

**TENYIMIA DIEMVÜ NU ZHOVI RÜLIKO
(ETHICO-CULTURAL REFLECTION IN TENYIDIE
LITERATURE)**

**THESIS SUBMITTED TO NAGALAND UNIVERSITY FOR THE AWARD OF
THE DEGREE OF**

**DOCTOR OF PHILOSOPHY
IN
TENYIDIE LITERATURE**

Supervisor

**Prof. D. Kuolie
Adjunct Faculty**

Investigator

**Metseilhouthie Mor
Ph.D. Regd. 574/2014**

**DEPARTMENT OF TENYIDIE
NAGALAND UNIVERSITY
KOHIMA CAMPUS,
MERIEMA: 797004**

2018

Dated: October 8, 2018

SUPERVISOR'S CERTIFICATE

This is to certify that thesis entitled **Tenyimia Diemvü nu Zhovi Rüluko (Ethico-Cultural Reflection In Tenyidie Literature)** in Tenyidie is a bonafide record of research work done by Mr. METSEILHOUTHIE MOR bearing Regd. 574/2014, dated 5/5/2014. This thesis submitted to Nagaland University in partial fulfillment of the requirements for the award of the Degree of Doctor of Philosophy in Tenyidie literature, has not been previously formed the basis of any other degree and that the thesis as such represents original work on the part of the candidate under my guidance. Mr. Metseilhouthis Mor has completed this research work for the full period as prescribed under Clause 9(5) of the Ph.D. Ordinance and the thesis embodies the record original investigation conducted during the period he worked as a Ph.D. research scholar.

(Prof. D. Kuolie)

Supervisor,

Adjunct Faculty,

Department of Tenyidie

Nagaland University,

Kohima Campus, Meriema

DECLARATION

I, **METSEILHOUTHIE MOR**, do hereby declare that the thesis entitled **Tenyimia Diemvü nu Zhovi Rüluko (Ethico-Cultural Reflection in Tenyidie Literature)** submitted for the Degree of Doctor of Philosophy in Tenyidie Literature is my original work under the supervision and guidance of Prof. D.KUOLIE

I also declare that it has not been submitted previously in part or in full to this University or any other University or Institution for the award of any degree or diploma.

Place: Kohima

(METSEILHOUTHIE MOR)

Dated: 08-09-2018

Ph.D. Regd. No. 574/2014

(Dr. Mimi K. Ezung)

(Prof. D. Kuolie)

HoD
Department of Tenyidie
Nagaland University
Kohima Campus, Meriema.

Supervisor

ACKNOWLEDGEMENTS

I am proud to be amongst the people who have inspired me in different ways and I extend my gratitude to all of them.

- First of all, I give glory to God for His manifold blessings and empowering me to complete the work with good health and knowledge.
- I am obliged and grateful to my research Supervisor: Prof. D. Kuolie who made me believe in myself and guided me through the whole process of thesis writing. I am very fortunate to have him as my supervisor without his help this thesis would not have been possible. I thanked him for his constant support, understanding, encouragement and valuable time throughout the research work.
- I am awesomely grateful to Dr. Mimi K Ezung, HoD Tenyidie Department, for her insightful guidance and consultations, her help in providing me with relevant articles, textbooks worked which are of great help for me in writing my thesis.
- I am grateful to Metuo Liezietsu, Asst. Professor, Kethokhrienuo Belho, Asst. Professor, Pangersenla Walling, Asst. Professor, Khruvulu Keyho, Guest Faculty for their assistance, encouragement and moral support.
- I thanked all the other faculty members for their support and encouragement.
- I would like to thank all my friends: research scholars who had helped me in their own capacity to complete this work; other well-wishers, who helped me in materializing this work.
- I am deeply indebted to all the authors and their works that I have referred in my research work.
- Last but not the least; I am deeply indebted to my beloved wife Akhrie Mor and all family members for their moral and manual supports. My wife's prayer has always been a source of inspiration and encouragement through all my pain and pleasure; their grace made me reach this far in my academic achievements.

METSEILHOUTHIE MOR

Ph.D. Regd. No. 574/2014

NGULIEKETUO CAÜKO

Mhathudau Cabo	i
Zhapuleshü	ii
Phrakeshüdie	iii
Ketheziedie	iv
Ngulieketo Caüko	v-vi

Thuthe	Caüko	Puolha
I	SEDEDIE	1-27
	1.0 Sededie	1-2
	1.1 U Tsiepfumia Kelhou Bode	2-7
	1.2 Tenyimia mu Tenyidie Kikru Dze	7-12
	1.3 Tieyie mu Khuthu Diemvü: U Sie Petiekeshü	12-14
	1.4 Tenyidie Khuthu Diemvü Sede	14-24
	1.5 Diemvü Teichie	24-25
	1.6 Kelhouzho mu Die Keperokecü	25-26
II	MHATHU MVÜDZE MU DORHÜ	27-33
	2.0 Mhathu Mvüdze	27
	2.1 Diemvüdako U Sie Petie Lakeshü	27-30
	2.2 Diemvüdako Chie Kekreikeshü	30
	2.3 Tenyimia Diemvü Chielie Kere	30-31
	2.4 Pede Mhaphrü/Mhathu Chü Morokesuo	31
	2.5 Mhathu Riehou	31
	2.6 Mhathuda Hau Kemevi	31-32
	2.7 Mhathuda Hau Mhirüko/ Kemerü	32
	2.8 Kethukeru Dorhüko	32
	2.9 Mhathudau Thu Kerozukecü Thau	32-33
III	KELHOUZHO MVÜDZE LISI KEMEYIE HUO	34-60
	3.0 Kelhouzho Mvüdze	34
	3.1 Zhovizho	34
	3.2 Kelhouzho	35-36
	3.3 Kelhouzho Zhovi Kemeiyie	36-51

	3.4	Kelhouzho Caboko	51-53
	3.5	Kelhouzho Lisi Dze Huo: Schein 1. Chazou Kenguko 2. Thenou Mhaleko	54-56
	3.6	Kelhouzhoko Nu Cabo Kemeyie Se: Carl Ratner 1. Zasi Lisi 2. Mhathomhachü Lisi 3. Miali Mhatho Lisi	56-57
	3.7	Kelhouzho Rüla Kemeyie Kenie: 1. Ngu/Bielie Kevi Kelhouzho 2. Puomho/Puokhrü Kelhouzho	57-60
	3.8	Kelhouzhoko Keperokecü	60
IV		KELHOUZHO ZHOVIKO CHIEKESHÜ	61-260
	4.0	Zhovi Chiekeshü	61
	4.1	Zhorüli Kinyi Zhoviko: 1. Krütapeyu 2. Dieze 3. Kediethokemiatho 4. Kedzünga mu Kethezie	61-114
	4.2	Mhasimhale Ro: 1. Die 2. Thepfhetheü	114-121
	4.3	Kepele mu Zhorüli Bode: 1. Nacünanyü 2. Kenyü 3. Penie 4. Ruothoruorei	121-143
	4.4	Mhokuo Meleko: 1. Thecathebie 2. Chüterhü 3. Chüterhü mu Thecathebie Keperokecü 4. Ramei 5. Zayie Mhatho	143-158
	4.5	Theja Mhatho: 1. Seichape/Kharu Keshü 2. Vitho	158-173
	4.6	Mhathomhachü mu Keshürhokeshürhei: 1. Kishükinyi 2. Kichüpeli 3. Liecielierhie	173-209
	4.7	Krotho Zhovi Bode: 1. Kichüki 2. Thehoutheba	209-229
	4.8	Dieshüdienya mu Thecathepi	229-241
	4.9	Nuoyie/Kelhou Bode: 1. Kishükiya 2. Krüünüo/Setheyie Kemiakhriekecü	241-260
V		ZHOVI KELHOUZHO NGUKELIE MU THEKHADIE	261-264
	5.1	Kelhouzho Zhovi Ngukelie Caüko	261
	5.2	Phrü mu Pfhü Pesou Sa Morokesuo	262
	5.3	Thekhadie	262-264
		KEKHROHI LESHÜKO	265-276

THUTHE I SEDEDIE

1.0 Sededie

Kijü zie gei seyie kekreicü kekra ba mu süko pete u thuo u kelhouzho nyinyi phre di kepekro u nei u noumvü tuo phre hu. Kepekro di lhoucü nu kelhouzhoko thuo puo themiako kekhakere mu chatha tsiu süko geinu puo kelhou thau rei thashüya.

Sümhie di u tsiepfumia rüna puopuocü kelhou rüliko meho menuoshü liro u kelhouzhoko thuo themiako ketekegu mu chathapie themiako bu lhou ketou, kezevi mu u nei di lhou vor the zo. Kelhouzho liro mia puoe puo nhicumedzü nunu dojü mu si di medzi siertayakezha zhoko zo. U niedimiako lhou ketou mu u nei kevor chadiu liro kelhouzho keviko la ücü pele. Hako liro puorhi kekreikecü nyi, süko huo liro thenou mhaleko, thezhothechieko, kecükekrie, kepele, ngulie kevi nyaürako tsiu ngu kemo noudonoule pete sa bo kesapie kelhouzho üdi pulie vi.

Kijü nu seyie morei themia kehoupourei u thuo u kelhouzho-u üse u krutho mu u keneitho chü phreya. Themia kehoupourei u nhicu nunu medzi sierketa kelhouzho süsü puo la puokrutho mu kevitho üdi se tuotaya (Thinuokhrieü, Thenupfü, 1996, p. 1).

Thie kijüu mehoshü liro mhasiu ta vi mu kepeyie secü tei puo nu zhüte derei kekreibatie puo meho lashü liro u thuo u kelhouzhoko khawa di seyie kekreibatie kelhou dorielie di lhou nyükecü tei puo nu tazhücü ngu bate. Kijüu thuo rüdirüli kehoupuo chüzhü shierei mia puoe mhasi neiü silie zo shierei puo thuo puo kelhouzho-u pejüwata liro puo kelhou nu mhasi keritho-u mu puo kelhoubo-u pejüwata zo mu puo kelhou nu kelhou kinyi kevitho-u pejüwate. Süla thie kelhoumiako mhathu hau pie siekelhoumiako chadakeshü mhatho puo chülie üro süue a mengu keritho-u mu kezatho-u zo.

No rei kijü nu seyie kekreicüko dze phrü pekhepela ba mecie derei u thuo u dze u seko si kemose mhakesimia ketho mote (Sorhie N. , 2017, p. 62).

Rüna morei seyie kehoupourei puo kelhou bode dze pejüwata liro puo puo kinyi kevitho puo pejüwate (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. i).

Mhakesimia doupuo pucü mhakesimia ükezhako u thuo u kelhoubo-u si morosuo üya (Leruo, 2001, p. ii).

Themiae u thuo u kelhou dzeüseko, thedzethemieko mu kelhouzho si moketae seibo puo puomie ba kemo mhie zo.
https://www.brainyquote.com/authors/marcus_garvey

1.1 U Tsiepfumia Kelhou Bode: Thechü Kekreicüko

Seyie puoe kikecü kro puo pie puo kelhou bode chüya ga iliro puoe pele, medzi mu chüüzeyakezha zhorüliko pie puo kelhou bodeu chü phreya zo.

Seyie puo kelhou thau mehoshü liro puo thuo puo kelhouzho kekrekrei phre di seyie chü bayakezha hau mechüsi zo. Siro puo kelhou bodeko shierei mharapuo nu lhou rüye morei kepekro zo vor tsie lhou keba thechüko nu tsokelie dzeüse silie. Thedze sikelie u tsiepfumiakoe Hedzümia sonuo chü di lhou, süsie lhou rüye la se China pfüthe vo di dzükezha khie lhou lakecü uko rütsorünyieko geinu peleya. Süsie tuo la se Burma pfüthe vor tsie Nagamia kijü Khesora lhoucü dze tuo. U tsiepfumiakoe puotei huo Khesora lhou tuo di kenuo themia kruoüthe kra parkelie sie thechü hau nunu lhou ketsieya paketa silie. U chie u vünuokoe thechü hau nunu tuokeshü ki vo Mekhrora lhou mu sünnu lhou rüye la se tsie lhou keba thechüko nu ketsieya voketa dzeüse kekra nyi.

Ukoe sidi ta rüye mu rüyieye kevo ki ta rüye vo rüna kezha se kro puo tsolie üdi pu mu rüna sükosü Chinmia rüna üsi. Chinmia idi kepu hauha Chinamia puya mecie (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve , 1982, pp. 5-6).

1.1.1 U Chiënuoko Chazou Nu Lhou Rüye Kevor

U tsiepfumiako kelhou bode dzeüseko sikelie ukoe therieu tsie lhou keba thechü hako nunu mo di thechü kepecie se nunu lhou rüye kevor dzeüse tuo. Ukoe Hedzümia sonuo chü di lhou kevor *U Tsiepfumia Rüve* (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982) leshüda nu ngulie. Hedzümia sü Rusmia napfünadi puo üsi mu tsiedo rüna süu üse Rusiamia üdi kiete.

Hedzümia rüna sü Rusmia rüna napfünadi puo üta. Rusmia icü hauha tsiedo Russiamia pu ba (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. 1).

Hedzümia rüna sü Rusmia rüna napfünadi puo mu u tsiepfumiakoe rüna süu sonuo chü di lhou. Ibid., p.2.

U tsiepfumia thedze pukecü u chie u vünuokoe Hedzūra tsatie lhou (Trust, 2015, p. 8).

U tsiepfumiakoe lhou rüyiekcü hau kekreamia ze kezesuo di ta vorketa dzeüse silie mo derei uko thuo mianyü ta chüketa dzeüse nyi. Lhou rüyieketa cayietho huo liro themia, kicükiri tsü u mhathomhachüko nu lhou rüükeli kemengu la ücü peleya.

Theatsa ukoe Hedzümia kitsatie nu ta rüyietä ücü pu. Uko kedipuo la tate shi si mo, derei ukoe teikhrie kere la, puotei kesuo la, kijüu vi kemo la mu sidi liecielierhi di u va ngulie kere la morei nha uko kicükiri kelhuo ngulie kemo la tata mecie. Uko taketa hauha mianyü ta chüketa rübei zo. Shürhozelie, Ibid., p.5.

Grierson-e die nunu u bo-u thakeshü, süu Tibeto-Burmans die, North-Western China tsatie Yangtsekiang rü mu Hoangho rünie donu kezü Ind-Chinese yie (Beilieu, 1999, p. 4).

Mhakesimia huo pucü u tsiepfumiakoe Chinatsatie nu lhou rüyie zo vor dzükezha khiera lhou sidi süra nu lhou rüyie la se tsie keba thechüko nu vorkecü peleya. Uko dzükezha khie lhoucü teiu nunu kelhouzho kekra sede pevikelie la puotei hau pie kemeyietho chü üsi. Pesotsatie kepukeshü mhie di u tsiepfumia nyaürako ngukeshü geinu pelekecü u chie u vümiakoe vi rei suo rei va puo dzükezha khie lhou tou zo ükecü mhakesimiakoe puya kekreamonyü uko rütsonyie kemeyie kekratsatie dzükezha nu ngulieyakezha vie pekrakecü la.

Nagamiakoe kirapuo nu vor morei rüyie sede shi derei rüyiese Myanmar/Burma pfütthe zo tsie keba kijü nu vorlie (Nuh, The Origin Of Naga, 2015, p. 4 & 21).

U tsiepfumia dzükezha khie kelhou hau liro tsiedo Vietnam rünatsatie mecie. Dzükezha khie kelhou hauha u tsiepfumia rüve peteko donu kemeyietho-u ... (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. 11).

Nagamia pete shierei dzükezha nunu ngulieyakezha keshü, vathu hako u nei mu se rütsonye kevi chü phreya. Hau geinu u tsiepfumiakoe va puo dzükezha khie lhou kevor peleya (NBSE, 2007, p. 4).

U chie u vünuokoe lhou rüye kevor teiki va puo dzükezha khie lhou zokecü uko nyaürako/pienyieko geinu ngulieya (Trust, 2015, p. 8).

1.1.2 Nagamia Kijü Nunu Lhou Rüye Paketa

Lhoukeriemiako thedzethemie kepukeyie kevor u chie u vünuokoe kepetse nunu lhou rüye vor Nagamia kijü nu Khesora lhou therietho chücü dze tuo. Kheso rüna hau liro Chazuba mu Kijümetoumia rünanie donu baya mu rüna hau Kewhira ze kepetsekecü *Kilometer* hiethenie mese nu ba.

Phichümia kepu mhie ro u krü u tsiepfumia Mekhrora lhoukecü mhozü Khesora lhou rie di keyie la pa ükecü pu tuoya (Leruo, 2001, p. iv).

Rüna hau Nagamia seluoba Kewhira ze kepeciekecü kilometer hiethenie mese nu ba. Ibid., p. I.

U chie u vünuokoe vor Khesora lhou mu sünu u thiu/chieu Keteikezei ükecü mia puo krüta khro nu lhou rüye vorcü silie. Keteikezei morei Kezeiu liro puo krü suomia shicü si kemo pu derei terhuomia keprei la mecie puo üse terhuomia nuonuo morei terhuomia yie üdi kieketa peleya.

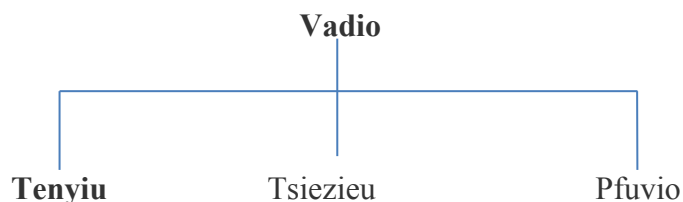
Thedze puo pukecü u pfutsau za Kezeiu, Kezeiu-e terhuomia shie (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. 39).

Kezeiu terhuomia lho mecie derei terhuomia keprei geinu u thuo u üse terhuomia nuonuo morei terhuomia yie üdi pu nyükecü kele huo u tsiepfumiako gei tuo pekruo. Ibid., p.40.

Kezeiu ha puo puo supuo shiekcü si mo. Süla Kezeiu sü terhuomia shieü siya (Leruo, 2001, p. 1).

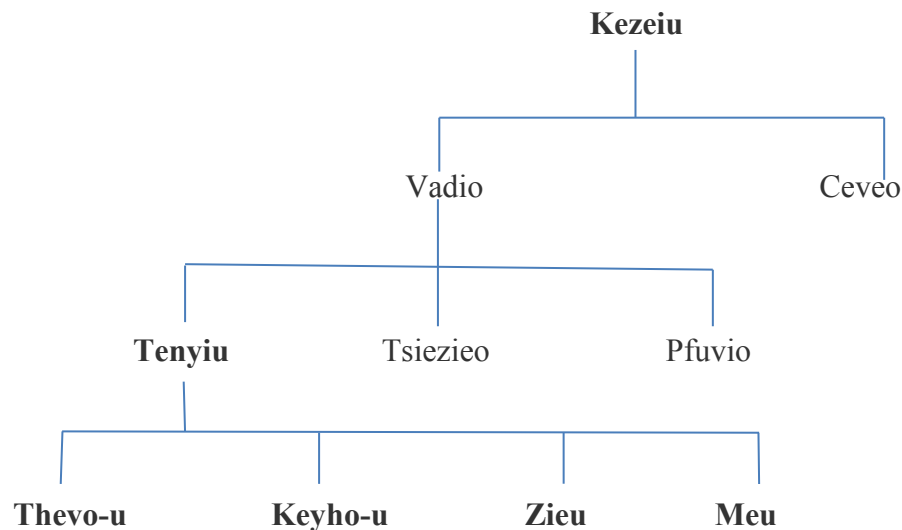
Structural Description of Tenyidie (Kuolie D. , Structural Description of Tenyidie: A Tibeto-Burman Language of Nagaland, 2006, p. 2) leshüu nu Tenyimia dzeüse

vatshapie ketuo nu ngukelie Tenyimia chie/thiu liro Kezeiu. Kezeiu-e puo nuo kenie nyi mu sünie liro Vadio mu Ceveo. Vadio liro puo nuo thepfu se nyi süko za liro: Tenyiu, Tsiezieu mu Pfuvio. Tenyiu liro Vadio nuo phichütho-u. Tenyiu yiemiako üse Tenyimia üya siro Tsiezieu liro tsiedo Lothamiako puya süsie nhicutho-u Pfuvio liro tsiedo Semia yieko üdi thedzethemie kesimiako ki silie.

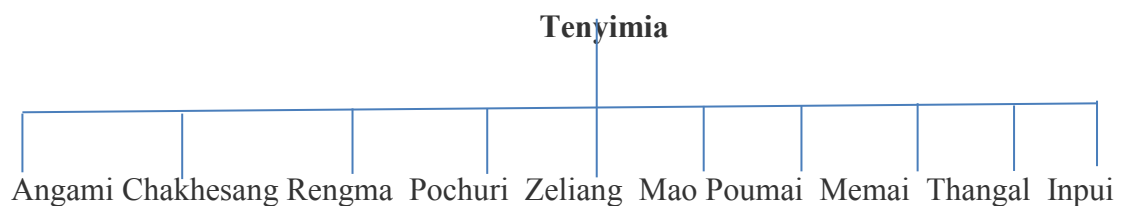
Mirhi 1.1a: Vadio Nuoyieko (Kuolie, 2002, p.2)

Thedze kesimia ki Tenyimia dzeüseko sikelie Tenyimia chieu/thiu liro Kezeiu. Kezeiu liro vor Khesora lhou mu puo nuo thepfu kenie nyi üsi, puo nuonie za liro, Vadio mu Ceveo. Kezeiu mu puo nuonuokoe Khesora lhou ba di kruoüthe pekra parketa ki Kezeiu liro puo nuonie bu lhou ketsieya vo phe kesa tshelie di sünu lhou morokesuo pie unie ki puta süla Vadio mu Ceveo unie rei unie puou die ze di lhou ketsieya voketa silie. Ketsieya voketa sie Ceveo dzeüse si sa moketa silie derei Vadio liro vo Mekhrora phe tshelie di süki lhou tuoketa dzeüse nyi. Vadio liro puo nuo thepfu se nyi mu puo nuoko za liro Tenyiu, Tsiezieu mu Pfuvio. Tenyiu nuonuoko liro Thevo-u, Keyho-u, Zieu mu Meu, süla Tenyiu yiemiako üse Tenyimia üdi kieya. *U Tsiepfumia Rüve* (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982) nu Vadio nuonuoko mu Tenyiu nuonuoko dze chie kevo ki kebou zaketa la lukihaki nu kesimia ketso pede vo di chie kemecü lashüzhie. Kezeiu kelhou geinu sedekecü nuoyie ro-u hamhie vo ücü lielie vi parketa mirhi 1.1b nu thakie khashüzhie.

Mirhi 1.1b Tenyiu Nuoyieko

Structural Description of Tenyidie (Kuolie, 2006, pp.3-6) leshüdaü nu kethu-ue Tenyimiae suomia shikecü dzeüse kekra thupie keba ngulie. Tenyiu nuosenuoyieko üse Tenyimia üdi puya. Tsie Tenyimia nuosenuoyieko: Angami, Chakhesang, Rengma, Pochuri, Zeliang, Mao, Memai, Poumai, Thangal mu Inpui.

Mirhi 1.2: Tenyimia Nuoyieko (Kuolie D., 2006, pp.3-6).

Tenyimia Kelhou Dze (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 1) leshüu nu Tenyimia kieketa dzeüse kekreiekcü nyiyakezha silie derei Tenyimia liro nuoyie ro-u geinu kie tuote. Thedze süu liro Vadio nuo phichütho-u za Tenyiu mu Tenyiu nuosenuoyieko üse Tenyimia üdi kieya. Kepu nu zomonyü kelhou zasi geinu pelelie kevi Tenyimia zasi kemeyietho kenie liro, Daphi Houkepfü mu Neiphi Meneiyakezha seyieko.

Tenyimia ücü silie kerüütho kelhou zasi liro: 'Daphi houkepfü mu Neiphi kelie' isi (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 1).

Tenymiako liro Daphi houkepfü mu Neiphi meneiyakezha seyieko (Nagi, 2015, p. 19).

1.1.3 Nuolhoutsüphrü: 2011

Pesotsatie nethe huo nu vatshakeshü mhie u chieu liro Tenyiu siro puo geinu lhou keparko üse Tenyimia iya. Thie Tenyimiako lhou kruo pekra parkelie sie lhou keza tuoketa pekhrotsatie sehou 1.3 nu ngulie vi. Sümhie di miakrau tsie Nagamia kijü nu ba zo derei huomia seyie kekrei nu rei baya. Indiamia teicie ker nu vapuo seyie peteu nuolhou phrüyakezhau teicie 2011 cie pfhükecüu nu Tenyimia riehou nu nuolhou thau ngukelie pete kesa mia 15,24,727 mese bacü ngulie.

RIEHOU	NUOLHOU
1. Dimapur	378,811
2. Kohima	267,988
3. Phek	163,418
4. Peren	95,219
5. Senapati	479148
6. Tamenglong	140143
Pete Kesa	15,24,727

Sehou 1.3: Tenyimia riehou nu nuolhou (General Census 2011).

1.2 Tenyimia mu Tenyidie Kikru Dze

Nethe pesotsatie kepukeshü mhie di Tenyiu yiemiako üse Tenyimia üdi kieya siro Tenyimiakoe die se di kepfhesilieyakezha dieu liro Tenyidie. Teicie 1939 teiki Rev. J.E. Tanquist bu krüta chü di u die Tenyidie/Angami dzevi medo di diemvü houndo puo petholie süu üse Angami Literature Committee idi kie sidi u dieu üse Angami idi se vor. Vor menuo 1970 cie nu u dieu Angami imo di Tenyidie idi se la vorte. Mhakesimia kekra shierei Nagamia die dze pfhü mu phrü pesou se di dieko kho kekrei se par mu sünu Tenyidie shierei Tibeto-Burman die kikru nu keba puya. Die kikru hau nu die kekra ba siro kikru nu die pete shierei puozho kekra kepero

bayakezha la die ro-u geinu themia kelhou ro-u shierei keze kepero bayakezha mhakesimiakoe peleya.

Grieson kepu mhie ro Nagamia die pete shierei Tibeto-Chinese kikru nu ba phre zo (Nuh, The Origin Of Naga, 2015, p. 10).

Grierson-e die nunu u bo-u thakeshü, süu Tibeto-Burmans die (Beilieu, 1999, p. 4).

U die sü u kelhoubo cayietho-u zo. Dieu geinu seyie puo kelhoubo pfhülieya (Kuolie D. , Tenyidie: Lekezhü Die, 1994, p. 32).

Diedzephümüakoe die keperokecü rhi nunu kho kekreibie kikru kekreibü nunu selieya sümhie di Nagamia die peteko kikru puo khro ba phreya, süu liro Tibeto-Burman die kikru nu keba sehou 1.4 nu thakie ngulie vi. Kikru hau liro Sino-Tibetan die kikru khro ba. Kepetse kikru nu liro Assam-Burmese khro ba siro Tibeto-Burman hau shierei Tibeto-Chinese kikru khro ba laya.

Tibeto-Chinese

Sino-Tibetan

Tibeto-Burman

Assam-Burmese

Nagamia die

Tenyidie

Sehou 1.4: Die Kikru

Tenyidie: Lekezhü Die (Kuolie D. , Tenyidie: Lekezhü Die, 1994) leshüdaü nu die kikru ro-u pemvü di die keperokecü silieketuo la dielou huo chiepie kemejükecü thakie puozho se nunu khapie keba ngulie sünu thakie huo khashüzhie.

Thakie I: Mhaphrūko se kemejūkeshū

English	Tenyidie	Sema	Lotha	Ao	Kaccha Naga	Cachar i
one	puo	laki	ekha	ekhe/ akha	kat	se
two	kenie (kena)	kini	eni	ana	gana	ne
three	se	ketū	etham	asam	gujūm	tham
four	dia	bidi	mezū	pele/pezū	madai	bre
five	pengou	pungu	mungo	panga/pangu	mingao	ba

Thakie II: Dielou pie kemejūkeshū

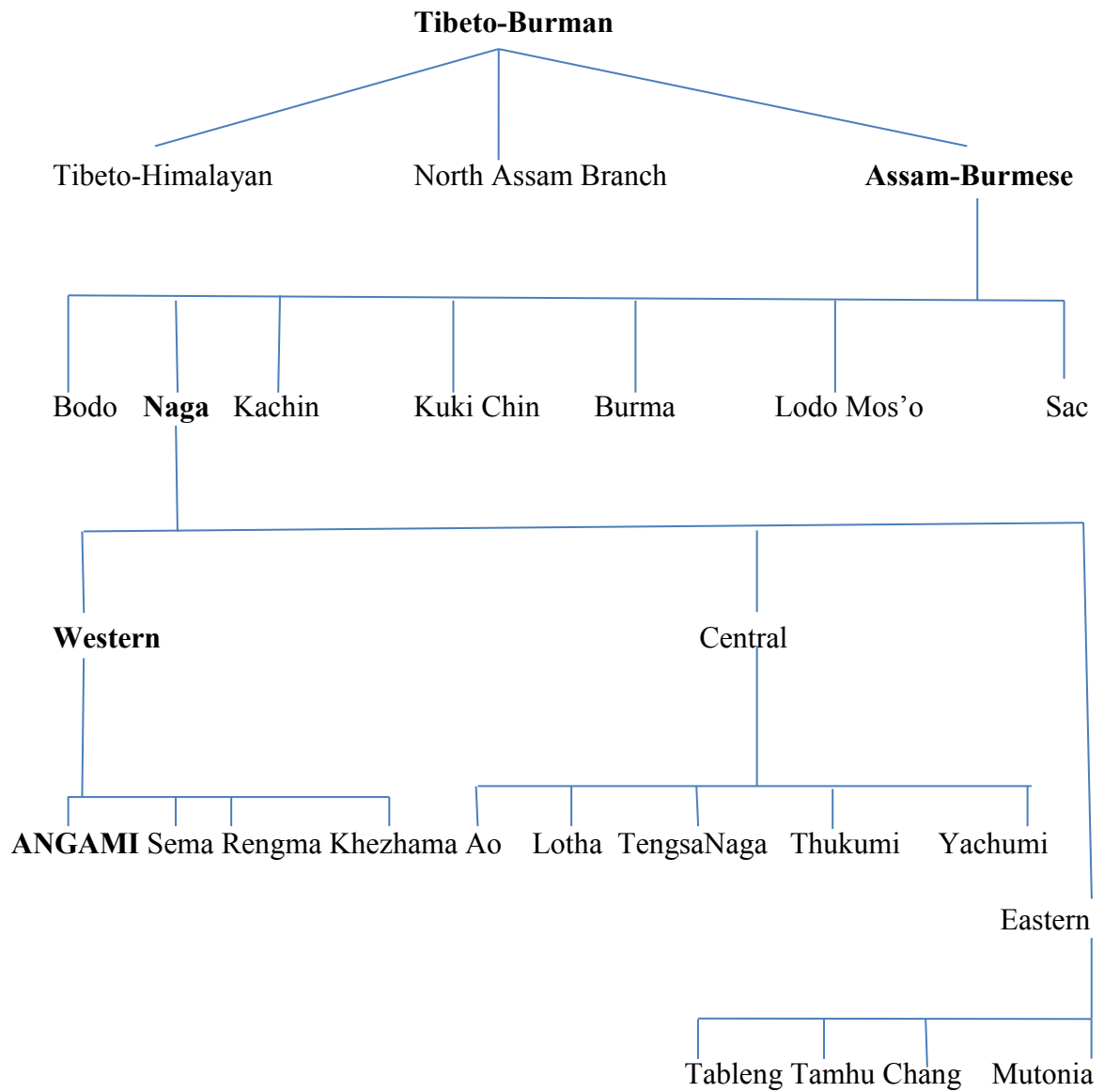
English	Tenyidie	Sema	Lotha	Mongsen/Ao	Chungli/Ao
water	dzū	azu	otsū	atsū	tsū
fire	mi	ami	omi	amū	mi
fish	khuo	aka	ongo	ango	ngo
flesh	themuo/chū	ashi	oso	asa	shi
house	ki	aki	oki	aki	ki
see	ngu	zūli	mhu	ngu	ngu

Thakie III: Seyie kekreamia die ze kemejūkeshū

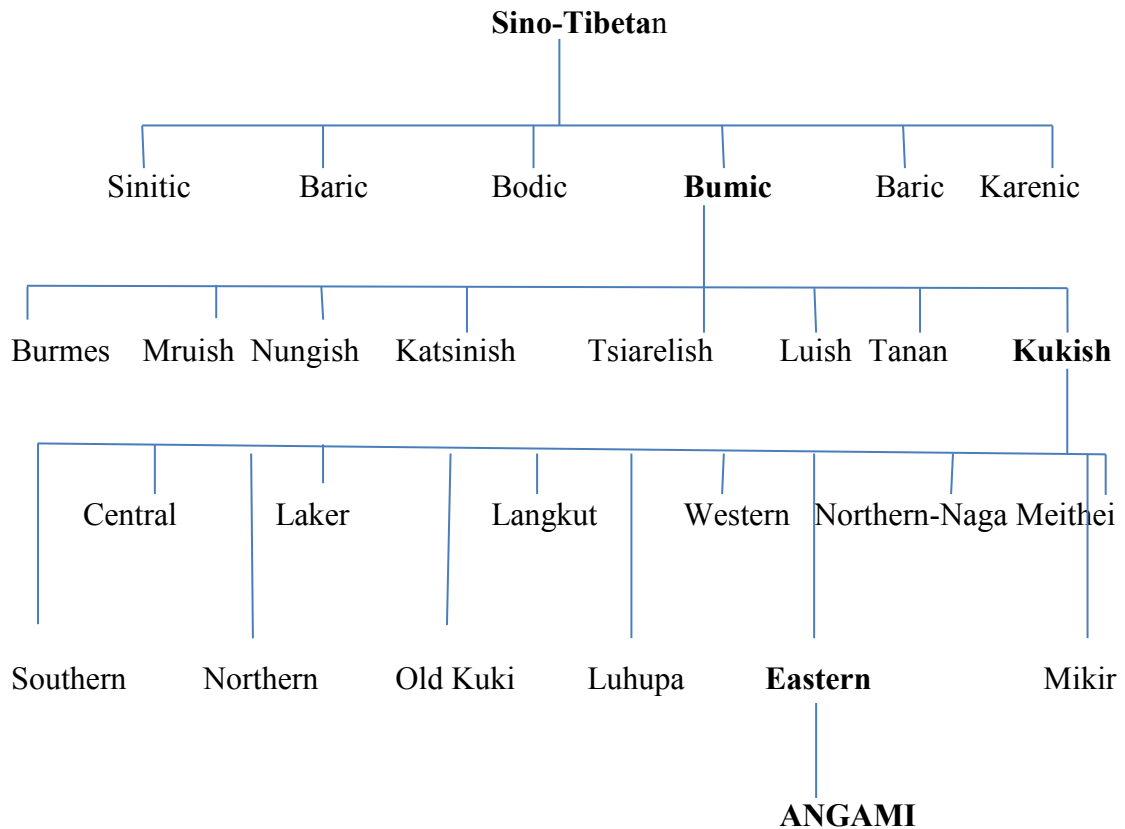
english	Tenyidie	Chinese
three	se	san
thou	no	no
yes	si/u	shi
to	ki	kih
salt	metsie/metsa	tsa
house	ki	ki

English	Tenyidie	Burmese
fire	mi	mi
two	kenie /kena	hna
three	se	yet
five	pengou/pengu	nga
bone	uru	ayu

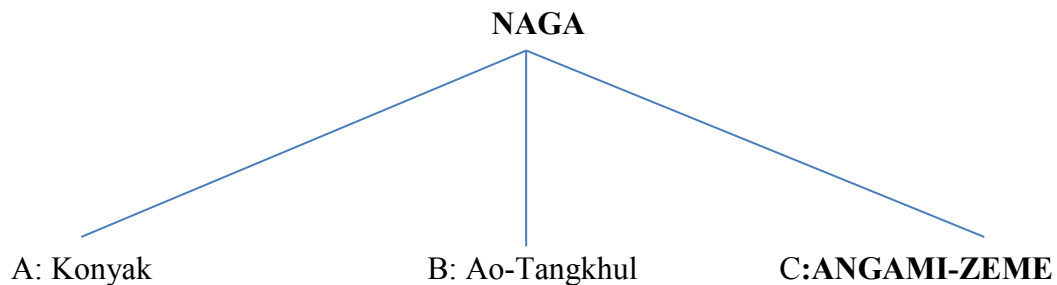
Diedzephürümia kekra shierei Tenyidie/Angami hau dze phrü mu pfhü pesou di mhachücü ngulie mu sükoe u die üse Tibeto-Burman (TB) die kikru nu ba phrekecü pesotsatie kecali di vatshakeshü nguliete. Nagamia die bahurei Tenyidie la mhachü pekrathokeshü kro puo liro Grierson (1903), Shafer (1955), Marison (1967), mu Burling (2000). Mirhi nu uko mhathoko thakie khashüzhie.

Mirhi 1.5a: TB nu Angami/Tenyidie thau (Grierson LSI 1903).

Mirhi 1.5b: Sino-Tibetan nu Angami/Tenyidie thau (Shafer 1955).

Mirhi 1.5c: Nagamia die kikru nu Tenyidie/Angami thau (Marrison 1967).

1.3 Tieyie mu Khuthu Diemvü: U Sie Petiekeshü

Seyie puo kechü nu die thau meyie se baya kekreamonyü dieu geinu seyieue kepfhesi, kenousi mu keze puo chü tsiu kepero pevi balieyakezha la. Seyie puoe puo die kekreketa sie keze puo chü retayakezha Ketholeshü nu ‘Babel Tsiempfhe’ mhatho dzeu geinu ngulieya.

Ketholeshü *Johan 1:1* nu ngukelie, “*Sietsenu dieu tuo zo ...*” ikecü ngulie. Ketholeshü nu ngukelie mhie di dieu liro themia rüchükelie nunu tuoketa ngulie. Khunuo tsiu themia shierei pfhephraü morei thedo huo nunu u nounyütho huo kepfhesilieyakezha nyi derei themia liro süko geinu u nounyü pete kepfhesi tseilie kenjü zo derei dieu geinu u kenei, nousuo, nounyü mu morokesuo pete kekreamia ze kezalieya. Die ha cayie kemeyie kenie khro nu kepulieya: Tieyie(oral), mu Khuthu(written). Cayie hanie keriekenuo thau mehoshü liro Tieyie rie mu Khuthu liro kenuo-u tha nu ba. Tieyie diemvü liro kepu-u nunu u mhasimhale, dzeüse, zhorüli mu u noudonoule kekrekreicü pete nuoyie puoe keyiepie puo sie kelhouko tsüşhüyakezhau pu ba. Khuthu diemvü liro kethukeru nunu u mhasimhale, noudonouleko pekrupie kebau zo. U niedimiako kelhou thete chüşhü liro ukoe mha pete tieyie nunu keyiese vor thie kelhoumiako petsoshü. Keriekimia diemvü ketsakekra thau mehoshü liro tieyie diemvükoe kra mu meyie se keba pulie vi kekreamonyü ukoe u mhasimhale pete tieyie nunu keyiepie vor phre zocü la. U tsiepfumia khuthu diemvü thau mehoshü liro haue tieyie diemvüu ki rei tsa siro khuthu diemvü hau liro vor menuo Kekramia Dieliekevi Kepethamiako u ra kevor ze sedepie u tsüşhü. Kepethamia, bahurei Rev C.D. King-e 1880 teiki vor u donu lhou sidi leshümhasi sedepie u Tenyimia shiephruokeshü silie. Rev C.D. King u kijü nu lhou ba di tuo laketa sie Dr. Sidney White Rivenburg-e Tenyimia kijü nu (1887-1922) ba pecha se la sidi u khuthu diemvü bo depie u Tenyimia shiephruoshü. Tenyidie Diemvü da kerietthoko Rivenburg-e Rom-mia Leshükhu nunu thukeshü dzeüse nyi. Puoe dieliekevi tsiu leshümhasi pie u themia petha, sürübei zomonyü daru pie kechümiako chü keshürho sa idi u themia la mha kevi kekra chükeshü la thie ketso rei puo rükra sei tuoya zo.

U Niedimia (Shürhozelie, *U Niedimia*, 1989, p. 37) leshüda u ngukelie Rivenburg (Chaha-ketsaue) teicie 1936 cie Kerau khü puotei vota mu puo siaketa dze sikelie teiki u themiakoe puo mhatho keviko rükra di rünoukemo dieyie se puo kikruko petsoshü mu puo se kerükra nunu dieli puo pie puo mekhru gei thupie tuocecü mengu di chakecü dze tuo.

Dr. Sidney White Rivenburg-e Tenyimia la mha kevi chükeshüko la u krünuokoe puo se si di u nou suo phi mu puo mekhru gei thu nu di dielie rei ketseshü üya.

Die süu liro:

*Rev. S.W. Rivenburg,
Kejüko khrietho-u*

Nagamia kijü nu themvüu (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 4; Rivenburg, 1941, p. 149; Keviyiekielie, 2003, p. 101).

Khuthu sede therie ki liro puo kere kekra ze kese vor zo si shierei u niedimiakoe u kevitho-u se thehiechü mu petewa mo zo di keyiepie vor thie kelhoumiako tsüshü zo. Thie u diemvü thau mehoshü liro u dieu pie kephrüca puo chü di leshükiko nu selie bate, sürübei monyü University nu ketso phrülie bate, bahurei Nagaland University-e 2005 cie u dieu la cha khrü kemeyapie therhushüphrü (Ph.D) rei chülie kevi cha khrüshüte.

Teicie 1997 teiki Nagaland University nu Tenyidie se di MA chülie kevi cha khrüshü süsie 2005 cie Ph.D Tenyidie nu chülie kevi khrüshüte (Keyho, Tenyidie Diemvü Kephrü, 2015, p. 31).

1.4 Tenyidie Khuthu Diemvü Sede

Thedze pukecü sietsenu zokecü we u tsiepfumiako rei u thuo u leshükhu nyiekcü silie mu süu chüzhü geinu thupie ketuo pu derei lhou rüye ketuo teiu nu khunhie uko füu bu cülieta süsie u leshükhu tuo moketa dzeüse nyi.

U tsiepfumiako rei kijü thezha nu kelhoumiako mhie di u leshükhu nyi derei lhou rüyieketuo teiu nunu pejükewa dze kenie puya: 1. Kikru tsüue leshü tshüu pie likhuo puo nu khapie ba sidi ukoe tekhu nu tsuta sü teiki uko füu bu chü cükelie puya 2. Kikru tsüue leshü tshüu pie likhuo puo nu khapie ba sidi uko puoue chazou voketa khunhie puo nhicukoe chüzhüu chüpie rie cülieketa dze puya (Kuolie D. , Structural Description of Tenyidie: A Tibeto-Burman Language of Nagaland, 2006, p. 6).

Thiedzü u krünuoko uko leshükhu puo we nyi di rüve rüye thechü puo nunu kekrei puo nu vovo iketuo teiki nu pejüwa mecie mu sidi telhetephouta tse thekre rhi nunu thedze hauha putalie vi (Beilieü, 1999, p. 77).

Diedo puo pukecü Ukepenuopfü leshükhu se u pfutsanuoko tsüshü shie iru se nko ketsüu chüzhü geinu thu mu se thezha nu kelhouko ketsüu liro ketsie geinu thu shie; siru tefü bu leshükhu thupie ketuo chüzhüu chü cülieta shie, süla we u leshükhu jüta ükecü pu (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 2).

Keriekimia kelhou leshü liro ukoe mharapuo nu lhou rüyiese tsie lhou keba thechüko nu kevor dze kerietsatie netheko nu kepu kerte. Uko lhou rüyie tuo di kenuotsa uko leshükhu pejüwa derei süu la üdi lhou tsopfhü morei kemengaketa dzeüse si moto zo kekreibamonyü ukoe shüphrüu ki rei u mhathomhachüko pie kemeyietho chü di kekrotho mu kepekro uko nei vor the zocü la.

Therieki u kijü nu leshümhasi tuo mo derei vor menuo teicie 1880 teiki Kekramia Dieliekevi Liethomia (*American Baptist Missionary*) Rev. Charles Dewitt King-e Kewhira vor sidi dieliekevi mhatho sedekeshü sie nunu leshümhasi sa sedepie u tsüshü. Rev. C.D. King-e Dieliekevi mhatho la Tenyimia kijü nu vor keriethe-u.

Americamia Baptist Missionary Angamimia kijü nu vor keriethe-u Rev. Charles Dewitt King-e teicie 1880 Kewhira vor mu sidi Kewhira pie puo mhatho chü kemeyietho-u (Missionary Centre) pesielie. Süsie 1881 cie leshüki puo pesielie mu sünu u die kejü la Asamese die pie petha (Kuolie D. , Structural Description of Tenyidie: A Tibeto-Burman Language of Nagaland, 2006, p. 6).

Kekramiakoe dieliekevi se u themiako petsoshüketuo la vor derei u kijü nu leshümhasi kejü la kepfhesilie kenjüketu ngu süla leshümhasiu pie u petha rie morokesuo nounyü par di u die Tenyidie dojü sedevüta. Rev. C.D. King-e Kezei (February) 1880- Rüde 1886 doki Kewhira lhou sidi dieliekeviu keza mu sürübei zomonyü leshümhasiu sa sedepie Tenyimia/Nagamiako cha dakeshü dzeüse nyi. Rev.C.D. King-e teicie 1880 cie Kewhira vorlie mu süsie 1881 cie leshüki puo pesielie derei sü teiki u leshükhu/leshüda kejü la Assamese die pie petha üsi.

Thedze kesimiako ki sikelie Rev. C.D. King-e Kewhira vorlie mu thehie chü Tenyidie dojü sidi huo silie süsie dielou huo Kekradie (English) nunu thuyie chüpie Tenyidie nu shülie sidi 1884 cie süko pie leshüki nu kephrünuoko bu phrü dojü üsi. Thuyie kechü nu Rom-mia leshükhu pie thu üsi.

Thedze hau pemvü di sikelie Tenyidie nunu leshümhasi mhatho sedekeshü keriethe-u liro C.D.King, puoe sedepie u tsüshü süsie Rivenburg-e 1887 cie Kewhira la vor sidi Tenyidie la thehie chütho lashü mu u khuthu diemvü sedepie u tsükeshü keriethe-u liro Rivenburg zo mu puoe leshüdako Rom-mia leshükhu pie thukeshü dze tuo.

Puoe leshüda thukeshü huo liro: *Aa Aa Da, Mhaphrü Leshüda, Umo Kevida, Phrases in English and Angami Naga.*

Rev. C.D. King teiki leshüki nu Assamese die se (Beilieü, 1999, p. 23).

Teicie 1884 cie nu Tenyidie se petha sedekeci chü; Roman leshükhu se di u dieu thulie mu sidi leshüda thu sedelie. Süsie we u leshükhu nyiliete (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 2).

Rev. C.D. King kkrue 1886 Rüde ketso Tenyimia kijü nu zhapu chüshü derei puo kinumia kechükenyü la ba reta di 1887 cie Rüde thelatsatie la America nu vota.

Rev. Charles Dewitt King kkrue 1881-1886 doki Kewhira dieliekevi zhapu chü derei kechükenyü la balie reta di C.D. King nuo kkrue teicie 1886 Rüdeu khrü America nu la vota (ABCC, 2010, p. 4).

Teicie 1887 Kezei (Feb) zha 7 nhie Rev. S.W. Rivenburg mu puo kimia Hattie Rivenburg unie vor Kewhira tsolie (Pheluopfhelie, 1998, p. 19).

Tenyidie la thehie chü mhachüthokeshü huo:

Dieliekevi Liethomiako	Kewhira Vor Bakecü Teicie	Mhatho kemeyietho
Rev. Charles Dewitt King	Kezei, 1880 - Rüde, 1886	Leshümhasi sedekeshüu
Dr. Sidney White Rivenburg	7/2/1887-1922	Khuthu Diemvü sedekeshüu
Rev. Joseph E. Tanquist	15/1/1913 – 8/12/1947	Diemvü Houdo pesiekeshüu

Sehou 1.6: Tenyidie Mvüko (ABCC, 2010, p. 16)

C. D. King kikrue Angamimia kijü nu zhapu chü ba di laketa sie Dr. Sidney W. Rivenburg mu puo kinumia Hattie Rivenburg unie-e Kezei zha 7,1887 cie Kewhira la vorlie sidi C.D. King mhathoko theke perhei lalie sidi u kijü nu mhachü pevi sekeshü puo mhathoko geinu ngulie.

Rivenburg-e teicie 1887-1922 doki u kijü nu lhou mu u dieu la mhachükeshü süko üse u diemvü sedekecü teiu üdi peleya. Puoe u kijü nu Khrista zhapu kechü teiu nu u themia pethapie Khristanmia chülie, u leshüda thushü mu C. D. King leshükiu rei chükehielie sidi mhasi pie u themia pethashü. Puo mhatho kevi süko la British Sorkari-e Kaisar-i-Hind Medal zayie ramei pie puo tsü üsi.

Dr S.W. Rivenburg Kewhira vorketuo teiki Dr. Clark-e Dr S.W. Rivenburg bu puo mhatho chü ketuo la Americamia priesa 3,000 pie puo tsü. Clark kemengu puo liro khenumia die nunu Dieliekeviu thuyie chü rükreilie di zhapu chükecü kemengu pushü. Dr. Clark kemengu mhie di Rivenburg-e Roman leshükhu se di Tenyidie nu kephrüda thu sedelie (Rivenburg, 1941, p. 78).

1922 cie Assam nu Governor-e Rivenburg mhatho kevi la ramei Kaisar-i-Hind se puo tsü. Hau liro India nu mechü la mhatho chü pevi rükrükeliemia la khashüya (Pheluopfhelie, 1998, p. 36).

Nagamia Kijü nu Mvüu (Keviyiekielie, 2003, p. 47) thuyie leshüda u nu ngukelie Dr S.W. Rivenburg-e Tenyimia kijü Kewhira vorketuo teiki Dr. Clark-e Americamia priesa Dollar 3,000¹ pie Dr Rivenburg khruohikeshü silie. Clark kemengu puo liro Rivenburg bu dieliekeviu se kezaketuo la Ketholeshüu thuyie chüpie khenumia die Tenyimia/Angami die nu khashü di zhapu chü liro zhapu chü pevikuolieketuo kernerü pie Rivenburg petsoshü. Rivenburg shierei Clark kemengu mhie di Tenyimia kijü nu vorkelie ki thehie chü Tenyidie dojü vü mu rülili di silie. Clark-e Ao mia die Rom-mia leshükhu pie chükeshü mhie di Rivenburg rei Rom-mia leshükhu pie Tenyidie leshükhu chüshü sidi puoe 1889 cie u die nunu leshüda thu sedelie. Rivenburg-e leshü thu therieki puo leshüki nu kephrünuoko bu mhanya puo kemhie di uko ze kedoju mhathoko chü sidi Tenyidie kethukeru mhathoko chü sedecü dze nyi.

Rivenburg-e puo rhie chü u die dojü sidi 1889 cie Roman leshükhu se di kephrüda thu sedevü sidi leshükhu sedepie Tenyimiako shiephruokeshü

¹ US dollar 1 = Rs. 65.10 (Khrülhouzha 28/02/2018)

dzeüseko silieya (Kuolie D. , Structural Description of Tenyidie: A Tibeto-Burman Language of Nagaland, 2006, p. 7).

Rivenburg-e teicie 1889 cie Tenyimia die nunu leshükhu thuvü süu Roman Script se thu (Beilieü, 1999, p. 23).

Dr. F. S. Downs puo leshüda nu thukeshü hamhie: Teicie 1889 missionary-ue (Dr S.W. Rivenburg) Tenyidie Roman script nu shükecü “Experiment” chü ba ükecü pesishü. Leshüki nu kephrünuomia 12 ba mu süko pie puo “Laboratory” chü di meho. Loc.cit.

U Niedimia (Shürhozelie, U Niedimia, 1989, p. 28) leshüda nu ngukelie Rivenburg-e u kijü nu kevor teicie therie pengouko (1887-1891) nu Angamimia puorei thenoukedilie mo üsi süla Rivenburg-e puonou suo mu kedipuo la haite shi idi leketa silie. Tenyimiakoe thenoukedi recü ca puo liro u thuo u nanyü nu sou mu se pecükecü lalie vi. Rivenburg-e dieliekevi lieu leshü liro puo mhatho si ngulie kemo la rünou kemo silie derei diemvü mhathoko leshü liro teicie therie hako kemethuo nunu pevowa mo kekreibamonyü teicie hako nu puoe Tenyidie dojü mu khuthu diemvü mhathoko sedepie Tenyimia tsükeshü haha mhasi theja kevitho-u zo.

Dr. S.W. Rivenburg-e teicie kerie pengouko nu themiako thenou kedilie kemo la rünou kemo si derei teicie süko kemethuo nunu pevowa mo. Puotei hako nu puoe Tenyidie dojü mu silie sidi Ketholeshü nu Mathi, Johan mu Mhakechü hako Greek die nunu thuyie chüpie Angami/Tenyidie nu shülie (Rivenburg, 1941, p. 16 & 89).

Rivenburg-e shürho kemo la Kezei 1892- Rüyo 1894 doki puo ra (America) vota derei puoe Tenyimia kijü nu keba teiki themiako kechükenyü kracü ngu süla puoe daruchatsatie phrülie di zhapu chü ro puo lieu nu mhachü pevikuolieketo pele süla puo ra kevo teiki *Baltimore Medical College* nunu daruchatsatie phrü la sidi 1894 cie puo shüphrü tselie sidi la Tenyimia kijü nu vor zhapu chü la üsi. Rivenburg-e daruchatsatie phrülie di la kevor sie rünako nu vo dieliekevi se zhapu chü tsiu kechükenyümiako chü keshürho idi Tenyimiako nou chü kedipie Niepuu chau nu vorshü süsie themiako rülili di u nei mu chakha rei tsa di dieliekeviu keza mu kruo parkelie *U Niedimia* (Shürhozelie, U Niedimia, 1989, p. 29) leshüda nu ngulie.

Dr. S.W. Rivenburg-e 1887 cie Angami Naga kijü nu Kewhira vor dieliekevi se zhapu chükecü teicie kerie pengouko nu themiako thenou kedilie mo derei puoe la vo di daru chatsatie phrülie(1894) di la kevor teiki dieliekeviu rei ta vi mu kruolieta (Rivenburg, 1941, p. 16 & 89).

Rivenburg-e daru chatsatie phrülie (1894) di la kevor teiki puoe rünako nu vo zhapu chü, kechümiako chü keshürho, mhiciemiako thekepie mhangulie, Khrista u rhakelie dze pupie themiako petha ikeshü teiki Tenyimiako nou chü kedilie sidi dieliekeviu rei ta vi mu kruo parta. Ibid., p. 93.

Kijüu kitsa rei mu ruopfü dzetsa rei u themia bu puo la mhirholiewe (Shürhozelie, U Niedimia, 1989, p. 38).

Americamia Missionaryko u ra vor Jisu Khrista dze Dieliekeviu pie u pethaketuo la vorkecü ki ukoe u diekhuu süu Roman alphabet script pie u pethashü, leshükhu sükosü 25. We leshükhu hakoha lielle di se tuote (Beilieü, 1999, p. 13).

Kekramia Dieliekevi Kepethako thuo u khuthu diemvüu sedepie u tsükeshü dze silie sürübei zomonyü mhatho süu bu rüchü pevikuolieketuo la theke lashü. Khuthu diemvüu bu vi mu keze zho puo chülieketuo kemerü se di 1939 cie Dieliekevi Kepetha Rev. J.E. Tanquist-e diemvü houndo puo pethoshü mu süu *Naga Hills District* Borshaha bu puotou ükecüu zhapu chüshüwa, houndo süu liro Angami Diemvü Houndo (Angami Lierature Committee) siro houndo hau nu krütako kedakelie dze tuo (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 6).

Lhoulienyü Suokhrie (Houndo Krütäu)

George W. Supplee (Houndo Kethu-u)

Rüzhükhrie Angami

Neingulie Angami

Krusiehu Angami

Angami diemvü houndo hau Angami/Tenyidieu la mhachü zo vor süsie vor menuo teicie 1970 cie houndo-u za tho kedipie Tenyimia Diemvü Houndo idi seta. Süsie houndo-u bu diemvü rübei zota mo di u kelhouzhoko sa bopie mhachü morokesuo

nounyü se di teicie 1971 teiki houndo-u za tho pekrei lapie Ura Academy idi petholie. Ura Academy sedekelië sewe kemeyietho puo liro teicie 1971, Ziephie zha 6 nhie Nagaland Midan Kilonser Hokishe Sema bu kipuso chü di vor seüdepie Tenyimiako tsükewau zo mu tsie ketso theza hau se di u themia la mhachü vorzhü zo.

Tenyidie Khuthuzho (Kuolie D. , Tenyidie Khuthuzho, 2008, pp. 4-10) leshüdaü nu ngukelië Tenyidie nu pfhephräü 5 mu Diekhu liro 25 bayakezha ngulie.

Diekhu	Pfhephra	Diekhu	Pfhephra
/A/a/	- ‘a’	/B/b/	- ‘bü’
/C/c/	- ‘cü’	/D/d/	- ‘dü’
/E/e/	- ‘e’	/F/f/	- ‘fü’
/G/g/	- ‘gü’	/H/h/	- ‘ha’
/I/i/	- ‘i’	/J/j/	- ‘jü’
/K/k/	- ‘kü’	/L/l/	- ‘lü’
/M/m/	- ‘m’	/N/n/	- ‘n’
/O/o/	- ‘o’	/P/p/	- ‘pü’
/R/r/	- ‘rü’	/S/s/	- ‘sü’
/T/t/	- ‘tü’	/U/u/	- ‘u’
/Ü/ü	- ‘ü’	/V/v/	- ‘vü’
/W/w/	- ‘wa’	/Y/y/	- ‘ye’
/Z/z/	- ‘zü’		

Tenyidie nu pfhephraüko

Puokhu	Puoza(English)	Puoza	Zasi
1	Low(L)	Kerünuotho Pfhephraü	\
2	Low-High(LH)	Kerünuo Pfhephraü	^
3	Mid(M)	Metsuo Pfhephraü	-
4	High-Low(HL)	Kerükrie Pfhephraü	∨
5	High(H)	Kerükrietho Pfhephraü	/

Sehou 1.7: Tenyidie nu Pfhephraüko (Kuolie, 2006, p.53).

Pfhephraü dieko liro puo pfhephraü kedikeshü geinu dielou puo zo shierei dieca kekrekreicü pelhoulieya sümhie di Tenyidie nu liro pfhephraü kekrekreicü pengou baya.

Puotei ketsa la kemejünya (pitch/frequency of over time) nunu Tenyidie pfhephraü rhi kekrekrekēcūko thakie khashülie mote.

Pfhephraü dieko puo pfhephraü ketsakekra nyiya die huo se, huo dia, huo pengou idi kekrecü nyi.

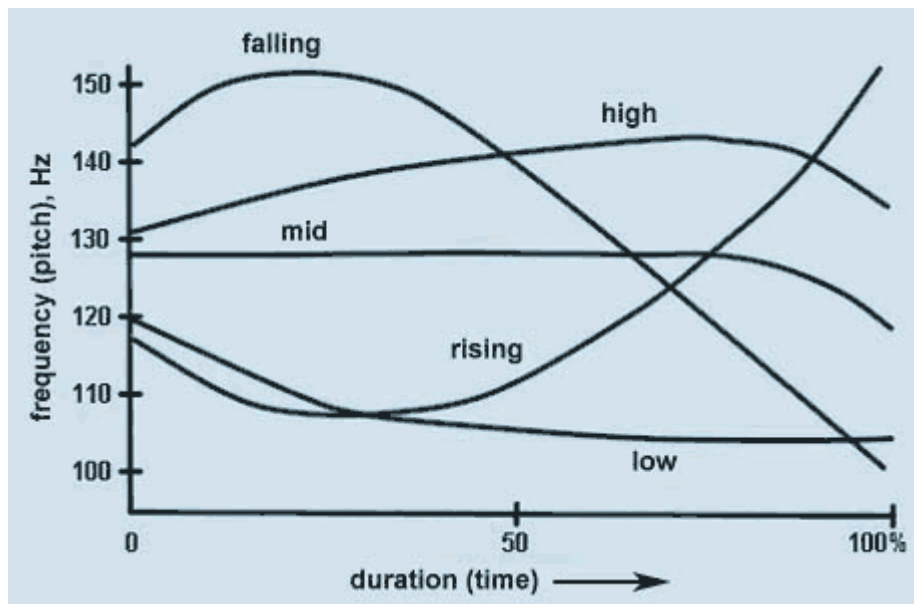
Die hurei Thaimia, Mandarine Chinese die shierei Tenyidie mhie di pfhephraü die mu hanie rei pfhephraü pengou (5) ba phreyakezha die. Thai, Mandarine Chinese mu Tenyidie hako pfhephraü pengou ba phre derei süko kese zho kekrekēcū kemeyie puo baya süu liro Tenyidie pfhephraü liro puoü puo rübei pie pfhephra puo chükecū zho-u medziya(Register/Level tone) derei Thai/Mandarine Chinese liro puoü kenie kesapie pfhephraü puo chükecū zho-u medziya (Contour tone).

Thai die nu pfhephraüko

Tone	Tone Mark
Mid Tone (M)	Zasi jü (no mark)
Low Tone (L)	\
Falling Tone (F)	^
HighTone (H)	/
Rising Tone (R)	∨

Sehou 1.8a: Thai nu Pfhephraüko (<https://en.wikibooks.org/wiki/Thai/Tone>).

Thaimia die kemejünya (pitch/frequency of over time) nunu pfhephraü kekrekreikecü rhiko thakie ngukelie:

Mirhi 1.8b: Thai nu Pfhephraü rhiko (<https://en.wikibooks.org/wiki/Thai/Tone>)

Die kekrekreikecü nunu thakie huo:

1. Mandarine Chinese mu English

Pfhephraü /Tone	High	Rising	Falling-rising	Falling
Mandarine Chinese	mā	má	mǎ	mà
English	mother	linen, hemp	horse	to scold

2. Tenyidie mu English

Pfhephraü	High	High-Low	Mid	Low-High	Low
Tenyidie	sé	sě	sē	sê	sè
English	to use	to erect	three	to meet	to snatch

3. Thai mu English

Pfhephraü	Mid (M)	Low(L)	Falling(F)	High(H)	Rising(R)
Thai	māi	mài	mâi	mái	mǎi
English	mile	new	not	wood	no?

Tenyidie nu diekhuko kecali di kezapie la kenie chülieya.

1. Khucá (vowels/V): a, e, i, o, u, ü
2. Khunië (consonants/C): b, c, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, u, v, w, y, z

Tenyidie nu dielouko kho kekreipie kikru thetha chülieya:

1. Dieza (noun)	5. Diepe (postposition) ²
2. Dietho (verb)	6. Dieba (adverb)
3. Zasou (pronoun)	7. Diekhe (conjunction)
4. Dietso (adjective)	8. Ungo pfhephra (exclamation)

1.5 Diemvü Teichie

Keriekimiakoe kethukeru mhasi jü derei thenoumhasi se di lhou ketou mu u nei phre vor hu zo. Ukoe themia seketou di lhou süla mechü pete kezevi mu keze puo chü di lhou. Tenyimia kijü nu dieliekevi kevor mhodzü leshümhasi jü derei Kekramiako dieliekevi se u kijü nu kevor teiu nu dieliekevi mu leshümhasi/diemvü sa sedepie u themia tsüşü. Tenyimia diemvü sedekelie nunu vor thie kelhou teiu leshü liro mhacha neiü nu memie rükri se sierkezhü ngulielieya. Mhacha neiüko nu memie sierkezhü mhie di puoteiu ze di u diemvüu shierei memie sierzhü zo. Teicieu ze di mhatho memiekezhü rhiu geinu diemvü tha kekreikecüko chieshüzhie:

Diemvü Mhatho	Teichie
1. Leshümhasi Sede Mhodzü	(... - 1880)
2. America Dieliekevi Liethoko Teiu	(1880 - 1939)
3. Angami Literature Committee Teiu	(1939 - 1970)
4. Ura Academy Mhatho Sede Teiu	(1971 - 1988)
5. Tenyidie Seluo Teiu	(1989-2005)
6. Tsie Kelhou Teiu	(2006 - ...)

Sehou 1.9: Diemvü teichie (Academy, 2014, p. 20)

² English nu liro hau üse Preposition iya

1.6 Kelhouzho mu Die Keperokecü

Kelhouzho liro teisonhie chü mu medzi di lhou bayakezha zhoko zo mu süko mehoshü liro pete shierei puo thuo puo chau nu meyeie kemhie phrephre di se u nei tuoya. Kijü nu seyie kekrekreicü kekra ba mu seyie puoe puo thuo puo kelhouzho puokrutho puo nyinyi phre di kepekro u nei di lhou tuoya. Kelhouzho hurei die hau meho pesoushü liro kekreiko ki rei meyeie mu themia la se morokesuotho chadi puo chü di seyieu rüguo mu kekhekerepie kezevi mu keze puo chü baya. Themia shierei khunuo kemhie thedo geinu morokesuotho nounyü huo kepfhesilie vi derei dieu rübei geinu mia puoe puo noule pete haphrapie kekreamia ki pu mu kepfhesilieyakezha zo. Seyie kekrekreikecüu pemvü di puo thuo puo die nyinyi phreya mu die süue puo kelhouzhoko la puokrutho-u zo kekreamonyü die mu kelhouzho kekreamia liro mhakipuonurei die süue kelhouzho-u kesoukerüle de vatshalie kenjü kekreamonyü die-ue kelhouzho süu nu ba kemo la.

Die liro se di kepfhesilieyakezha zasi kemeyietho-u zo. Die ha kirapuonu vorya ga iliro kelhouzho geinu tsüüthe paryakezha silie kekreamonyü mhakehoupuo shierei puo kelhouzho nu baya kemo puota liro süu la die puokru tou baya mo derei süko setuo üro puo kepenuotho nouleu nunu pelhoulieyakezha zo. Thakie:

1. Kekradie nu *Wash* hau Tenyidie nu puorhi kekrekreicü kekra nunu selieya:
Udzie *metei*, mekhu *khri* ...
2. Spoon: *kecie*, *likhi*, *livü* ...
3. Tenyidie nu *pekrie* 'ice' dielou hau Eskimomia die nu puorhi kekrekreicü kekra nu selieya üsi.

U zhorüli kehoupuo shierei dieu geinu kepfhesi mu kenousilieya sümhie di die hau liro u mhasi tsiu u zhorüli kehoupuo shierei pekruse tuolie kevi chadiu zo. Kelhouzhoko liro diemvü chadi kemeyietho-u zo, diemvü kehouporei dieu geinu pekru mu sewe mhatho chüpie siekelhoumia tsülie vi. Diemvü kehouporei kelhouzhoko pie puo mvüdze chüyakezha siliete. Die ha kelhouzho zasi kemeyietho puo zo kekreamonyü dieu geinu diemvüko keyielieyakezha la. Kelhouzho mu die hanie leshü liro puoe puo rüguo mu khruohi baya sümhie di kelhouzho nu keba dieue puo kelhouzho kesoukerüle pete vatshalie kevi chadiu zo.

U die sü u kelhoubo cayietho-u zo. Dieu geinu seyie kelhoubo pfhülieya. Dieu se bakelie geinu u kelhouzho pekrulieya derei dieu pejükewa geinu seyie puoe

puo kelhouzho keviko pejüwaya (Kuolie D. , Tenyidie: Lekezhü Die, 1994, p. 32).

Seyie puo kelhouzho leshü liro dieu puo kekuo re se bayakezha pulie vi kekreamonyü dieu geinu kelhouzhoko pekrupie balieyacü la tsiu dieu geinu kelhouzho therhuko thashüya. Die mu kelhouzho hanie le pesoushü liro kepero se baya süla chükho kekreamonie kenjü zo kekreamonyü die hau liro kelhouzhoko bu puo kekhasse baya siro we mhaleyakezha ro-u liro u thuo u dieu geinu paryakezha la. America nu diedzephürümia kenie *Edward Sapir mu Benjamin Whorf* unie-e die kekuo pemvü di pukecü u noudonoule mu u mhatho chaüro pete nu u dieu bu u chatha kekhamere bayakezha pu. Dieu le pesoukeshü dieue puo kekuo nyi se di themiako chatha baya derei kekreamonia khie le lashü ro kelhouzhokoe dieu ki rei puo kekuo rekuocü lelie vi kekreamonyü kelhouzho mha pete kekhamere mu u chathashüyakezha la. Kelhouzho kekuo mu kemeyie zhoviko thuthe kekreamonia nu pede vatshapie keba ngulietuo. <https://linguistlist.org/ask-ling/sapir.cfm>

THUTHE II

MHATHU MVÜDZE MU DORHÜ

2.0 Mhathu Mvüdze

Mhatho kehoupuo chütuoü shierei süu le menuo mu le pecie se di chü mo liro mhatho-u puosi rüchü menuolie motaya sümhie di mhasa puo pfhükecü nu shierei le menuo mu pfhü pesou di chü mo liro kemethuo mezhie chütalie vi. Dievi puo pucü, *sede pevikelie-e ketou puo chükelie mhie zo isi*, dievi hau pemvü di mha puo chütuoü le liro süu le menuo di delie morokesuo ngulie mu silie liro mhatho süu ketou puo chükelie rhi nunu lelie vi. Mhasakepfhü mhatho hau shierei le menuo di chüshü morokesuo rükra morosuo bei zo kekreamonyü mhathu süue kechachie sewe chü tuotayakezha la. Seyie hurei u seyieu nu diemvü thako leshü liro mia sie sekezhü ngulielieya süla mhasakepfhü mhatho haue siekelhoumiako la mhasi chadi kevitho puo zo.

U tsiepfumia rüna puopuocü kelhou leshü liro mha pete nu kezevi mu keze puo chü di lhou u nei vor. Kezevi mu keze puo chükecü chadiko liro *Mechü Zhazhü Kele*, *Kenyü*, *Menga* icü zhovi hako ücü pulie vi. *Mechü Zhazhü Kele* hau liro mechü kelhou nu kelhouzho zhovitho puo zo mu *Kenyü mu Menga* hanie liro mialiu chatha zhovi kenie ücü pele. Thie kelhoumiako chüshü morokesuo nounyüu liro u zhovi hako pekru mu keyiepie siekelhoumia shiephruo lashü morokesuo nounyütho tei puo nu bate. Thie kelhoumiako mhasi zhovi kesoutho hako pekrulieketoie kethukeru geinu pekrupie siekelhoumia shiephruolie kevi chadi kevitho puote. Mhasi thau nu shierei mia puoe puo thuo mhasi neiü silie shierei puo kelhouzho pejüwa liro mhasi kesoutho-u pejüekewa puya.

2.1 Diemvüdako U Sie Petie Lakeshü

Thuthe kerieu nu kecapukeshü mhie di Tenyidie khuthu diemvü hau liro vor menuo ze Kekramia Dieliekevi Kepethamiakoe re mu kemezhie se di khuthu sedepie u themia tsüshü. Liethomia hurei Rev. S.W. Rivenburg-e nko khuthu diemvü kejü la thehie chü mhachü mu u diekhu kejü la Rom-mia leshükhu pie u leshükhu chüshü süsie u diemvü nyiliete. Keriekimia kelhou teiu nu liro khuthu jü derei kelhouzho

zhoviko se kethezie di lhou uko nei kevor thedzethemie kekra keyiepie u niedimiako petsoshü sümhie di u niedimiako shierei Dieliekevi Liethomiako mhatho pemvü di khuthu nyikelie sie u kelhou nu zhoviko pie mvüdze chü di khuthu geinu pekrupie siekelhoumiako shiephruo lashü mu tsie uko mhathu sükoe u diemvü rhitho bode chü bate.

Mhathu kemeyie huo kedzü nu kecali di u sie petie lashüzhie:

1. *Tenyimia Diemvü Thete Kerieu* (Kuolie, 2004) leshü hau nu u kelhou zhorüli kemeyie siro u diemvü kemeyieko kecali se di kecapupie ba. Kethu-ue pucü, ‘diemvü nu dietemia liro rhitho-u kevikesuo chieshüyakezha pushü’. Mhathu hau kezapie la dia chüpie ba tsiu u zhorüli sa chiepie keba ngulie.
2. *Structural Description of Tenyidie* (Kuolie, 2006) leshüda nu Tenyidie dzeüseko pede di thupie tuo. Leshüda kezapie la se (3) chüpie ba: pfhephradzephürü, dieloudzephürü mu diechadzephürü. Pfhephradzephürü nu ro khuca, khunie, pfhephraü mu diela kimhie di dieu nu baya shi icüko vatshapie keba ngulie. Dieloudzephürü nu ro diezho kikruko mu puo panuoko kepupie ba. Thela nu diecha dzeüseko kepushü, hau nu diecha rhi kekreikecükö pede di kepupie ba.
3. *Tenyimia Diemvü Dze* (Beilieü, 1999) leshüda hau nu kethupfüe Tenyidie mhathu therieko kecali di thupie siekelhoumiako se chükeshü ngulie sürübei monyü Kekramia Missionaryko vor ura mhachükecü dzeüseko sa vatshapie ba. Siro nethe thelatsatie liro Ura Academy nounyü mu mhatho chü morokesuoko tsiu hodo kekreikreicükö chiepie ba. Ura Academy krotho hau mhatho kemeyiethoko liro u dieu: Tenyidie siro dieu la rübei zo kemo u kelhouzho keviko pejüwa mo di pekrulie morokesuo pie nounyütho chü di mhachü bayakezha dzeüseko sa vatshapie ba.
4. *Tenyimia Kelhou Bode* (Vikielie, 1993) leshü hau nu Tenyimia kelhouzho mu nacünanyü kemeyie dzeko pekrupie keba ngulie. Kethu-ue pukecü, “Siro thu kevo nu u Tenyimia dze pu pevi mu tshe phikecü kekra ngulie, derei süko la üdi kemiako kemelhata suo, süko u niedimia dze kevi kepu zo derei

kemelhatuo üro nko rei lhoukeriemia zho keviko mhie di lhou miathomezhülie morosuo, themia kedietho khe üse vi üdi puya”.

5. *Tenyidie Dze* (Shürhozelie, 1992) mhathu hau nu kethu-ue pede se di Tenyidie dzeüseko kecapushü siro kikemhie di u dieu chükehie morosuo shi icüko kecapushü. La kenieu nu kethu-ue u die kemeyie zo mo di u kelhouzho thau rei meye se bakecü kezashü süsie u zhorüli kemeyie cayie huo: kedietho, nacünanyü, phichümia rhukecü, dzünga, ütsali dzeüseko kecali di chiepie vatshapie ba.

6. *Thenudiü* (Vilhouzhalie, 1987) rüsie hau nu kethu-ue Tenyimia kelhouzhoko pie mhathu bode chü di thupie tuo. Bahurei khriesarüümia kimhie di kepekro mu kepenei tuoya shi icü thashü süzo kemo kishükiya mu kikru sekecü kimhieya shi hako pede se di kepupie tuo.

Rüsie hau nu Pelhoubeio dieli puo liro u themia ha chüterhü zayieu ki rei kekhrie se lhou morokesuo nounyü die puo ngulie: “... *süla u phou khrielie mu kekhrieu se di lhoulie, kekhrie se di lhouyakezhamia mia rei u khrielieya ho*”.

7. *The Angami Nagas* (Hutton, The Angami Nagas, 2003, reprint) leshüda hau nu Tenyimia bahurei Angamimia kelhou zhorüli kemeyie kekra chiepie kepushü: die, thezho, thedze, kicükiri, kepetshükepekrokecü tsiu Tenyimia kedietho zhovi hako chiepie tuo.

8. *Tenyimia Kelhou Dze* (Kiezotuo, 1995) leshü hau nu kethu-ue Tenyimia kelhoubo, nacünanyü siro zhorüli keviko chiepie kepu pede sepie keba ngulie. Puoe Tenyimia zhovi: nacünanyü, thenyi, pfhemenei, kithokichü, kishükiya, kicükiri, thepfhethü hako vatshapie ba.

9. *Tenyimia Dzeyie* (Rüzhükhrie, 2001) leshü hau nu u tsiepfumia thedzethemie tsiu kepele kelhouzho kevi kekra pekrupie tuo.

10. *Tenyimia mu Ibo Kelhouzho Kemejükecü* (Easterine, 2000) leshüda hau nu kethupfüe Tenyimia mu *Ibo* kelhouzhoko chiepie kemejükeshö: kekrothokecü, nacünanyü mu die sekecü. Kethupfüe pu sakecü u Tenyimia ha seyie kekreamia kelhouzho ze kemhie pere bakecü pu sümhie di mia kelhou thau sikelie geinu u thau rei chü kehielie vi idi puo kemerü keba pushü.
11. *Üca-53* (Shürhozelie, 1989) geizoda hau nu kethu-ue geizo kewethoko pfhü kengupie u diemvü kevitho puo chüpie ba. U niedimiako liro ketsa nu ü/geizoko geinu u noule kepulieyakezha dze silie. Geizo ha u noule kesoutho: kenei morei nousuo nunu zolieyakezha mhatho puo. Geizoda hau nu thiedzü u tsiepfumiakoe kimhie di kepetshükepekro u nei vorya shi ikecü siro nousuo teiko nu kepekrokecü zhoviko pie geizo bode chü pekrapie keba ngulie.

2.2 Diemvüdako Chie Kekreikeshü

Diemvü liro u mhasimhale diepu nu morei kekhukethu nu kebako pulie vi. Diemvü bodeko le menuoshü liro cayie kemeyietho kenie nyi mu sünie liro: 1) ketho dze pie puo mvüdze chüya mu 2) U thuo u noudonouleko geinu tsüüthe par di zolieya. Diemvü ha puorhi kekreamia nyiyakezha mhie di themia shierei diemvü rhi kekreamia u nyiya. Süla themiae u thuo u keneiu whuo mu pfhüzhüya tsiu süko pie themiako chatha baya. Kijü nu mhatho kehoupourei mehoshü liro puorhipuozho kemhiekeküko pie kikru morei la puo chüpie baba phre huya zo sümhie di diemvü shierei puo rhitho- u pemvü di puorhi kekreamia nunu ngulieya: geizo, rüsie, noudodze, thedze kedzü, lekezhü dze, dzewe mu diemvü thete.

2.3 Tenyimia Diemvü Chielie Kere

Tenyimia diemvü nu tieyie diemvü thau liro meyie mu kra se derei khuthu diemvü liro tsakuo. Pesotsatie vatshakeshö mhie di khuthu diemvü sede liro Kekramia Dieliekevi Liethoko u kijü nu kevor ze sedepie u tsüshü. Tenyidie nu diemvü dze phrü pesoukecü tsiedo nu sedezhie. Thuyie kechü rei tsathor süla mhasakepfhü mhathu hau thu kevo teiki mhacha kekra nu puo kere kekra ze kese ba mu süko cayietho huo chieshüzhie.

1. Tieyie (oral) mu mhatho (practical) nu u diemvü ba zo, sishierei khuthu nu rhitho bode ketsa la phrü pesoukecü nu puo kere kekra ze kese ba.
2. U die nu khuthu diemvü lisidze (theory) leshüda ketsa la mia die nunu thuyie chüpie u die nu shü morosuotaya.
3. Thuyie kechü nu dielou morei dieca kekra pelhouketuo puo kere kekra ze kese kekreamonyü u kelhouzho mu mia kelhouzhoko kekreichü la.

2.4 Pede Mhaphrü/Mhathu Chü Morokesuo

Thie kelhou teiu nu mha pete shierei rüdirüli, kepeyie, kemetsa mu ta vi sekezhü tei puo nu lhouzhüte. Lhou rüdi rükrei sekezhü ze di themia kekra u thuo u kelhouzhoko mo di seyie kekreamia kelhouzhoko mehoumengu mu süko dorielie tsiu medzi nyükecü tei puo nu ba sa sidi kemengu süko bu u kelhouzho keviko kevu pejü thewatazhie. Süla thie kelhoumiako kijüu thuo kehoupuo chü vozü shierei u thuo u kelhoubo-u si pesou mu pekru la morokesuo tei puo nu lhou vozhie.

U kelhoubo-u pekru laketuo la u kelhouzhoko pede phrü, pfhü pesou di süko pekrupie siekelhoumia tsü morokesuo phou puo nu bate. Süla mhathu hau bu u diemvü nu kelhouzho zhovi kemeyie mu puotoukecüko pemvü di u kelhouzhoko pede phrü pesou mu pfhü kemeyapie sewe mhatho puo chülie üthienyü.

2.5 Mhathu Riehou

Tenyimia diemvü thau mehoshü liro meyie mu meya se ba derei süko pfhü pesou mu pedeikecü tsathor süla mhathu hau liro diemvü rhitho: geizo, rüsie, noudodze, lekezhü dze mu diemvü thete tsiu kelhouzho kevi kekrai nunnu ngukelieko sa pie kemvü di hako pete nu u kelhouzho zhoviko chiepie mhathu hau thulie.

2.6 Mhathuda Hau Kemevi

Tenyimia khuthu diemvü teicieko (1880-2018) mehoshü liro medzü se ba zoluo, diemvü nu kelhouzhokoe kemeyietho thau nu bayakezha si mu ngulieya kekreamonyü kelhouzhoko geinu diemvü pelhoulieyakezha zocü la. Süla diemvü

chü kehielieketuoe u kelhouzhoko pfhü pesou di pekrukelie geinu chülie vi. Thie kelhoumiako chüshü kezhü mu morokesuotho-u sü kelhouzho kemeyieko pfhü mu phrü pesou se morokesuo tei puo nu bate. Mhathu hau geinu u tsiepfumia kelhou zhoviko pekruptie siekelhoumiako tsülieketuo merü tsiu u diemvü thau rei chü kehielieketuoe kemerü se mhachüzhie.

2.7 Mhathuda Hau Mhirüko/Kemerü

Mhathu cabo hau mehokeshü teiki mia huo thupie keba ngulie derei pedei (scholarly) se di thupie ba kemo ngulie süla cayie hau kedalie. Mhathu cayie hau mhirüko liro:

1. U kelhouzho kemeyieko phrü mu pfhü pesou di puocapuola chie kemecü satuo.
2. Kelhouzho keviko pekruketuo.
3. Mhathu hau geinu thie kelhoumiako bu u zhoviko silie di süko se perhei laketuo.
4. U diemvü chü kehielieketuoe.

2.8 Kethukeru Dorhüko

Tenyimia kelhouzho kemeyie puya derei thie kelhoumiakoe süko le pesou mo di pejü thewatazhie. Mhatho hau chü vokecü therietho-u liro phichümiako, bahurei u kelhouzha teicie 50 mu sümhoko ketsolie siro leshüda nu pekruptie ketuoko meho keduo di cabo kekrekrekrekücü nu kephukecüko rhevi chüpie thulie. Cayie kepero mu kevazhücüko pemvü di thuthe pengou nunu thulie. Diemvü rhithomia mhathu nu u tsiepfumia zhovi rülike se u mhathu cabo kechüko sa kemvüpie mhathu chadiu chü di chie kemecü sakuolie. Mhathu-u bu puokru puo medzi mu mecükuolieketuo la chatha leshü *Modern Language Association* (MLA) 7th Edition mu *American Psychological Association* (APA) chathako medzi di thulie.

2.9 Mhathudau Thu Kerozükecü Thau

Mhathuda hau thu kevo ki caüko kesieso morokesuo tsiu kepero kebako le menuo di puo dze puo seko thu phre. Siro caü puo nu catse rhi nunu kevazhücüko chiepie kemvü phreshü. Mhasi kesa dzephrüda (research thesis) hau kezapie thuthe pengou

chüpie ba, süko kimhie di thupie puola kekrekrekreishü shi icü hakhrotsa nu chieshüzhie:

Thuthe kerie hau nu Nagamia dzeüse bahurei u tsiepfumia rüve tsiu vor Nagamia kijü nu pherüna chükelie dzeüseko mu Tenyimia diemvü dzeüseko siro Kekramia dieliekevi mhatho bahurei u die Tenyidie khuthu diemvü mhatho sedekeshüko chieshü.

Thuthe kenieu nu mhathuda hau thu kevo nu puo chaüro kekrekrekrekecüko tsiu kethu dorhüko mu methudau mhirüko chiepie ba.

Thuthe seu nu kelhouzho mvüdze lisi kemeyie huo chiepie ba siro mvüdzeko nu ngukelie kelhouzho peteko kho kekrepie la kenie chülie kevi ngulie sünie ro: chazou kengu mu thenou ngulie kelho kelhouzho bayakezha chiepie kezashü.

Thuthe diau nu u tsiepfumia kelhouzho nu zhoviko pede chiepie puo cabo kekrekrekrekecüko hiechiepie vatshashü.

Thuthe pengou-u nu mhathudau thu kevo ki zhovi ngukelieko kecali di hiechieshü tsiu siekelhoumia bu chiekeshü dieboko pemvü di mhasitsa le mu pfhü kehie sa volie kevi chaüro cayie huoyo pethoshü di thekhadie thushü.

Thelanu mhathuda hau thukevo teiu nu leshüda kekrekrekrekecü kekra phrü di diebo hau dze pfhü tseikelie kekhuohi leshüdako chie phrepie tuo.

THUTHE III

KELHOUZHO MVÜDZE LISI KEMEYIE HUO

3.0 Kelhouzho Mvüdze

Themiae kepekro di lhoucū khunuo kro puo zo, krothokrochū chū di vocketuo teiu nu mialiu shie mechūu shierei kelhouzho kekreichū kekra medzi mu chū di kepekro tuoya. Kelhouzho sūko thuo themiako kekhakerepie ketho-u mu keviu nu vozhūya. Kelhouzhokoe ngu kemo kekuo puo kemhie di themiako teshūpie kezevi mu keze puo chū mu kekhakerepie puotou nu balieya. Mhakinu mia puoe lhou kekrū vota liro themiako bu kemezhe mu thenou rūū motaya. U zhorūli, diepudieshū, mhathomhachū, kecūkekrie, pfhemenei hakoe u kelhouzho bodeko zo.

3.1 Zhovizho

Zhovizho liro miali morei mechūu kelhouzho rūli kikecū puoe puotou mu kekrū shi icū kepele mu keleko pu ba. Pherūna kechū nu mia puoe puo thuo puo rūbei zo di rūna, seyie chūlieya mo sūla kepekro di lhoukecū sū themia zho. Mechū keze di lhou kevo ki miali puopuo icū zhorūliko ‘vi’ ūdi medzi sei vocketako kekreamia nei chūlie di kezhowe vota ro sūko ‘kelhouzho’ chū partaya. Thezho kesuo kekra rei chū kepar nyi, sūkemhieko thezho keviko rūduo sei tuoya derei sūko pie kelhouzho nu sa phrū motaya. Kepekro di seyie kechū nu mialiu kelhou zhorūlikoe meyiethor kekreamonyū mialiu zhorūliko geinu seyieu tha thashūyakezha la. Thakie, mialiu suoshū liro seyieu pete suokecū mhietaya morei vishū ro seyie pete vikecū noule puo ba phreyakezha la. Mialiu kele mu kepeleke meye se kekreamonyū seyieue sūko geinu puo kelhou thau paryakezha la. Seyie kechū nu yietse kekreichūko u thuo u noudonoule mu kepele thau kekreichū nyi: kepele, nacūnanyū, thelhitheū, kechūkelie, rūna phetshe zhovi hakemhieko pie kelhouzho petsūpethelieya.

Seyie kehouporei miakrau vi ba ro seyie sūu seyie kevi puo ūya mu miakrau suo ro seyie sūu ūse seyie kesuo ūtaya (Sorphie V. , Tenyimia Kelhou Bode, 1993, p. 1).

3.2 Kelhouzho

Pherüna kechü nu kepekro di lhouyakezha la kepekrocecü nu u kelhouzhokoe themiako chathapie puotou-u nu shülieketuo chadiu zo. Süla zhovi hakoe themia pete shierei panyapara mo mu u nei di chüüze mu medzi phre huya. Themiae puo thuo puo zhorüli kekrekrei phre di lhouya derei kelhouzhoko sa moto di lhoulie kenjü kekreamonyü sükoe pherüna kechü nu morei mia puo kelhou nu ba seiyakezha la. Nnhiennhie kelhoumiako mhathomhachü, nacünanyü, thepfhethëü hako le pede mu pfhü pesou voshü liro uko kelhouzhokoe lheni Kepenuopfü mhathoko pemvü di u kelhou pete süko merü mu medziketuo ngulie.

Kedzü nu kelhouzho liro thie mu thie kelhou zhorüli: khise sierkelie nunu theva kezhu ketso mhatho peteko zo. Sümhie di kelhouzhoko liro teisonhie chü mu medzi di lhou bayakezha zhorüli zo. Kelhouzho huo liro: kepfhesilieyakezha dieu, kepele, thezho, pfhemenei, kecükekrie, thedzethemie, zhorüli mu kekrei kehouporei themia medzi di lhouyakezha pete pulieya. Kelhouzho liro themia zhorüli zo mu sükoe themia mhaleu chü keshürhoshüya, u meleko kekhakerepie puotou nu voshüya tsiu u vienyäurako rüguopie u tsüshüya.

Jawaharlal Nehru-e kelhouzho pemvü di pukecü, Kelhouzho liro thenou mhaleu tsiu ruopfü mhaleu chü kemeyashüyakezhau zo isi.
([https://www.brainyquote.com/quotes/jawaharlal nehru](https://www.brainyquote.com/quotes/jawaharlal%20nehru))

French nu kelhouzho lisi dze kethumia puo De Certeau-e pukecü, “kelhouzho liro teisonhie kelhou nu chü sei bayakezha zhoko zo” isi (Das, 2014, p. 133).

Raymond Williams-e England mhakesimia puo, dzezomia puo tsiu diete rei chüyakezhamia puo, puoe pukecü, “kelhouzho ha puotei pete nu dojü mu chü sei bayakezha zhoko zo” isi. Loc.cit.

French mhakesimia puo De Certeau kepu kemhie di kelhouzhoko liro u tsiepfumia kelhou teiu nu chü mu medzi kevorko, tsiedoko mu vorketuoko rei zo kekreamonyü haue rüdirüli sei zhüyakezha zho pukecü la. U tsiepfumiako pherüna kechü zhoko mehoshü liro sükoe rükriethor di medzi mu rhu vor the zo sümhie di kelhouzhoko thuo themiako kekhakere mu teshüpie keze puo chü baya. Keriekimia kelhouzho bahurei *kenyü* haue mechü kelhouzhoko rüguo mu pekrupie keze puo chü mu kezevi balieyakezha chadiu chü vor.

Kijü nu themia pete shierei puo thuo puo kelhou zhorüli kekrekrei phre di kepetshükepekro di lhou tuoya sümhie di kelhouzhoko nu u kepele shierei kekrekrei phre di lhou tuoya. Themia pete shierei puo kelhouzhoko rhu mu rüguo phre baya kekreamonyü puo kelhouzhokoe thenou mhaleu chü pevi mu chü kemeyashüya tsiu puo ruopfü chü perheishüyakezha nouleu zocü la. Nnhiennhienu u chie u vünuokoe kelhouzho puorhi kekreicü kekra nyi sümhie di mhathu hau nu liro u themiae kikemhie di kepetshükepekro mu pherüna chü vor shi ikecü zhoviko pie puo mvüdze chü di thulie.

3.3 Kelhouzho Zhovi Kemeyie Huo

Kijü nu seyie kekreicü kekra tuo derei seyie puoe seyie kekriu ki puo kelhouzho kekrei zaza phre mu u thuo u kelhouzho-u üse puokrutho mu kevitho üdi le mu medzi phre huya zo. Seyie pete shierei nanyü puo morei kekrei puo medzi phre baya. Nanyüe kelhouzho nu puotha kemeyietho puo chü bayakezha peleya kekreamonyü puo nanyüue kelhouzho kekrei pete khre ze kepero mu kekhakere bayakezha mechüsi zocü la. Hakhrotsatie u kelhouzho kemeyie huo kecali di vatshashüzhie.

3.3.1 Kelhou Teicie

U krü u pfutsanuo kelhouzho, bahurei krütapeyu kechü tha hau leshü liro phichüzha hau se ketherhu mu kemeyietho puo chü vor. Kijü nu kelhouzhoko mehoshü liro puo thuo puo kelhou teicie kekrekrei phre di kekrotho baya. Siro mia puo kelhou nu puo teicieu pemvü di puo mhatho, puo mezhü tsiu chüshü kezhüko mu chü morokesuo pete chü baya. Kijü peteu gei kelhou teicie zhovi hau medzi di kekrothoyakezha kemhie di u tsiepfumiako shierei kelhou teicie hau se pecü mu se kemeyie se di lhou. Keriekimia kelhouzho nu mia puoe puo thuo vi shie suo shierei puoe chülie kevi kelhou teicieu pralie kemochie thepieko pie puo gei shüya mo. Kelhou teicie zhovi hau bahurei krütapeyu morei phichü zievo kechü hako nu se pecü seyakezha dze tuo.

U tsiepfumia kelhou zhorüliko leshü liro ukoe kelhou teicieu pemvü di kekrotho morei kelhou rüla rhi kekrekreicüko kho kekrei phrepie bayakezha dze nyi. Tenyimia

kelhou tha kekrekreikecūko kelhou teicie hau meylie seya sūmhie di kelhou thau kho kekreipie selieyakezha sehou 3.1 nunu thashūzhie.

Teicie	Kelhou Tha
01-3 ³	Nuoranuo
3 ⁴ -1/2	Kenyunuomia
2-4	Thekhonuomia & Kibanuomia
5-9	Nuozemia
10-15	Thupfhemia
15-22/23	Khriesarūü Kichūpeli
23-25	Kishūkiya
25-45	Kikru kesekecū tei
45-60	Krūta/Peyu
60-65	Phichūmia thau prataya
65...	Krūta thau nunu rüleitaya
65-70...	Zievomia

Sehou 3.1: Kelhou teicie thako

3.3.2 Kelhou Tei

Themiae puo kelhou tei kekrekreicū nyi, puotei kekreikecū ki ze mhathomhachū, kelhou zhorūli kekreicūko puoteiu medzi di dojū mu pethapfūlieya.

Kelhou tei kekreikecūko rhevi chūpie la se nunu kecapulie vi:

1. Nhicuzha 2. Khriesarūü 3. Phichūzha

1. Nhicuzha

Themia kelhoue puotei do yopuo nunu memie sie u nou kemvū chūtaya zo, mhakesimia pukecū nhicuzha liro mia puoe penuokelie nunu vo teicie 15 doki pie nhicuzha pethoyakezha pu. Kelhou tei hau nu puo rüla kekreicū pengou chūlieya. Nhicumia yopuo puo kelhou rüla ze di mha dojū mu silieya sidi puotei hau nu mha

³ Kepenuozha nhie(01) – thekhrū 3 = Nuoranuomia

⁴ 3=thekhrū 3 – teicie 1/2 = Kenyunuomia

kekra si mu pethapfülieya sidi phichüzha pfükeli ki puo kelhoumhasi süko se di puo cha thalieya.

- 1) Teicie 0-3 : Nuoranuo
- 2) Teicie 3 -1/2 : Kenyunuomia
- 3) Teicie 2-4 : Thekhonuo/Kibanuomia
- 4) Teicie 5-9 : Nuozeria
- 5) Teicie 10-15 : Thupfhemia

Mia puo kelhou nu penuokeli nunu thekhrü se ketso doki pie nuoranuo pethoya, hateiki u nuoyo la morokesuo nanyüko chü phrewaya sidi pfü tsu mu vo bayakezha teiute. Siro thekhrü 3 nu teicie 1 morei 2 doki pie kenyunuomia kieya. Mia huo u so ngu zita liro thekhonuomia morei kibanuomia chü zitaya derei si zo mo liro teicie keni ketso nyu pekraya. Nhicuyoe teicie 2 parlieta tse pie thekhonuomia morei kibanuomia pethowa di u bu kibanuomia chütaya.

Nhicumia kelhouzha cie se dia teiki sü u dzüriemia nyi ro u dzüriemia ze di kipfhe moro u dzüriemia jü liro u nouva keseshü di u ze vo zanuomia zeba kenyimia pelewa di tsutatakecüu zo. (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 14)

Nhicuyoe puo soso ngulieta tse kinu morei lie nu shierei u siezeria ze ba sedetaya sidi u krü bu mhachülietaya. Thekhonuomia chü zha za sierlie ro u dzüriemiako ze kibanuo chü süsie phichü za sierlie liro u dzüriemiako medzi di mhathomhachüko chü dojükecü u nei phi tuotaya siro huomia liro u dzüriemia medzi di mithu rei pphetaya.

Thepfumia shie thenumia shierei cie thepfü ker tsolie kemochie u krü siemedzi lie nu tsu mu vo di u siezeria rorieliya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 113).

Süla u nuonuo cie 6-10 doki ha, u siezeria kenyiko u krü ze tsu ze vo u u siezeria ze siro u siezeria zekezhü doki mhachü dojü di u krü khruohiya siro tsu kemoko kinu meho baya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 14).

Tso-o mu Terhuopudiü unie kelhou rhiu nunu mehoshü liro keriekimiakoe khunuo kekhriekezeiko keprei la khriesarüü chüsechü parkeli ze mithu pfheyakezha silie derei vor menuo kelhouko liro themonuomia kelhouzha teicie ker kerepengou doki

kebamia bu mithu pfhetayakezha silie. Kelhou tei hau nu mia puoe mithu keperi doko silieya siro kijükou kekreikecükö, sei, nhamenyie kelhou chükö silieya siro thupfhe teiu nunu u liezhüliezuo rhi pete silieya.

Mithu kepfhe sü teicie pengou moro sorou pfhe phretuo. Süu rüyuolie ro u khriemia ze di kichüpelü chü sede partaya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 113).

Kijü nu kelhou themia pete shierei u nhicu teiki mhapuorei le u nou kenoudokenoucakecükü jü di u zemia ze u keneitho chü u tei pevo baya siro menyiepounuo mha va ziekuoi keba mhie di mha pete nu u dzü ziekrui di u kebara mha va pezie baya zo. Mhakesimiae pukecükü nhicu tei hau nu u nou mesa tsei tou bayakezha puya.

*Menyiepounuo pou kebayo tuoi;
Nhicu ki we mha va keziekruoi, Vi mo ürei u kesuoyo rei,
Se rünou di mha mehau mo* (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 40).
*Themia hurei nhicu chü di lhou,
Kazha ki we mhale mo vuoi, Teikesonhie nhicu meruo chü,
Zoyaluo mu dichie lhou sie, Phichü za pfü payhanuo rüli,
Medo zoshü nhicu la nyülie* (Kuolie D. , Uramia Geizo, 2001, p. 21).

2. Khriesarüü

1. Kichüpelü
2. Kracü

Themia kelhou teiko thete chüshü liro khriesarüü tei haue chüüphou kemecakemekhrotho tsiu ziviziguothokecükü⁵ teiu. Kelhou tei hau nu mha pete lepie u dzüzie mu chülieketuo noule puo tuo phreya süla puotei hau pie kelhou seluotho chü phreya. Mia puoe seluo tei hau nu puo rhie chü di puo kelhou la mhatho sedeko dojüpfülieya mu silie liro kelhou kenuou: kishükiya teiu nu re moto di kiya pieu pfülieya.

⁵ Ziviziguo dielou hau liro zivi ikecükü cau ze kemhie zo.

Mia puoe mithu pfhe ba di puo kelhouzha teicie kerepengou sorou cielle ro puo kroüzomiako ze kichüpelie chü sedetaya sidi mhathomhachü pete rei peyapfü di kikruu khruohi sedetaya. Kichüpelie tei hau nu pelimiakoe keze huoniehüo mhathoko chüpie kekhuohilieya siro mhathomhachü rübei monyü keze kenei tei rei pevokedü chüya. Pelimiakoe mhakralie di thenyi teiko nu keze hiekedü chüya hau üse *kracü* idi puya.

Thupfhe teiu rüyuolie ro u khriemia ze di kichüpelie chü sede partaya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 113).

3. Phichüzhä

Kelhou tei kekrekiedü pfüthe voyakezha mhie di mia puoe khriesarüü teiu cielle ro kelhou tei kekrekiedü puo nu la paya mu rüla süu kho kekrekipe hamhie di chülie vi:

1. Kishükiya 2. Pehü 3. Phichü 4. Ketsakechie

U chie u vünuoko kelhou rülike le pesoushü liro mia puoe puo nhicumedzü nunu kelhouzhoko menuo nu pethapfü sier di phichüzhä pfükelienu zenu krüta pieu pfüyakezha mechü zhovi puo zo. Tseiphreyakezhamia puoe kelhou tei kekrekiedükö geinu morokesuo thezhothechieko pethapfülieya. Mia puoe lhou menuo mu vi pepu sierlie liro mhakehoupuorei re moto di perhiepfü volieya tsiu puo thuo puo zha puo meseu si di thehie chü mhachülieya.

3.3.3 Teisozha Kemeyie

Kijü nu lhou kevor themia pete teisozha kemeyie se ze keseya mu süko liro:

1. Kepenuozha
2. Kishükiyazha⁶
3. Kesiazha

Themiae kijü nu lhou kevor puotei kedzü yopuoya zo sümhie di rüve tei hau nu puotei kekrekiedükö kekra ze kese di perhiepfü voya. Mia puoe kelhou tei kekrekiedükö nu thepfu mu menuo di puo kelhou se menuolie liro kijü nu kelhou teiki kekreamia ze

⁶ Kiyazha hau liro huomia ze kese motaya

puo nei puo noumvü di mia ze pherüna chü di lhoulieya. Mhakinu mia puoe puoteitou nu puo kelhou thau kese menuolie mota liro rünou kemo mu nousuo thuo puo tshu pfü di thenou kemvü jü votayakezha ngunguya sümhie di mialiu, mechüu tsiu krütamia kehoupuo shierei kelhou rüli hako pete pfüthe phre vo huya zo.

Mia puoe terhuo puo khrie di lhou menuo mu vi pepu sielie liro kekreamia bu puo saphrülieya. Huomia phichüzha u vakelie tei ki mechüu thuo puo kedapie mechü krüta pfükecü chüya. Kijü nu kelhou themia thuo vi pepu di lhou shie mo shierei khunhie kijü nu rüve thela/kesiazha hau therhielie mo di ze kese la phre huya zo.

3.3.4 Kelhou Therhu Rüluko

Kijü nu kelhou hau puotei kedzuto zo derei mha kekra ze kese di süko perhiepfü lhou voya süteiu nu u thuo u kelhou ketso kezivilie vi. Keriekimia geizo nu ngukelie mhie di kijü nu kelhou teiki mia puoe thehie chü di lhou mezhü mu puotou tuoya liro puo thuo puo kelhou nu therhu kralieyakezha dzeüse nyi derei mhakinu mia puoe puo kelhou se menuo mota liro puo thuo puo kelhou-u thurhuo lawaya.

U kelhoue u thuo chülieya,

U kelhoue u thuo rhuowaya (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 45).

Themia ha va puo nunu u therhu pete kra phrelieya mo derei kelhou teicieu/phichü medzi di u therhu kralieya sümhie di kelhou rüla 4 nunu thakie ngulie vi.

1. **Zivi** – metemezhü, shürhei, zhorüli kevi - teicie 20
2. **Kekuokeyho** – chüterhü, thecathebie, mephrümerhü - teicie 30
3. **Kishükinyi** – diethomiatho - teicie 40
4. **Mhasi** – thenoumhasi - teicie 50

U krü mhasi ketho hu caü, Cie mepfü nu zivilie moro,

Cie ser nu kekuo therüta; Cie hiedia nu mhanyilie lhota;

Cie hiepengou pralie ü derei, Mhasi pevie uvie chülie moro (Kuolie D. , Kelhou Geizo, 2017, p. 26).

U tsiepfumia kelhou nu phichüzha hau se pezha mu pesou se di kepekro voryakezha uko mhatho mu kelhouzhoko geinu lelie vi. Phichümia pukecü mia puoe kelhou tei kekreikecü pete ze kese sier di krüta chülie kesü tha kelhouzhau liro teicie 45 prakelie sienu krüta pieu pfülieyakezha zo üdi pu. Lhoukeriemiako teiu nu krüta kechü hau nu phichüzha hau medzi di krüta pieu pethoyakezha si kekreilamonyü kelhou therhuko shierei kelhou teicieu ze di kralieya mu sikelie ze kelhoumhasiko rüchü lotsolieyakezha la.

Derei mia puoe kelhou tei kekreikreikecüko nu thehie chü di chü morokesuo mu si kezhüko silie mota liro puoe phichülie shierei kemethuo kelhou morei mia bu puo saphrü kemo kelhou nu tuotayakezha zo. Phichümia pie hauha u tsiepfumia kelhouzho nu thepie kemesitho puo zo ücü le kekreilamonyü pherüna kechü nu phichümia/krütamia bu mha pete pechapeyapfüyakezha la. Keriekimia kelhouzho nu krüta kesuya mo tsiu mia puoe kelhouzha teicie 45 prakelie mhodzü phichümia pieu pfü mengaya.

Phichümia pukecü mia puoe puo kelhouzha teicie 35 pralie kemochie u nouleu meteilieya mo üya. Süsie u kelhouzha teicie 45 pralie kemochie phichümia pieu pfülie sü moluo üya. Si vo di teicie 65 mho lata ro rüvo lataya mu u chü u mo zomonyü uphi udzie rei thachü votayacü la krüta pieu ha pie u kelhouzha cie 45-65 doki kebamia pelewaya üsi (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 108).

3.3.5 Mhasi Rhi Kekreicüko

Themia puo kelhou nu mhasi ro-u leshü liro themia kelhou rhi kemhie di mhasi puoe puo khruohi mu khrü kemetei baya. Süla mhasi rhi kekreikreicüko pete shierei puoe puo sa mo liro lalhitayakezha mhie di themia kelhou nu mhasi shierei puorhi kekreikreicü cayie pengou khronu ngulieya süko liro:

1. **Kelhoumhasi** – chüwa, vowa, methawa, sikewa mhasiko
2. **Thenoumhasi/Peyumhasi** – kerükrü mhasi
3. **Ruopfümhasi** – nacünanyü, pele mu medzi di lhoukecü mhasi
4. **Leshümhasi** – kethukeru mhasiko
5. **Kethomhasi** - lhenü zhorüli, noule mu mhasiko

Dielienuo : ...Mia leshümhasi rei si, thenoumhasi rei tsiu ruopfümhasi rei ba ho. Lhou pecü menuo phi tuoya shie (TKK, 2011, p. 74).

*Mhasi hawe kikru puo mhie di, Kelhoumhasi kikru krü thau;
Thenoumhasi mhasi pfuliu; Ruopfümhasi mhasi chatha chü;
Leshümhasi mhasi kerieko, Cakha chü di rüguolieye ru* (Kuolie D. , Kelhou Geizo, 2017, p. 27).

Mia puo kelhou nu mhasi kevi sikelie hau puo thuo puo la therhu tha puo ngulieya derei puo rübei zomonyü puo themia pete rei puo therhu keza phre bayakezha rükrashü khe kekreamonyü mia puoe mhasi ketho puo silie liro puoe puo lisiu se di puo themiako chatha chü bayakezha la. Pesotsatie kecapukeshü mhie di mhasi cayie dia nunu u chatha bayakezha siliete sümhie di mhakesimia ha mhacha neiü nu puo themia krüta chü mu chathapie kethonu vozhüya siro mhasi-e puo thela baya kemo *Vilie Kelhou* (Kuolie D. , Vilie Kelhou, 2017) noudodzeu nunu mhasi kevi dzeüse kekra ngulie.

Lhou keriemia pucü mhasi sü mechü vie üdi puyawe ru Kepenuopfü pezie rei uramia u mho kuo ba ho. Mhasi sü cü mu krieü vie moe derei u kinyi puoma keretho shie, keriekimia mhasidie ha cüluo di pu tuo mie ru (Kuolie D. , Vilie Kelhou, 2017, p. 52).

3.3.6 U Tsazho mu Kethomhasi Keperokecü

U tsiepfumia kelhou nu mhathomhachü pete khre lheni kinyiko ze kepero phre di mhachü kevor uko mhatho rhiko geinu silie vi. Ukoe pherüna puo tshetuoü liro kepfhekeya dzevi la pekuo di vo kijüthou kerükrieko geinu seya tsiu noule süu rübei zomonyü themia shürho la niathutsatie nu rüna chüyake kekreamonyü ukoe si mu pelekecü niaki kethu hau themia shürho la vi mu se morokesuotho theja puokecü peleyakezha la.

Keriekimia chüterhü la u rüli kevi le di kijüthouko geinu rüna tsheya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 7).

Keriekimia pherüna kechü mhatho hau themia bu lhou pevi, rüü mu ketouketuo nouleu pie bode chüyakezha uko mhatho rhiko geinu lelie vi. Pherüna tshekecü hako

nu kethomhasi pie bode chü di rüna tsheyakezha silie. Ukoë kijüthouko geinu rüna chü phre siro rüna khieko seikhaseirhie thuo rüna houpfü phre baya kekreilamonyü ukoe seikha kevi mu morokesuoko sikecü la seiko peseya. Seikhaseirhie hako liro rünamia la kemevi kekra bayakezha noule mu mhasi pie chüyakezha peleya süko huo liro: sei kinyie lielieya, seidi dulieya, dzüluo penyishüya sidi dzükhon thielieya. Pherüna kechü nu zomonyü mhathomhachü pete khre nu kethomhasi pemvü di liecielierhie mhathoko chü vor the zo.

Sei pesekecü mhasi hau liro sei u wikecü rei puo do nyi phreya: huo wi kerünuotuo mu huo kerükrie geinu wituo. Thakie,

1. Phrie 2. Rüpo 3. Pedu

Thakie 1 mu 2 hanie liro wikecü teiki puo rükrie *feet* 3/4 mese ki nu wiya sidi puo nuotshe bu pou parketuo chülieya kekreilamonyü sei hakoe mhakinu wi kerünuowata liro siata morei puo nuotheko vilieya kemo la. Siro thakie 3 hau liro wi kerünuo di puo nuotshe bu the la parkecü chüya kekreilamonyü wi kerükriewata liro puo nuotsheko vi parlieya kemo la.

3.3.7 Kerünuo Kerükrie Kelhouzho

Kijü zie gei seyie puoe puo thuo puo kelhouzho puo kekriu ki kekriekrei phre di lhou tuoya sümhie di seyie huo liro keze seyie puo tou zo shierei themia kho kekriepie kerünuo kelhou lau morei kerükrie lau chüpie baya. Kerünuokerükrie kenyi kelhouzho süko liro kerünuo lau morei kerükrie lau unie mhakipuorei keze puo chü morei kekrothoya mo kekreilamonyü kelhouzho rüla hanie kekri toukecü noule puo bakecü peleyakezha la. U tsiepfumia pherüna kechü zhovi kelhouzho puo liro u donu kerünuokerükrie, kenyikejü kho kekriya mo sikecüu monyü themia pete se ketou mu keze nou puo chü di lhou u nei phre vor the zo.

3.3.8 Kikru Kekuo mu Thezho

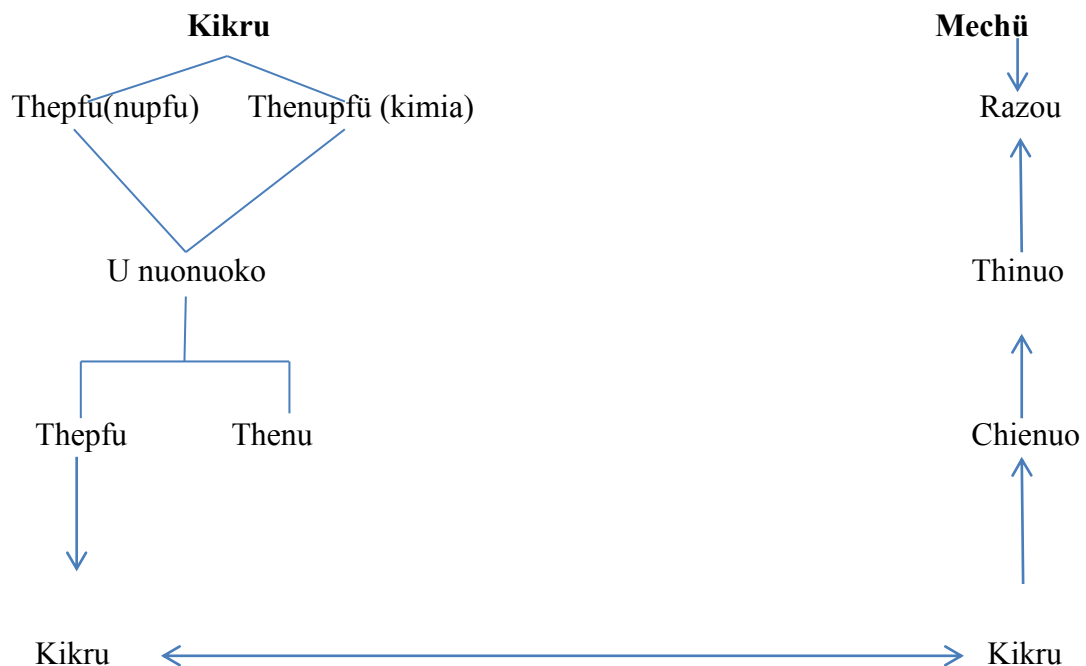
Pherüna kechü nu mialiu puo kekuo nyi se baya siro rüna kevi puo chüketuoe kikru kevi geinu peselieya. Pherüna kechü nu kikru krotho haue puo kekuo nyi se mu metei morokesuotho krotho puo zo. U tsiepfumia kikru kekuo mu thezho ro-u thakie mirhi 3.2 nunu mehoshü liro thepfumia bu kikru tsüu chüya mu puoe puo kikru nu mha peteko meho mu kekhakere se bayakezha mechüsi zo. Nnhiennhienu keriekimia

mechü kelhouzho nu thepfumia bu razou, thinuo, chienuo mhatho pete pfüüpie mu morokesuo peteko pecapepi phre vor. U tsiepfumia kelhouzho nu thepfumia bu chazou mha peteko kekhakere tsiu kayie pete weyakezha u zho zo derei süla üdi seyie kekreamia mhie di thenumia pese morei thenumia shierei u tha kerünuo le di rünoukemo chü vor mo. Thenumiakoe kitiekinu kikru meho tsiu kiülie mhathoko pie puo nounyütho mhatho chü vor the zo.

Thiedzü teiu nu u tsiepfumia kelhouzhoko nu thenumia puo tha rünuo ükecü le vor mo morei süu la miapuorei kenyakecü jü (Thinuokhrieü, Thenupfü, 1996, p. 5).

Thiedzü thenumia mechüko nu voya mo. Puoe kitiekinu zuopfü mu kitiekinu peyupfü chüyakezha zo. Ibid., p.6.

Pherüna kechü nu mhakinu thepfumia huo vo mia ze kepekro mota liro sümia thamelekecü chüya süla thepfumia ücü khe vo mia ze kepekro mo liro menga icü nouleu se phre di vo mia ze kekrotho tuoyakezha mechüsi zo.

Mirhi 3.2: Kikru kekuo

3.3.9 Pfunu Mhathoko

Nnhiennhienu u chie u vünuokoe u thuo u mhatho kekrekrei phre mu kepeyie zo di mhachükecü la pherüna kechü nu u nei mu u noumvü vor. Mhatho kekratsatie liro thepfumia mhatho krei mu thenumiako rei u thuo u mhatho kekrei toutoukecü kro puo nyiya süko nu mia puoe kekrei mhathoko chü kenyü morei chüya mo. Mhatho nu zo kemo kepetshükepekrokecü mu dojülieyakezha puo liro kichüki zhovi mu hau nu thenumia mu thepfumia kichüki kekrei phre di kelhou zhoviko dojü mu pethapfülieya.

Kikru nu mhathoko mehoshü liro mia krünuo tsiu mia nuonuoko u thuo u mhatho kekrekrei phre baya. Nhicumia mu phichümia mhathoko rei kekrei phre laya sümhie di kikru tsüu liro thepfumia bu chüya. Kikru tsüue puo kikru la kishükinyi pfhüshüya, mhatho kere pete tsiu kikru la mha pepikecü mhathoko chüya siro chazou mhokuomhohie mhathoko pie kenieputho chü vor the zo. Kikru zuopfüe puo nou kekhrise pie kitiekinu puo kikru theke mu kikru mezakecü tsiu kiülie nu mhathoko meho thekekecü chüya. Kikru nu nhicuko liro kitiekinu u krünuo khruohi mu u krü u dzüriemiako die zekecü pie puo mhatho kemeyietho chü di kepekro u nei vor.

U Tenyimia kelhou thau nu thenupfüe shürhoshürhei di puo kitiekinu puo nupfu puo nuo kese menuo seshü, puo ki puo lie perhielie iro sümia u therhu pesielie di thetshe pfü phi vor (Thinuokhrieü, Thenupfü, 1996, p. 5).

Thepfumia ngumvümia de chülieketuo merü di thenuthenuo u nou rüü baya. Thepfumia kikru vakralieketuo pele di thenumia u nou rüü baya. Ibid.,p.5.

Pfunu mhatho kekrekrohöcü huo nyi derei mhatho huo liro puo krü puo nuo tsiu thenuthepfu kere di chüyakezha mhatho huo nyiya mu pelimiako kere di mhatho chükecü huo rei nyiya.

U tsiepfumia mhatho rhi kekrekreü kemeyie thakie huo:

Thepfumia mhatho: Merhamerü, kitho, kecielikhi, chütherhü, chüwhuorawhuo, tsia krü sedekecü

Thenumia mhatho: Pfhe dokecü, likhuo dokecü, lie dekecü

Dziese mhatho: Liecielierhie

U tsiepfumiakoe pfunu kelhouzho hau se pecü mu pesou se vor kekreamonyü zhovi hau liro thepfumia mu thenumiae kimhie di mhale, mhapu, mhachü tsiu pfhemenei se morosuo shiü kho kekrai phreshüwaya tsiu kimhie di kekreamia ze kerüchü mu kekrotho morosuo shiü süko pete u nhicumedzü nunu dojü mu pethapfü siertaya.

U tsiepfumiakoe pherüna kechü nu thepfumia mu thenumia se ketouya zo tsiu thenuthepfu kelhou zhorüli mehosshü liro u thuo u mhatho kekreami phre di keze lhou ketou mu u nei phre di keze pherüna chü vor the zo. Kelhouzho hurei zholi puo se kekreami kezhau liro *kayie* hau pie thenumia tsüya mo. Kayie pie thenumia tsüya kemo cayie puo liro chütherhü teiu nu themia kekreamia bu vor u ze lhou kerei nyü kemo la mecie.

Pherüna kechü nu krotho kekreami kekra baya süko liro: kikru, chienuo, thinuo, rüna, kichüpelu hako pete nu pfunu zhorüli kekrai phre tsiu mhathoko rei kekrai phreya zo. Keriemia kelhouzho nu mhakinu mia puoe puo thuo puo mhatho-u chülie si mota liro menga icü noule puo ba phreya süla puotei pete nu thehie chü di u thuo u mhathoko chü phreketuo noule nyi di thehie chü di kekreamia ze kepeshükepekro u nei vor.

3.3.10 Kepele

Kijü zie gei kelhou thete chüshü liro themia pete nanyü puo medzi mu pele di lhou phre tuoya mu kepele süue miali tsiu mechü kelhou pete kekhamerepie puo kepele chau nu voshüya. Kijü nu nanyü rhi kekreami kecü kekra nyi: *Pfutsa nanyü, Khrista nanyü, Hindumia nanyü, Muslimia nanyü...*

Keriemiake pfutsa nanyü puo medzi di lhou vor, süteiu nu ukoe kipurhuo puo nyikecü pele tsiu terhuo kekrai rei bayakezha pele vor siro pfutsa nanyü hau liro se themia petha mu chatha chü tuoya. Kelhouzho hau liro we unou nu kedipuo peleya shiü süu ze kepero mu pemvü di u mhathomhachü kehoppurei chü tuoya.

Nanyü mhatho kemeyietho puo liro zhorüli puoma kenyiko zo mu süko u rhuo-u nyi chükecü mhathoko zo isi (Mair, 1972, p. 210).

Kepele rhi kekreami kü mehosshü liro lhenuzhoko thuo themia kekhamere mu chatha bayakezha peleya mu kekua süu liro kipurhuo-u zo.

Nanyü kehoupuo shierei thenou kepele puo ba phreyakezha peleya sümhie di thenou kepele süu thuo u mhatho peteko kekhekere tuoyakezha mechüsi zo. Mia puoe puo mhatho vi se ba shierei thenou mesa mo morei thenou se puo rhuo-u peleya mo liro puo mhathoko kemethuo mezhie chütayakezha peleya.

Thakie, Khristamia nanyü nu pelekecü kijü nu themia ha mhathomhachü kehoupuo chü shierei themia la rübei mo di u Rhuo-u la rei chü sa bayakezha Ketholeshü Kolosi 3:23 nu ngulie. *Tylor-e* (Mair, 1972, p. 213) nanyü kepele (*animism*) puo pethoshü, nanyü kepele süu liro tei mu kijü nu mhanyamhara, thechü, khunuo, seiketsie pete shierei u ruopfü puo nyi phreyakezha kepele pu.

Tylor-e nanyü dzeu pemvü di pukecü thenou kepele haue chazou mhathoko ki meyiekuo isi (Mair, 1972, p. 212).

Tylor-e dieca puo kerhei morei ruopfü kenya kepele puo (animism) pethoshü, kepele hau liro lheni mha pete shierei puo ruopfü puo ba phrephreyakezha vatshashü. Ibid., p.213.

3.3.11 Themia Puo Kenyükecü: Nuobo & Rühe Theja

Mia puoe puo penuokelie rübei la mia ze pherüna chülieya mo derei puoe penuolieta liro nanyü kekrekrekicüko chüpie puo kenya kemesalie di mia ze pherüna chülieya. U tsiepfumia kelhouzho nu Kipurhuo puo keprei la mhapuorei peyuo di chü vor mo süla miali, kikru morei mechü kelhou tei peteko nu u kethekere mu menuo se di u kenyaakezha dze nyi.

U kenyaekcü zhovi hau liro puo kenya kemesalie di puo bu kelhou kewe nu kesa puo nu praketuo chadiu zo. Keriekimiakoe mia puo kenyaekcü mhatho hau le pesou se mu kemeyie seyakezha dzeüse nyi kekrelamonyü mhakinu puo kenyaekcü mhathoko nu kekrüwa liro puo siedze vi motayakezha peleyacü la. U kenyaekcü mhatho hau liro puorhi kekrekrekicü nyiya mu kemeyie kenie liro: Nuobo mu Phichüja.

Van Gennep-e pukecü Mhatho hako kechüie rüdi se kelhou kekrei puo nu “voketa” mu kelhou kekrei puo nu “vorkelie” pushü (Mair, 1972, p. 234).

1. Nuobo

Nnhiennhienu u tsiepfumiakoe pemo di lhou vor mo derei mha pete nu kipurhuo puo prei mu puo theja merü di lhou vor the zo sümhie di nuo puo penuokelieu nu u nuoyo kenyü kemesakecü pie mhatho kemeyie sede puo chü vor mu mhatho süu üse nuobo üya. Keriekimia kepele puo liro unuoyo penuolie mu kenyü menuolie mo liro terhuomia bu u nuoyo ze latayakezha peleya süla menuo se di puo penuolie liro kenyükecü mhathoko chüya.

Nuobo hau liro thepfumia morei thenumia lievi derei kenienie shierei thevü vüdzü kemesa puo pie nanyü chüya mu nanyü tei hau nu puo zuopfü mu u nuoyo unie-e kinutshe nu ba di nuoboya. Nuobo tei liro miakrau zha pengou mu huomia zha se kenyü baya. Nuobo tei hako nu mia kekreamia bu unie nyü morei unie rei kekreamia nyü kenyüya süu kepele puo liro mhakinu huoniehüo nyükecü nyita liro soca keprei la süüsü siedze vi motayakezha morei kezesuoketa keprei la kenyüya mo.

Unie mia nyü morei mia rei unie nyü ro 'Soca' preiya mu soca sü thiesie kezekesuo keprei la (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 11).

Van Gennep-e pukecü kishükiya nanyüko liro nuolhou bu kruokelieketuo noule morei kemerü se di chüya siro penuokelie nanyüko liro u nuoyo kerüguo, shürho tsiu puo siedze kelhou nu puo ruo pekuo di sielieketuo kemerü se di u nuoyo kenyü kemesaya. Ibid., p.135.

2. Rüheja

Mia puoe penuolie ro puo kenyüyakezha mhie di puoe phichü sierlie liro puo kenyülie di phichü zhau pfülieya morei puo kiya chütuo üliro puo kenyü di puo kiya chülieya.

U tsiepfumia kelhouzho nu mia puoe phichü sielie di mhathomhachü sedelie vi parta liro puo kenyülie di kichüpeli sedetaya. Mhakinu mia puoe mhathomhachü nu puozha vi di mhanyilie ro puo kinyi kezapie mechü pehe di theja chalieya sidi nanyüko chülie ro puoe kelhou kesa puo nu pralietaya süsie puoe therhu tsiu therhu zasi pfhemenei rei selie kevi kralietaya. Theja kimhiecü kro puo chaya shi icü caüla mu kemenguko *Phichüja* nu ngulie vi.

Nanyü kechü mhatho hako liro chüpie bahurei mialie kelhou kesa puo nu paketuo la chü pekrathoya siro mhatho hako liro mechüu sou nunu japie puo tsüyakezha mhatho puo zo (Mair, 1972, p. 235).

Pherüna kechü nu phichü kemevomia mhatho mu u thau liro kemeyietho tha nu baya kekreamonyü kemevo/zievomia bu nacünanyü nu pherüna nyieko kekhakere mu puo theja se di mha pete chüyakezha la. Zievo mhatho hau shierei themia pete bu chü zolieya mo derei phetshe yiemia bu chüyakezha dzeüse nyi. Kemevo kechü mhatho hau peyuo zo di chüya mo derei puoe kemevo thau nu patuo üro puo kenyü menuo mu puo ki kephichümia bu japie puo tsü perie di thepieu pfüyakezha *Rüheja* nunu ngulieya.

Zievo kechü ha phetshe yiemia bu chüya. Rüna puo nu Zievo chütuoü kebau ki kephichümia bataü ro themia süu bu theja khapie zievo chütuoü kebau tsüya mu theja süu üse Phichürühe ja üya (Angami, Natshe Mu Tenyi - Naga Theja-130, 2007, p. 10).

Mha pete nu rei rüna nu kemevo-u sanyü mo di kehoukeruo chü di mha chülieketuo kekuo ba mo (Nuh, U Tsiepfumia Mhasi Bodeko, 2003, p. 11).

3.3.12 Mha pie Ketsükezakecü Zhovi

U tsiepfumia pherüna kechü nu mha pie ketsükezakecü hau rei kelhouzho zhovi puo zo. Ketsükezakecü kele hau liro mia vie pie kenyü la mo derei huoniehüo va rükra keba zasi kevitho puo zo. Mha pie ketsükezakecü puorhi kemeyietho kenie liro kecükekrie mu pfhemenei. Mha pie ketsükezakecü mhatho hau liro khakeshüu mu piekelieu unie donu khrietho-u chü pevi mu kepero peviku salieketuo mhatho puo. Ketsükezakecü hau liro krotho morei mialiu bu kepero pevi balieyakezha chadi kevitho puo rei sa kekreamonyü we mha pie ketsükezakecü geinu huoniehüo ze kepenuo mu kenousi pevi sakuo balieyakezha la.

Marcel Mauss (Mair, 1972, p. 180) ücü themia haue ketsükezakecü ca vatshakeshü nu pucü mhatho hau liro khakeshüu mu piekelieu unie donu kepero pevi rükrükecü khashüyakezha pu. U tsiepfumia kelhouzho nu shierei mha pie ketsükezakecü zhovi hau se kemeyie mu ketherhuthor vorcü dze nyi tsiu mha khakeshü mu piekelie hanie

ketoukecü ki rei khapie mia ketsüu liro theja mhatho puo ükecü mu vikuo ücü pele di lhou vor.

... *Kelieu ki mia ketsüu vi* (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 25).

Mha pie ketsükezakecü zhovi lisi hau liro Marcel Mauss-e sedeshü. Lisi hau liro khakeshümia mu piekeliemia unie kenienie shierei ketsükezakecü bu ketou ba morokesuo le phreya tsiu krotho-u morei mialinie bu kepero pevikuo balieya isi (Mair, 1972, p. 180).

Mhakhrümhazekecü hau liro methuo mha pie ketsükezakecü ze kepetsoutoucü ngulieyakezha *Kahneman's endowment effect theory* (Wikipedia, the free encyclopedia) lisi hau geinu silie. Mhakhrümhazekecü hau liro mha se ketoukecü nouleu tsatayakezha pu derei u vienyau kekreamia vieny ze kemhie shierei u thuo u vienyau pu pekho/re mu se ketherhukuotaya mu kekreamia vienyako se peke mu therhu tsakuokecü noule bataya.

3.4 Kelhouzho Caboko

Kelhouzho liro u tsiepfumia kelhou teiu nu chü mu medzi kevorko, tsiedo rei mu vorketuoko rei zo kekreamonyü haue rüdirüli sei zhüyakezha zho puocü la. U tsiepfumia pherüna kechü zhoko leshü liro sükoe rükriethor di medzi mu rhu vor sümhie di kelhouzhoko thuo themiako teshüpie keze puo chü baya.

Kelhouzhokoe u kelhou zasiko zo sükoe kengu mhanyamhara, mhathomhachü tsiu ngu kemo zhorüli pete bo kesapie kelhouzho chü baya. Kelhouzho liro we chü mu medzi di lhou bayakezha pete bo kesapie pulieya, puoco kemeyietho huo liro: tsazhoko, pfhemenei, kecükekrie, kichüpeli, thehoutheba, krothokrochü, nacünanyü, kepele, thekhruothernyi.

Zhovi rülikoe mia puo chüpie thenou kemvü chüshüya tsiu zhovikoe u kelhou nu thezho puo kemhie di u chathalieya. Sürübei monyü mia puo nouleu hü mu chathapie puotoukecü nu thalieya. Siro noule kevi süue themiau bu mia pete ze kezevi mu keze puo chü balieya tsiu u khie u mhou mhakesuoko nunu themiau chathapie ketho-u nu voshüya.

Kelhouzhoko liro puorhi kekrekrekēcū nunu ngulieya sūmhie puorūla kekrekēcū kenie (1,2,3 & A,B,C) nunu kemeyietho cabo huo kecali di vatshashūzhie.

3.4.1 Kelhouzho Zhorūli Kemeyie Huo (Characteristics)

Kelhouzho liro themia pete chūyakezha zho kro puo zo derei thechūu pemvū di puo thuo puo zhoko kekrekrei phre di baya.

Kelhouzho zhovi kemeyietho cayie huo liro:

1. Haue khrukhreēcū zho puo derei rūdirūli sei baya.
2. Haue mechū zhoviko zo: mhakehoupuorei mechūu silieyakezha mu kezalieyakezha zhoko zo.
3. Bielie kevi mu bielie kelho zhorūli pete rei kelhouzho zo.
4. Kelhouzho liro menuo se mu themiako ketekegu se baya siro thezho sūkoe vikehie seikezhū zhoko zo.
5. Mechūu mhathoko liro mia puo penuokelie nunu dojū mu si siertayakezhako zo.

3.4.1 Kelhouzho Mhatho Kemeyie Huo (Function)

Kelhouzhoko liro mhanya kevitho puo kemhie di puotei pete nu tuoya mu themia dzevi la mhachū sei baya siro u zhoviko pekrupie nuoyie chatha chūshūyakezha mhatho cayietho huo kecali di keza sashūzhie:

1. Kelhouzho hau liro nuoyie morei setheyie zhoko pekru mu rūguose balieya.
2. Kelhouzhokoe themiako chathapie puotou-u nu mu puoca kenyi kelhou nu voshūya.
3. Mha kere huo nyita shierei kelhouzhoko thuo mha peteko pecapepipie themiako tsūshūya.
4. Themia kelekemedoko chū kehiepie puoma kenyi kelhou nu voshūya.
5. Kelhouzhokoe themia zhorūli kekrekrekēcūko chū kehieshūya.

3.4.1.3 Kelhouzho Kho Kekreilie Kevi Rhiko (Classification)

Kijü nu kelhouzhoko liro thezié puo kemhie di themiako chü perhei mu ketekegupie mechü kru-u nu voshüyakezha pulie vi kekreilamonyü sücoe puotei pete nu themiako ze sei tuoyakezha la.

Kelhouzho rhi kekreikreicüko caü se nunu kho kekreilie vi.

A. Rüdirülicü Rhiko (Dynamism)

1. Rüdi kemo: Rüdirüli kemo kelhouzho hakoe kemhie sei baya siro keyiepie nuoyie puo sie puopuo idi keyietsurlieya.
2. Kerüdi: Kerüdi kelhouzho hako liro nuoyie puo sie puopuo idi rüdi sei bayakezhako puya.

B. Khrukhrekecü Rüluko (Stability)

1. Khrukhrekecü: Kelhouzho hako liro themia pete u nei mu medziya süko liro mechü kru-u nu ba seiya.
2. Khrukhre kemo: Kelhouzho hako liro mechü kelhou nu themia kekra u nei ketouya mo süla kelhouzho hakoe khrukhrekecü pulie kenjü.

C. Themo Rhiko (Form/ Component)

1. Puo chü puo mo: Kelhouzho hako liro manyamharako mu süko chülie, bielie, selie tsiu themia ze kezalie kevi vienya peteko pulie vi.
2. Puokhrü/puomhó: Kelhouzho hako liro puo chü puo mo jü derei themiako bu kimhie di kepetshükepekro di lhou morosuo shi ikecü zhorülika tsiu miali kelhou rüluko siro themiako chatha, noudonoule mu dorchü hako pete pulie vi.

3.5 Kelhouzho Lisi Dze Huo: Schein

Switzerland nu mhakesimia puo Edgar Schein-e (1985) kijü nu themia kelhouzhoko puo rüla kekrekreikecü se (3) nunu ngulieyakezha dze pupie ketuo ngulie.

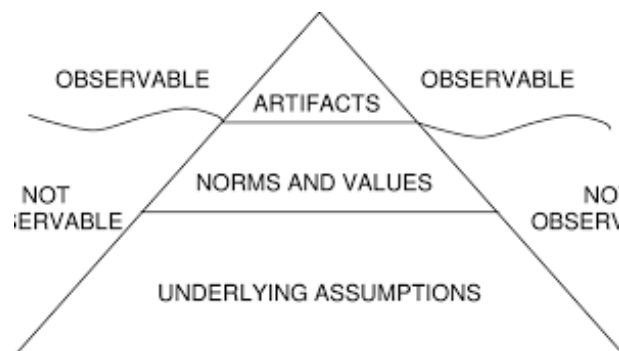
<https://www.managementstudyhq.com/edgar-schein-model-theory.html>

Kelhouzho süko liro:

1. Kengu vienyako
2. Kepele, thezho zhoviko
3. Noudonoule bodeko

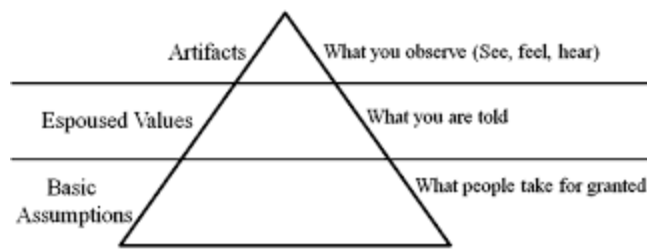
Schein-e kelhouzhoko keza petsepie za se chüshü tsiu süko rhevi chü lapie puorüla kekrecü kenie nunu vatsha lakeshü ngulie mu mirhi geinu thakie huo sa ngulietuo sünie liro:

1. Chazou kenguko
2. Thenou mhaleko

Mirhi 3.3a: Kelhouzho lisi mirhi – I [Edgar Schein-e (1985)]

Schein's Triangle Model on Organizational Culture

Mirhi 3.3b: Kelhouzho lisi mirhi - II [Edgar Schein-e (1985)]

3.5.1 Chazou Kenguko

Schein (1985) thakie khakeshü mirhiko geinu ngukelie kelhouzhoko kho kekreibie la kenie chüshü mu sünu chazou kengu kelhouzhoko liro nguyakezha/kengu vienya mu zhorüliko pu ba. Kelhouzho hakoe kerükrietho gei ba di ngulieya tsiu rüümekhro di chülie, ngulie, silie, bielieya. Nguyakezha kelhouzho kemeyietho huo liro: mhathomhachü, pfhemenei, zasi, nacünanyü, kecükekrie kemhieko.

3.5.2 Thenou Mhaleko: 1. Kepele mu Thezho 2. Noudonoule Bodeko

1. Kepele mu Thezhoko

Kijü nu kelhou themia pete mha puo pele mu prei di lhou phreyakezha mhie di zholi hau thuo themiako kekhakere mu chathapie kethotsatie vo tuoyakezha pele phreya. Sümhie di thenou kepele mu thezhokoe themiako chatha ze ketho-u nu voshüyakezha peleya derei kelhouzho hako liro nguya mo morei bielieya mo. Kelhouzho hako geinu themiako bu kezevi mu keze puo chü balieya tsiu miali kelhou nu morei mechü kelhou nu kimhie di mhachü morei kepekro morosuo shiü u chathashüyakezha zhoko zo.

2. Noudonoule Bodeko

Kelhouzho liro mia puopuocü kelhou nu tuo phreyakezha zhoko zo mu hako se kepetha, ketarho zoya mo ürei thenou-u nunu pele mu le phre tuoyakezha

noudonouleko pulieya. Noudonoule hakoe thenou kesoutho nu tuoya sidi kepele tsiu thezhoko le phrase parlieyakezha nouleko zo.

3.6 Kelhouzhoko nu Cabo Kemeyie Se: Carl Ratner

Carl Ratner-e kelhouzho dzeüse nu noudonoule pemvü di lisi se nunu kelhouzhoko vatshakeshü ngulie. <https://www.sonic.net/~cr2/three.html>

Lisi caü süko liro:

1. Zasi lisi (The Symbolic Approach)
2. Mhathomhachü lisi (Activity Approach)
3. Mialimhatho lisi (Individualistic Approach)

3.6.1 Zasi Lisi

Zasi kelhouzho hako liro themia kelhou nu zasi mu kelekemedo pete bopie vatshapie ba. Lisi hau nu ngukelie zasiko liro puoca nyi seya mu süko geinu kelhouzho kevi mu kemetei silieyakezha peleya.

3.6.2 Mhathomhachü Lisi

Mhathomhachü lisi hau nu liro u kelhou nu mhathomhachü kekrekreicü kekra chüya tsiu süko chü u nei mu u noumvü tuoyakezha zhovi süko pete bopie lisi hau nu ba. Themiae kepekro di lhou mu kepekro di mhatho chücü u neiya siro mhatho chü di u thuo u va krakelie hau rei zhovitho puo zo.

3.6.3 Miali Mhatho Lisi

Seyie puo chükecü nu mialiu tha kemeyiethoya kekreamonyü mialiu mhathoko geinu mhathoko sede chüyakezha la sidi mialiu mhathoko geinu kelhouzho petsüpethelieya. Kelhouzho pelhoukeliekoe u ze kepenuo sei tuoya zo sidi puotei pete nu süko se di u kelhou tsopfhüko vaphilieya mu kelhouzho sücoe seyie/rüna teshüpie

keze puo chüpie balieya. Süla kelhouzhoko meho phreshü liro mialiue mha peteko donu kemeyietho chü phre bayakezha silie.

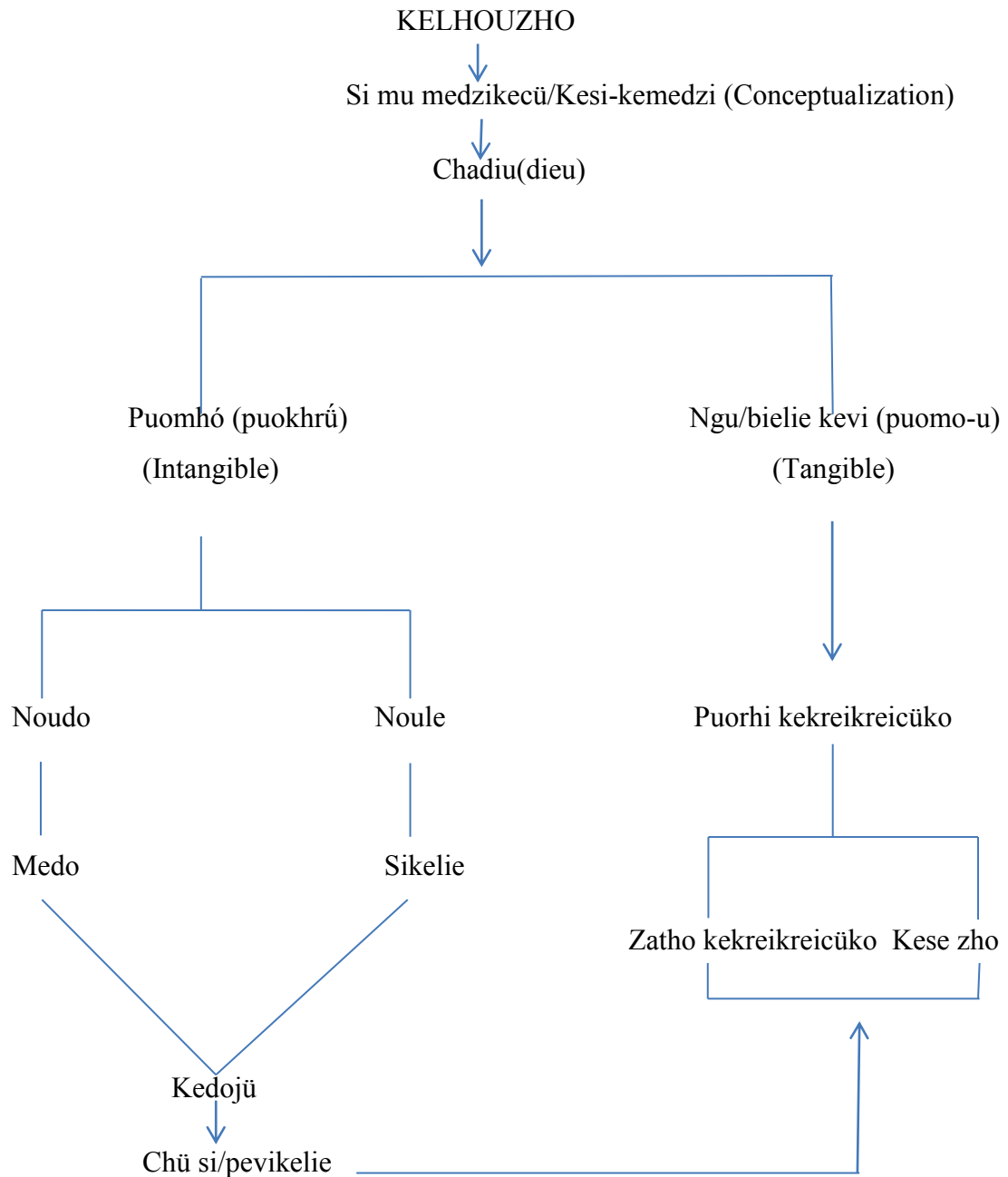
3.7 Kelhouzho Rüla Kemeyie Kenie

Pesotsatie Schein noule kemhie di kelhouzho puorhi kekrekrekicüko kho kekrepie puorüla kemeyie kenie chü di kepu lalie kevi ngulieya.

<https://study.com/academy/.../what-is-culture-material-and-nonmaterial-culture>

Zhovi kemeyie sünie liro:

1. Ngu/bielie kevi (material/physical/tangible) kelhouzho
2. Puomhó (puokhrú) (nonmaterial/abstract/intangible) kelhouzho.

Mirhi 3.4: Kelhouzho rüla/rhi kekreikecükö

3.7.1 Ngu/Bielie Kevi (Puomo-u) Kelhouzho

Ngu/bielie kevi kelhouzho liro u kelhouzho nu themiako thuo chülie, selie, bielie, ngulieyakezhako zo mu hako üse mhanya/ngu/bielie kevi kelhouzho (material culture) üdi puya. Mha hako geinu kelhouzho kesoukerüle tsiu puo therhuko kezalieya mu hako geinu kelhouzhoko petsüpethelieya. Thakie: kiülie, lhacülhale, kicükiri, pfhemenei, kecükekrie ikevo pete.

Themia kelhou nu lhenuzhoko mu mhanyamharako kepero se keba pulie vi kekreamonyü mia puoe lheni kekuoko geinu puo thuo puo yalieketuo la puo kiükru mu pfhemeneiko chülieya tsiu rhei balieketuo mu memielieketuo la kecükekrieko rei penyilieya. Siro puochüpuomo ketsokemie keziviketuo la rütsonye kekreamüko rei penyilieya.

U tsiepfumiakoe kethezie mu kedzünga se di lhou vor, kelhou zhovi puoma kenyi süko u kelhou pete nu u zhovi kekuo chü di lhou vor the zo. Uko miali mhatho shie mechü mhatho puo shierei keshürhei se di chüya kekreamonyü u mhatho kehoupuo nu shierei mia sie tuo liro menga ücü mhokuo noule puo nyicü la kepeyie se di mhachüya. Mhachü shürheiekcü bodeu liro pherüna kechü nu u thuo u va kralie moro menga icü zhovi noule puo pemvü phre mu noule ro süu geinu mia pete shürhei se di thehie chü mhachü vor.

Ngu/bielie kevi kelhouzho hau liro pherüna kechü nu miali kinyi morei mechüu kishükinyi ro-u pemvü di medziyakezha pulie vi. Kelhouzho hau kepele morei kelekemedoko liro thezhoko medzi toukelie geinu mechüu morei mialiu kinyi pesielieyakezha pulie vi. Mhakinu mia puoe puo kelhou nu puo kelekemedo puotou mo morei puo nacünananyü/kepele nu menuo mo liro puoe mhakipuorei manyilie kenjükekcü noule puo tuoya derei puo kele tsiu puo kepele nu puotoukeshü geinu manyilie kevi peleya.

Pherüna kechü nu lhoukeriemia kelhouzhoko leshü liro mha pete nu kepero phre di mechüu rüguo mu kekhakerepie keze puo chü tsiu kezevi di vor phre hu zo. Keze puo kechü mu kezekevi bodeu mehoshü liro kenousikekcü tsiu keze nou puo kechüu zo. U tsiepfumiakoe mha pete nu kenousi mu keze nou puo chü kevor chadiu liro kelhouzhoko geinu silie vi.

3.7.2 Bielie kelho/Puomhó /Puokhrú (Intangible/Abstract) Kelhouzho

Kelhouzho hako liro we ngu mo bie mo di silie, rünyülie, pelelieyakezha zhoko pu ba süko liro kelekemedoko, kepele mu chü morokesuo thezhoko zo.

Themia kelhouzho nu kelekemedoko mehoshü liro kho petse lapie kepele tsiu zhovi kemeyie hako ba phreya. Krothokrochü kechü nu thezhothechieko, zhorüli, kepele hakoe bielie kelho kelhouzhoko zo.

Nnhiennhie kelhoumiakoe kipurhuo puo ba ücü pele di mha pete nu kipurhuou nei chü di lhou vor the zo sümhie di terhuo-ue mha pete nu themiako kekhakere mu rüguose keba peleya. Themiakoe terhuo nei chükelie geinu themia kevi chülie, mhanyilieyakezha kepele puo tuoya süla mha pete nu terhuomia nei kechü la nacünanyü kekrekreicüko chüpie u rhuo-u tsüyakezha mhasimhale mu kepele hakoe u krünuoko geinu keyiepie vor thie kelhoumiako petsoshü.

Keriekimiakoe mha puo nu rei pemo di pele morei medzi vor mo derei ukoe mha peteko nu shierei kesikenguko geinu pele mu medzi tsiu kevikesuoko si kekrei di puotou ükecüko pie ketarho mu medzi di lhou u nei vor.

3.8 Kelhouzho Keperokecü: Ngu/Bielie Kevi mu Puomhó/Bielie Kelho

Themia puo kelhou nu rhei, shürho mu puo nei balieketuo la mha kekrekreicü kekra se di puo khruohilieya mha süko huo ngulie, bielie vi tsiu huo liro lelie, pelielieyakezha rübei zo. Zhovi hako pete kesapie mia puo nou chü pemvü mu chü pevapie puo bu puo nei di kekremia ze kepekro balieya.

Puomhó/bielie kelho kelhouzho hako liro thenou nunu mialiu hüpie puo bu chü mu medzi morokesuo nouleu khashüya süla keriekenuo thau leshü liro puomhó kelhouzho hau liro therie nu ba mu bielie kevi kelhouzhoko liro kenuou tha nu bakecü pulie vi. Kelhouzho rüla puorhi kekrekreicü kenienie kepero phre süla puoe puo hüpie puo chü pekua phreshüyakezha peleya.

U tsiepfumia kelhouzho puorhi kekrekreicü pete khre shierei kekhekerhüpfü phre ba süla zhoviko chie kevo teiki huo nu kethusie thu mo liro puocau tseiütsolie kemo nyi süla süko nu kethusie thuecü huo tuotuo.

THUTHE IV

KELHOUSHO ZHOVIKO CHIEKESHÜ

4.0 Zhovi Chiekeshü

Tenyimia kelhou thete chüshü liro mechüu shie mialiu shierei kelhouzhoko tuo mha pete kekhakere mu chatha tuoyakezha zhovi hau mechüsi zo. Keriekimia mia puo rei kelhouzhoko petsou mu thamele vor mo, süko rhu mu medzi phre di kezevi vor. Kelhouzho bahurei zhorüli kinyi hakoe kelhou bodethoko zo. Mhakinu mia puoe zhorüli zhovi hako chü mu medziya mo liro puoe mechü morei mialiu kelhou nu khrielieketo kemerü jüte. Kijü nu mia puoe zhorüli kinyiko pie puo vie chüya liro süue puo nei baya mu mechüu shierei lhou ketou mu kezevi baya.

U tsiepfumia kelhou teiu nu kinyi hurei zhovi rüli hako pie u kinyi kevitho chü di keze pherüna chü kepekro vor. Mhathu hau nu u tsiepfumia kelhou zhovizho kemeyie caü thepfü hiechiepie kecapupie ba: 1. Zhorüli Kinyi 2. Mhasimhale Ro 3. Kepele mu Zhorüli Bode 4. Mhokuo Meleko 5. Theja Mhatho 6. Mhathomhachü mu Keshürhokeshürhei 7. Krotho Zhovi Bode 8. Dieshüdienya mu Thecathepi 9. Nuoyie/Kelhou Bode.

4.1 Zhorüli Kinyi Zhoviko:

1. Krütapeyu 2. Dieze 3. Kediethokemiatho 4. Kedzünga mu Kethezie

4.1.1 Krütapeyu

U tsiepfumia kelhou zhorüli lishü liro rüna puopuokecüe puo tuo puo kekuo, riehü nyinyi phre di lhou vor süla rüna pete puo tuo puo kedi nyinyi phre di lhou kevor rhi puo silie. Pherüna kechü thau mehoshü liro rüna puopuokecüe kezevi mu keze nou puo chü phre vor siro themiako kedieze mu kerhu se vor süla krütamia bu u nei mu u rhie chü rüna chatha vor.

Rüna kehoupuorei mia khrükhro lhou mo üro puo thuo puo kedi nyi zo, U Tenyimia rünaiko British Sorkari kevor mhozü u thuo u kedi nyi phre (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, pp. 24-25).

Rüna nu krüta vi ba liro themiako u nei mu kenourhe di mha peteko nu kezevi baya siro kezevi keba zhoviko le pesoushü ro themiakoe u kelhouzhoko se kemetei mu se pecü keba zasi kevitho-u zo kekreamonyü kelhouzhokoe rünamia teshüpie kezevi mu keze puo chü balieketo chadiu zocü la.

Thiedzü nu nkoe Kedi morei Seyie puo bu rei u kekha vor mo, u thuo u kelhouzho nunu u kekha di lhou vor (Sorhie V. , 1993, p. 10).

Krüta vi ba ro rüna lhou ketheguo baya mu krüta suota ro rüna lhou kerükra chütaya (Thinuokhrieü, Thenupfü, 1996, p. 50).

Nnhiennhienu pherüna kechü zhoko leshü liro miakrau medo se di lhou vor siro rüna nu puo krütamia rhu mu dieze vor. Pherüna nu krütamia mhathoko liro meyiethor kekreamonyü rünamiaiko pete sümia chatha merü di lhou bayakezha la. Pherüna kechü nu zhovi puo liro rünamiae u kevitho-u pie krütamia rhu mu dieze vor sümhie di krütamia shierei u thuo u zhazhü kelev monyü kelhouzhoko medzi di u kevitho-u pie puo themiako chatha mu khruohi vor sidi puo themiako bu kezevi mu nou puo, die puo chü vor phre hu zo.

Tenyimia kelhou ha rei Greekmia kelhou mhie di miakrau medo se di lhoukecü hauha medzi kemetei se vor tso (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. 35).

Pherüna kechü nu suomia üse krütamia üya shi iro mia puoe mha pete nu vi pepu di mia cha thayakezhamia pulie vi. Kepethau D. Kuolie-e pukecü, “*krütamia sü mia puoe mechü krotho nu thekrü chü di mechü kekakere mu chatha ze mha kevi chüyakezhamia*” idi pu (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 108).

4.1.1.1 Krüta Kedakecü

U chie u vünuoko kelhou teiki nunu pherüna zhovi-u liro mechü morei miakrau kelev mu medo se di lhou vor sümhie di mha pete nu mechü pie kezhatu chü vor phre hu.

Krūta kedakecū nu zhovi puo liro mia puoe puo thuo vi se ba shierei mhakipuorei puo thuo puo ūse krūtamia ūcū phraya mo. Siro krūta bau kesu vor mo morei a chūtuo iya mo derei mechūu thuo puo kedapie krūta chūyakezha zo. Mhakinu krūtamia puoe puothau se kekrūshū liro kehokipuorei puo thau kedi lawaya. Krūtamiaie mechūu thuo puo kedapie mechū chathayakezha mhie di krūtamia shierei puo kevitho-u se rūnamia la mhachūshū morokesuo noule nyi phreya.

Rūna puo nu krūta pebaketuo la krūta kesu di chūya mo derei puo themia se ketoukecū geinu themiako thuo u nou nu puo ū krūta ūdi le sede parta ro krūta sūu mha puo pushū zo rei ukoe puo pfhe rūnyūtatu.

Derei kehokipuorei krūtamia puoe themia se ketou mota mu puotou mota ro themiakoe u nou nu puo rhu mo votaya mu puo die rei rūnyū motaya (Shūrholzlie, U Tsiepfumia Rūve, 1982, p. 36).

Krūtamia puo kelhou leshū liro u nhicumedzū nunu u teicieu medzi di si morokesuoko dojū mu pethapfū siertaya. U chienokoe seyie kekreamia mhie di krūta/kedi *kayie* baya mo. Pekhrotsatie geizo cha kerieu nu *Peyu ha we kayie kreiyie ru* idi mvūkeshūu liro *nuoyie kayie* mo di *peyu kayie* rhiu thashū. Geizo cha hau nu ūzo-u kelev liro *krūta* ha mia pete chū nyū ba rei chūlieya mo derei menuo, puotou mu thenoumhasi kenyimia rūbei thuo themia cha thalieyakezha zo sūla *mhasi peyu* ha puoyie kreiyakezha ūzo-ue pushū.

Keriekimia kelhouzho nu mia puoe puo thuo vi se ba shierei puo mhasi peyu mu puo phichū zhau meyie seyakezha ngulielieya kekreamonyū puo thuo menuo, mhasi se ba shierei phichū zhau pralie kemochie puo bu krūta pieu pfūya mo morei *phichū rūheja* pielieya mo derei puoe phichūlie ro mechūu thuo puo kedapie mechū krūta chūlieyakezha zo.

Peyu ha we kayie kreiyie ru; Mhokuo la nu miathokeliemia,

Zha phrū mo rei puo phichū zha kra;

Zolie dinu meyie huya shie (Shūrholzlie, U Teiki Geizo, 2005).

4.1.1.2 Krüta Pieu Pfülieyakezhamia

U chie u vükoe mechü krüta kedakecü mhatho hau nu sikelie krüta pieu pfüketuomiaie u mhasipeyu kenymia morosuoya derei puo mhasipeyu rübei geinu krüta chülieya mo. Krüta pieu pfükecü zhovi zholi puo liro phichüzha hau meyie seya kekreamonyü phichümia ha mhacha neiü nu u mhasiko puolo lope tsei di thepieu pfülieyakezha la. Phichümia pie u krüta chü mu pie terhuomia sieso chü di uko rhu se vor. Süla mia puoe vi pepu mu puotou di phichüzha pralieta liro süsienu puo bu krüta pieu pfüyakezha zo kekreamonyü nhicumiakoe u mhasi lope tso mo mu u noule sourüle morei metei tseilieya kemo la tsiu phichü keyieketamia bu rei krüta pieu pfü la motaya kekreamonyü sükoe phichü vo u phi u dzie thachütayakezha la.

Phichümia pukecü mia puoe puo kelhouzha teicie 35 pralie kemochie u nouleu meteilieya mo üya. Süsie u kelhouzha teicie 45 pralie kemochie phichümia pieu pfülie sü moluo üya. Sivo di teicie 65 mho lata ro rüvo lataya mu u chü u mo zomonyü u phi u dzie rei thachü votayacü la krüta pieu ha pie u kelhouzha cie 45-65 doki kebamia pelewaya üsi (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 109).

Lhoukeriemiako teiu nunu phichümia thau leshü liro phichümia ha pie terhuomia sieso rhi nunu kie vor sidi mha pete nu sümia rhu mu rüsa tsiu u theja se di mhachü vor. Zhovi süu pemvü di kepethau D.kuolie thukeshü leshüda *Miavimia Rüli* nu rünamiakoe suomia bu krüta pfü baya shiü hau vatshapie keba ngulie.

Sirei phichümia pie 'terhuomia sieso' chüyacü la mha pete nu rei puo tarho pfhü mu puo theja lielie di mechü la tuopraya üsi. Loc.cit.

*Phichümia thuo rüna rütso chü,
Ramia mechü kehoutuouü kekie, Kezhü nhie we thinuo krüko thuo,
U tsü rüpuu u hu pe methuo, Ketako thuo kesietha zo se,
Ramia mechü kehou vozhyie* (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 34).

4.1.1.3 Rūna/Razou Krūta Rūli

Pherūnamia kelhouzhoko liro krūtamia la zhovi chadi kemeyietho-u zo kekreamonyū u tsiepfumiakoe mha pete nu mechū keļu se di mharhū mu pepi di lhou bayakezha la.

Dievi puo pukecū:

Seibo puo puo thuō zha se ba shierei puo rūbei ketsa ūdi puya mo
(Shūrholzē, Diechie, p. 58).

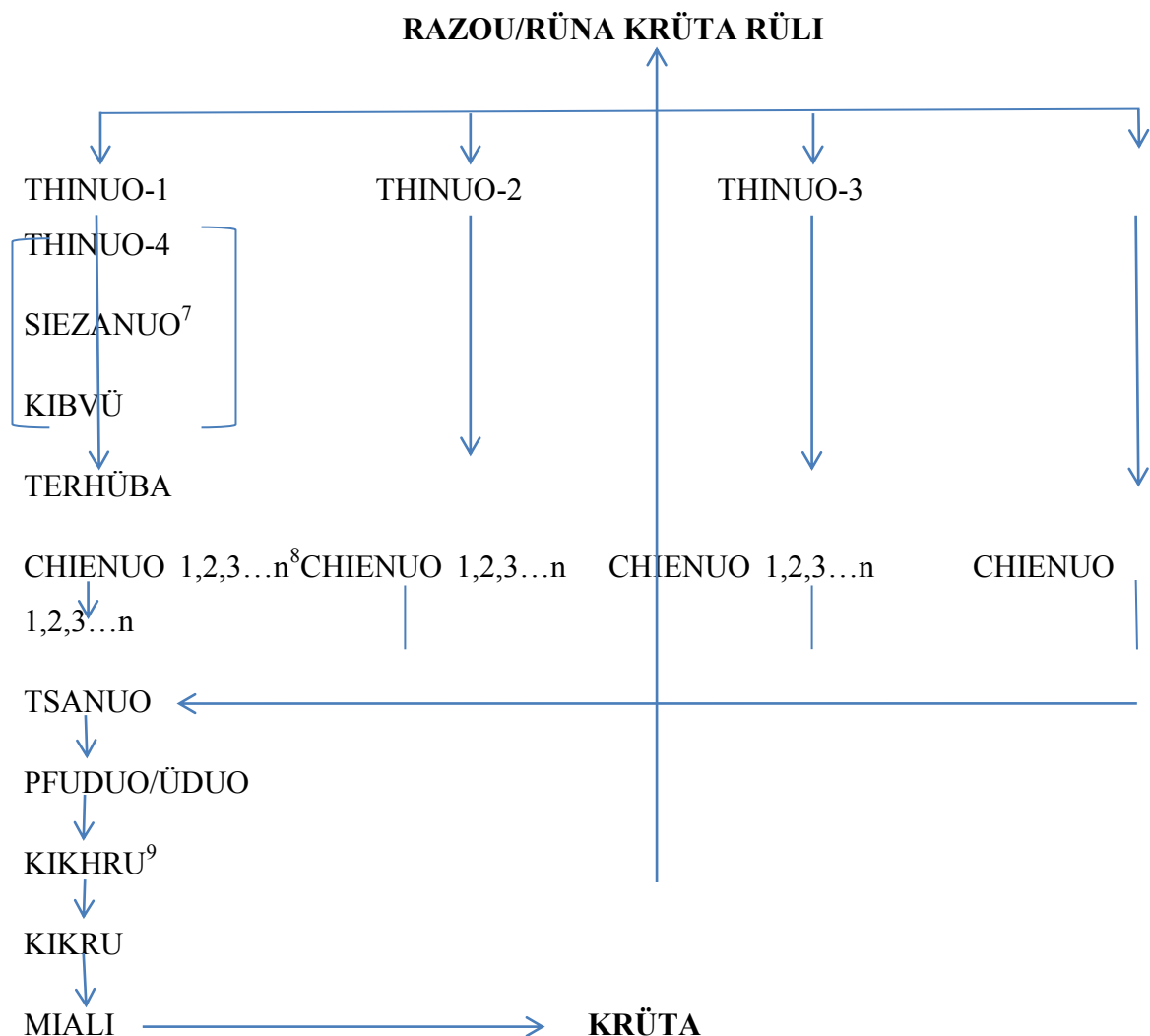
Dievi hau pemvū di u themia shierei mia puoe puo thuō nyi se, vi se, si se ba shierei puo rūbei rūna/thinuo/chienuo chūlieya mo sūla rūna krotho: Kikru, Thehoutheba, Thetshū, Peli, Kichūki hakoe mialiu kelhou nu meye seya.

U tsiepfumiakoe miakra medo-u se di pherūna chū vor sūnu kelhouzhoko liro mialiu la meye se kekreamonyū sūkoe puo chathapie themia/krūta kevi puo chūshūyakezha la. Pherūna liro kezhaecū nyi derei rūna pete puo thuō puo riehou nyinyi phreya siro mhatho puo rei kekreamia pele mo di puo thuō puo rūna kekha mu se phre baya.

Keriekimia rūnako leshū liro puo thuō zha shie cū shierei rūna puo nu *thinuo* se, dia morei sūkezie kesapie rūna puo chū phre baya. Thakie: Asia-mia teibou nu Kewhimia rūna liro rūna kezhathe kenie-u: Kewhimia ha thinuo dia baya sūko liro: 1) Dapfhūtsumia, 2) Lhisemia 3) Pfuchatsumia mu 4) Tsūtuonuomia. Tsiedo rūna kesa tshekelie huo liro thinuo zhovi hau rei medzi mo di rūna chū keba rei nyite.

Rūna nu mha u kenei, nousuo morei thenyie kere huo nyita shierei mechūu morei thinuoko ketso sanyū phre di mha pecapēpi seiya. Thinuo nu tsūphrū chūketuoe penuokelie nunu morei u krū yie geinu chūlieya. Rūna kevi puo leshū liro *Thinuo* huo u nuolhou kralie huo tsalie vi derei thinuoko kere di rūnau khrūyase bayakezha sū mechū zho zo . Thiedzū chūterhū kenyi teiu nu krūtamiakoe thedo kiu chū ro u rūna/thinuo yalietie shi icū dorhūko medo di mhachū vor sūmhie di bahurei thinuo meho pechie lashū liro kepfhekeya la pekuo di thinuo-u riehou bie petse lapie kibvū/terhūba chūpie baya ūsi. Zhovi hau liro mhakinu ngumvūmia vor liro rūkhōumiakoe rho di kibvūko taze di ngumvūmia petsoulieketuo kemerū nunu chūya. Siezanuo liro ki kepenuokecūko puya hau liro thinuo kerei di bataya kekreamonyū thinuokoe u riehou kekrei phre di baya derei ketieriekekūke keze zanuo chū bayakezha la.

Thinuo puo nu chienuo ketsakekra baya, huo liro se dia balie vi morei huo we süki kra morei tsalie vi. Chienuo puo nu tsanuo baya mu tsanuo nu pfuduo/üduo ba laya. Siro pfuduo/üduo nu meho lashü ro huo kikhrü nu baya. Süsü kikru thau, kikru kechü thau meho menuoshü liro puo krü puo nu thau liro meyie seya kekreibamonyü kikru nunu miali thau parya mu miali puoe mhacha neiü nu vi pepu sierlie liro khunhie sie razou krüta chülieyakezha la. Mirhi 4.1: Krüta kheyä nunu rüna krotho puorau meho pedeshü khe!

Mirhi 4.1 Krüta Kheyä

⁷ Thinuo puo nu siezanuo, kibvü mu terhüba hamhiecü baya.

⁸ Thinuo nu chienuo ketsakekra kebako thakie: 1,2,3,4,5,.....n.

⁹ Ki puo khro kikru kenie kese keba üse kikhrü üya

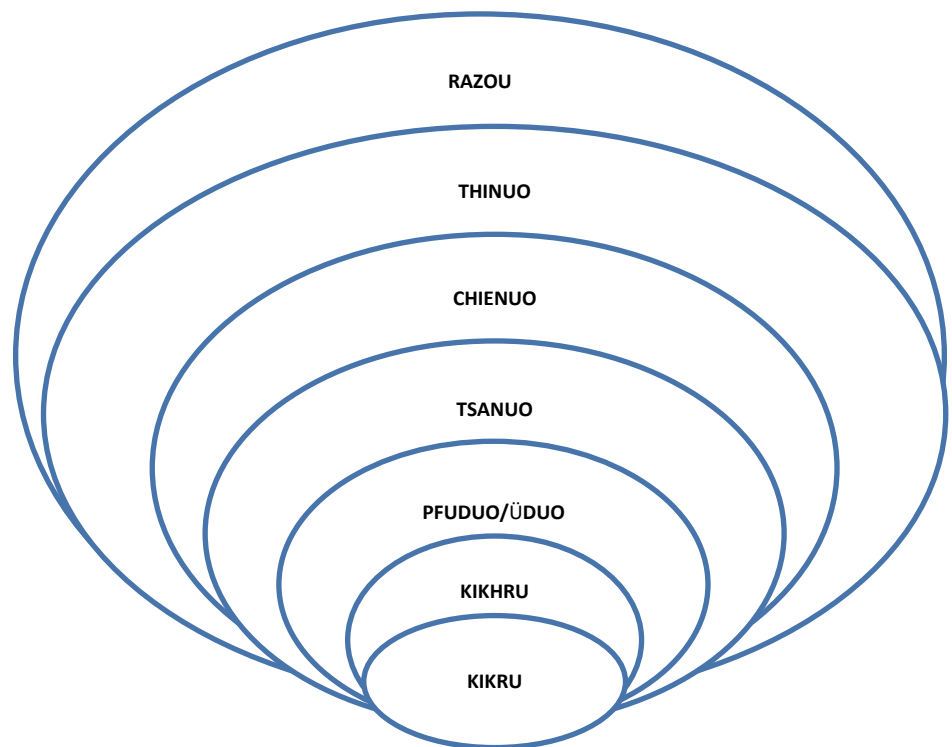
Pherüna kechü nu razou/rüna/mechü krotho hau liro kezha mu kemeyietho thau nu baya süla keriekimiakoe mechü iketa sie mia puo rei mechü zhoko vacieya mo kekreamonyü mechü zhoko caciekecüe kenyücü la. Razou krothoko leshü liro kikru krotho hau liro krotho kerünuotho mu kecütho thau nu bayakezha mirhi 4.1 nu ngulie. Kikru kevi puo pesekelie zhovi ro-u meho lashü liro kikru kevi nunu themia kevi morei krüta peselieya. Krotho nu mialiu liro kerünuotho mu tsüphrü yopuo rübei zo derei mialie mha pete nu puo mezhü nyiya süue khenu mezhüu zo. Miali puoe puo kelhou tei kekreameküko ze di menuo, dietho, mhasi mu puotou nu lhou di krotho puo sie puopuo idi vi pepu kho phichüza pfülie liro thelanu krotho kerükrietho/razou thau nu krüta pieu pfülieya.

4.1.1.4 Razou-Zakro Rüla

Razou-zakro hau liro puo rüla kekreamekü kekra baya sümhie di zakro hako pete shierei u thuo u mhatho kekreamei phre baya. Zakro hako kemeya nunu kho kekreamie rüla kenie chülie vi: Razou-zakro rüla mu Setheyie rüla. Razou-zakro rüla liro rüla peteko mho-u zo. Konyakmia seyiekoe u krüta/Angh baya mu uko krütaue puo kerhei teiki puo thuo mha pete nu rünau kekhatuo tsiu puoe siata shierei puo yie puo bu krüta chü laya hamhie di seyie hakoe kayie krüta nyiya üsi derei Tenyimia liro krüta kayie hau baya mo. Razou pete puo krüta penyi phreya si shierei seyie kekreamia mhie monyü krütamiakoe mha pete nu mechü kelev se di mechü rüguo, kekhamere tsiu mha pecapepiyakezha mechüsi zo.

Tenyimia krüta ha kayie vie mo derei mechüu thuo puo krüta kedayakezha seyie puo. Keriekimia kelhou zhovi puo liro miali/kikru pete shierei kekreamia pele mo di u thuo u kese phre di lhou. Pherüna kechü nu puo noulhou ketsakekra nyiya si shierei razou puoe mha pete nu kekreamia pele mo di puo thuo puo meza tseilieya.

Razou-zakro rüla kekreamiecküko mirhi 4.2 nunu ngulietuo. Razou zakro hako mehoshü liro mialie kerünuotho morei kecütho thau nu ba süsie zakro puoe puo ki zha zaza zo kho razou thaue kezhatu mu kemeyathu thau nu baya. Zakro-rüla hako geinu krütamia pelhoulieya.

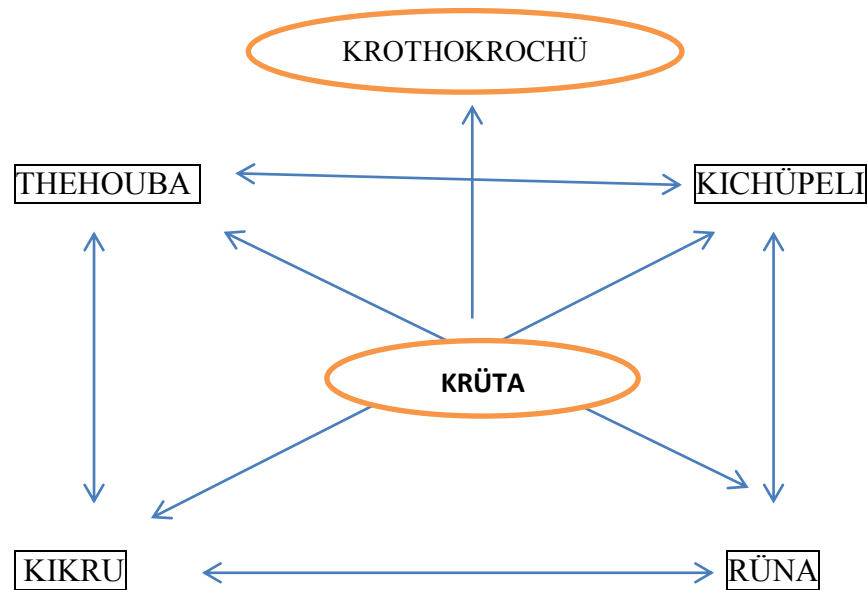
Mirhi 4.2: Razou-Zakro Rûla

4.1.1.5 Krütamia Tha Kemeyie

Krütamia puo kelhou teiu le menuoshü liro süu kho kekreibie la kekreibü chülie vi mu puoe krothokrochü kekreibiechüko pete ze kenousi mu kepero phre baya. Krütamia puoe razou krotho pete ze kepero phre bayakezha mirhi 4.3 nu thakie ngulie vi. Krütamia puoe krotho pete ze kepero mu therhutho tha nu baya sümhie di puo themiakoe puo rhu mu puo sanyü di mhathoko peya mu chü bayakezha hau kelhouzho zhovitho puo zo. Siro krütamia shierei u kevitho-u pie krotho pete khrie mu rüguoketuo noule pie mhachü sei tuoya zo.

Razou krotho kemeyiethoko:

1. Rûna krotho 2.Kikru krotho 3. Kichüpelî krotho 4. Thehoutheba krotho

Mirhi 4.3: Krütamia Tha Kemeyie

Rüna puo tshekecü nu krothokrochü zhovi hau kelhouzho nu kemeyietho puo zo kekreamonyü krothoko thuo mha pete ketekegu mu rüguose bayakezha la. Keriekimia krothokrochü pete puo krüta puo penyi phreya sidi krütaue mha pete nu teku, rho di puo krotho-u khrüüyaketuo noule se lhou sei tuoya zo.

4.1.1.5.1 Kikru Krotho nu Krüta Kepelhou

Kikru krotho nu kikru krünie liro krüta kemeyiethonie zo kekreamonyü unie-e mha pete nu kekhoa, kekhrä, kedzünga tsiu ketheziesiei di kikru pechapeyapfü se siershüyakezha la.

Kikru krünie u thuo u zha u meseko si tou di thepieko kezalieketa la unie nuonuoko unie rhu se mu unie prei se di lhouya (Neichüriazo, 2003, p. 44).

Miakrünüoe kikru krüta kevithonie zocü la mia nuonuo pete u krünüo rhu mu die ze di lhou vor the zo. U chie u vükoe pelekecü kikru nu miakrünüoe Kepenuopfü sieso zo ücü noule se di lhou vor. Miakrünüoe kitiekinu u nuonuo la krüta kemeyiethonie zo kekreamonyü kitiekinu nu mha morokesuo pete pie u nuonuo tahitarho mu chathapie kie sei baya siro krothoko nu kimhie di kekreamia ze kepekro morosuo shiü zhovi süko se u nuonuo chatha sei bayakezha la. Mia nuonuo kehoupuo shierei u krünüo theja se di dieze nu lhouya liro sümiae krotho kehoupouonu mia ze kepekro tuo shierei kekreamiakoe sümia pele mu merü di kekrotho tuoya. Dieze nu

lhoyakezhamiae krotho-u nu thetsei chü di krotho-u chatha tuoya tsiu sümia shierei u kevitho-u pie krotho-u takecü noule se di kekrothoya sümhie di rülili di phichüzhou u valie liro khunhie sie rüna/razou pieu pfülieya.

4.1.1.5.1.1 Kikru

Seyie/Rüna chükecü nu kirkue krotho keriethe-u, kemeyiethe-u mu kenieputhe-u zo. Dievi puo pukecü, *“Kikru kevi puoe seyie kevi peseshüya”* isi. Dievi hau nunu ngukelie seyie kevi puo peseketueo kikru kevi nunu sedeyakezha ngulie. Kikru kevi sedeketueo kikru krünie geinu sedetuo süla unie-e menuo se di u nuonuo theke, tarho mu chatha menuo seshü morosuote. U Tenyimia kijü nu krüta kayie jü derei kikru kevi nunu kesier nuo keviue khunhie sier di krüta kevimia thau nu thalieya. Nuo keviue puo krü dieze nu thalieya mu puo kelhou teiu medzi di rülili di puo kroüzomiako ze kepekro mu mechü krotoko nu mhachü di dojü mu pethapfü sierlieya.

Kijü nu kelhou ki setheie ro-u nu *Puo Krü Puo Nuo* ha kenieputhoya süsie *theniathemei* ha pie *terhuomia sieso* idi puya. Kikru nu u nuonuo ha u keneitho mu u kinyi kemeyiethe-u zo kekreamonyü shükeiraka pie u nuothonuomia kemhie khrüürhalieya kemo la siro mia krünoo pete shierei khunhie u nuonuo bu sier themia kevi/krüta chülieketuo kemerü se u kevitho-u pie u nuonuo thekie phreya.

4.1.1.5.1.2 Nhicu Zhorüli

Keriekimia kelhou nu krütamia thau meyeie seya süla sümia rhu mu dieze se vor. Krütamia puo kelhou leshü ro puoe va puo nunu sier di krüta pieu pfülieya mo derei puo nhicumedzü nunu pethapfü sierketamia, sümia khunhie sier krüta pieu pfülieya. U tsiepfumia kelhouzho nu krüta tha hau liro kayie vie mo derei pethapfükelie geinu krüta pieu pfülieyakezha rübei zo. Dievi puo pukecü, *sede menuokelie-e ketoupuo chükelie mhie zo* isi. Dievi hau nu sikelie kemhie di krütamia puo kelhou-u meho menuo voshü liro puo nhicu teiu pie kemeyiethe thau nu bakecü pulie vi kekreamonyü süue puo kelhou sedeu zocü la.

Mia krünuo kemerü pete sü u nuonuo gei baya sümhie di u nuonuo penuolie ro puo la nanyü morokesuoko chüpie puo kenyütuo mu süsie nu u nuoyo ze pherethouli chü, lietsulievo chü sedeya.

Nhicuyoe puo so ngulie kemochie teicie kenie ketso rei u krü bu u pfü tsu pfü vo thaya zo. U nuoyoe puo kelhouzha cie se dia parta ro u dzüriemia nyi ro sümia ze di ki pfhe sedetaya. Mhakinu kinu u dzüriemia jü ro u nouva keseshü di ze vo zanuomia zeba kenymia pelewa di khinhie lie nu tsu u mhathoko chülieya. U tsiepfumiakoe shürheithoryakezha ki ze di mhachülie kevi pete khinhie tsu mhachü phretaya süla ketsakechiemiako mu mhachü sü kemoko rübei phenu baya süla mia krünuokoe u nuonuo zeba jüta liro ze vo süko bu ze ba di tsutayakezha *Rhalieü Themou* dzeu nu tuo.

Rhalieü mia tuoi di terha tsu lie cieya mo pekruo. Puo terha tsu kemo la mia lieciemia lie nu tsuketa ki mia nuonuo ze vo puo ze baya üsi (Sekhose R. , 2011, p. 12).

U so ngulieta ro u nuonuo pie 'thekhonuomia pethowa di u bu kibanuomia chütaya

Si ba di u soso ngulalieta ro tsu senu u siezemia ze ba di u krü bu lie nu mhachülieya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 113).

Siezanuo kepenuora rei, kitsekiyiera rei kibanuoko ze vor puo (Vineitsüü) phi ki shüshü di puo bu uko ze ki baya, siro puo kibanuo se kenyhu si phi, süla uko puo ngu u nei mu puo rüya kesuya (Sekhose K. , 2002, p. 79).

4.1.1.5.1.3 Kitiëkinu mu Siezanuo

U chie u vüko kelhou teiki liro u kele pete lie cie di mhanyikelieu le pekra vor süla mia krünuokoe u kele pete pie u mhatho nu shüya tsiu mia nuonuoko shierei teicie thepfü ker ketso u krünuo siemedzi tsu mu vo di u siezemia rorie mu u krünuoko khruohi tuoya. Siro lie nu tsu kemoko sü kitiëkinu ba di kinu mhatho petsepereko chüpie u krü khruohi baya.

Tsu kemoko sü dzü pfü vor ba u krü tsü süsie mi kerupie zhü u krü tsü isiya (Sekhose R. , 2011).

Nhicumiakoe mha pete nu u dzüziekrui mu u neisie baya siro chathochalie kehouporei u dzükezei jü di u neisie di chü baya. Uko kitiekinu zo kemo u siezanuomia, phichümia chathochalieko chü u neisie baya zo. Hamhie di nhicumia teicie thepfü ker ketso u krü siemedzi di u chathochalie chü baya süsie teicie thepfü ker cielie tse puoe kelhou tha kekrei puo nu lhou sede latuo kelhou tha süu liro mithu pfheya.

4.1.1.5.1.4 Thupfhe-Nuoze

U tsiepfumiakoe kicükiri u nei phi di lhou kekreamonyü süko pie u kinyi kevitho chüyakezha la. Kiri hurei mithu pie kiri kemeyietho chü vor the zo siro kishükinyi thau nu kinyi phrütuoü liro puo kiülie mu puo thu puo riko phrü di kenymia petho vor. U chie u vüko kinyi leshü liro lhacülhale tsü kiri kenymia pie kenymia tho vor süla kicükiri pie kiülie sieso chü di lhou vor the zo.

Kenymia/kejümia nuonuo pete thupfhe phre vor zo. Kenymia mithu hiedia kezie rei mia kenie kepeza pfheya. Kejümia thukhruthu (khruo kengupie pfhecü) pfhe u va kracüya (Sekhose K. , 2002, p. 19).

Keriekimiakoe kicükiri u keneikecü yie puo ücü u kelhouzhoko geinu lelie vi kekreamonyü ukoe vor Mekhroa rüna tshekecü nu rei u kiriko ze rüye vor mu süteiki kiriko uko rüli pie themia pesipengu pekreikeshü zasiko nunu rüna tshelie siro theja hurei phichüja nu rei kiri pie u ruo chüyakezha silie. U tsiepfumia kiri hurei mithu pie u kiri kemeyietho chüya süla kenymia shie kejümia shierei mithu kra mo rei peri phreya zo.

Thiedzü we kejüthomia zha krakecümia zo mo ro mithu peri phreya mu mithu tsü kephrü geinu kinyi rhiu le phiya (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 8).

Tso-o dzeüse geinu sikelie keriekimiakoe tsiedo mhie monyü khunuo kekhriekezei keprei la thupfhemia ha khriesarüü chüsehüketamia bu mithu pfhe voryakezha silie. Thupfhe mhatho zomonyü ukoe mhatho pete nu kekreamia pele mo di u thuo u mhatho chü phre di u va kracü vor.

Keriekimia khunuo kekhriekezeiko keprei la tsiedo tuoi di nhicumia bu mithu pfhe monyü thupfhemia khriesa chüsechü mu thenumia rei rüü chüsechü thenhyü va di mithu pfheya (Sekhose R. , 2011).

Tsiedomiakoe keriekimia mhie monyü mia puo puo kelhouzha cie thepfü ker khorta liro u bu mithu pfhe sedetaya sidi teicie pengou sorou pfhe phre huyakezha dzeüse tuo.

Süla u kelhouzha cie 10-15 dokiko ha mithu pfhe pekraya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995).

Nhicumia yopuae teicie kere-e parta tse mithu pfhe sü parte. Puae mithu pfhe zo tha di puo kelhouzha teicie kerepengousorou tsotuo (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 8).

U tsiepfumia kelhou teiu nu mithu kepfhe tei hau pie mia puo kelhou nu puoma re sekecü mhatho puo chü vor kekreamonyü puae hateiu nunu mha kekra silieyakezha la: rünau kijükou kekrekreicüko, mithu keperi dorhüko, kijü kevikesuoko, sei rhi kekrekreicü tsiu sei kelhou thechüko silieya.

Thupfhe teiu nu mia puae mhasi hako pie puo mhasi chü penyilieya sidi puo kijüko rüguo menuolieya mu khunhie puae sier krüta puo chü liro thecathepi kechü tei puo sierta shierei rüümekhro di mha pecapepilieya. Mia puae thupfhe tei hau cielie ro puo kroüzomiako ze di kichüpeli sedetaya. Kelhou tei kekrekreicü mhie di mia puae puo nhicu nunu thupfhe-nuoze teiu ketso puo krü penuo di lhou sierya süsie kichüpeli teiu pralie tse puo krü tse pra di puo kroüzomia ze kepekro sedetaya.

4.1.1.5.2 Rüna Krotho Nu Krütamia

U chie u vünuokoe pherüna kechü nu puo krüta penyi vor. Krüta pie kepfü lietho haue kayie nunu pfüya mo derei mechüu thuo puo krüta kedapie rünau pfüüpieyakezha zo. Rüna mhatho pete nu krütamiae therie chü di mhathoko sedeshüya siro puotei kere puo vor shierei krütamiae thehie chü di rünau khrüüyaketuo noule se di rhorhüi pfü baya. Krütamiae mha pete nu puo themia pete se ketoukecü nouleu se di mhachüya, mhakipuorei puo thuo puo zhazhü letaya mo. Tsiu puo themiako shierei krütamiako khrie, rhu, dieze mu zhazhü le mu kezevi di pherüna chü u nei vor.

Rüna nu krütamiakoe dietho di u rüna krü chü tuoya derei mhakinu huomia dietho mo mu dovi nyita ro mechüue puo pele mota di puo khawaya sidi puo thuo puo krüta thau pejüwaya. Kedietho krütaue mha pete nu puo kevitho-u pie puo themiako khrie mu rüguo menuo sei baya.

Tenyimianuo dietho kerütso

Noune kekhrie pie puo zivi chü (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 9).

Mia puo gei rei n nei si krei mo,

N dietho pie n shürhei-o sa, N kinyi pie n phou sa khashü.

Cü mu krie mo Seyienye meza (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 7).

Rüna nu kenyimiakoe u rhuo-u theja kemengu la nacünanyü kekreichüko chü di terhuo nei chüya. Siro mia puoe terhuo puo khrie di mhanyilie liro chümetsie chü mia ze hie tsiu seiketsie shü di rünamia pehekecü theja mhathoko chü vor siro kinyi zayie mhatho hako pete nu krütamia rhu mu u la mha kevi chü phre huyakezha mechüsi zo.

U chie 'vünie chümetsienue chü, Zudi-o thu kirinuo zie se,

Mechü pehe terhuopfü nei chü, Tsienuo shü ze lu chaü nu dou

Pethashü di za kie huyashie (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 41).

4.1.1.5.3 Kichüveli Krotho nu Krütamia

U pfutsanuoko kelhou teiu nu kichüveli tei haue kemeyietho chü vor kekreamonyü kelhou tei hau nunu mhathomhachü pete dojü mu pethapfülieya tsiu krüta rei pesekecü sedelieyakezha la.

Nhicumia yopuoe mithu pfhe zo tha di puo kelhouzha teicie kerepengousorou parlie tse puoe puo kro puo zomia ze di kichüveli chü sede partaya.

Peli kro puo ikecüe mia 30 rhi ki nu lelie vi. Mia 30 ki tsa reitalie vi morei 30 ki kra reitalie vi (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 8).

Pelimia donu huomia u medo vi, mephürü, mhasi mu u kele meya di peli kro-u taze tuoya liro sümia phichüzha u valie tse u pelimia thuo sümia za chiepie krüta

petholieyakezha dzeüse tuo. Peli krütamiae mha pete nu u nou meya di u kro-u taze di mhachü tuoya. Siro pelimiako shierei sümia rhu, dieze, kedzünga mu kethezie di u nei mu thenou kemvü chü kepekro vor.

4.1.1.5.4 Thehoutheba Krotho nu Krütamia

U tsiepfumia kelhou teiu nu tsiedo kemhie rüna nu *kehouki*, *dienyaki*, *leshüki* kemhieko jü derei rüna puopuocüe dietho, kezevi mu lhou ketou di u nei phre vor. Lhou ketou mu kezevi kevor chadiu liro *krütamia* kevi la zo kekreamonyü mhakinu krütamia u thuo u zhazhü pfhüketa sie krotho-ue kezevi re setayakezha la. Keriekimia kelhou teiu nu thehoutheba liro krotho kemeyietho puo chü vor mu krotho hau nu thepfumia phichühicu kepekrolieya. Keriekimiakoe thehoutheba geinu mha pete kerüchü mu pecapepiyakezha thechü kemeyietho puo chü vor the zo.

Thehoutheba geinu u kelhouzho kemeyie kekrekreicüko kecapulieya sidi keyiese vor thie tsokelie hau rei thehoutheba geinu pekraya. Mhatho hako pete nu krütamia thuo sede phreshüya. Thehoutheba gei nhicukhriesamiako phichümia mhodzü die puya mo derei phichmüia pfhe merü mu u die rünyücü pekraya sidi mhasi miemielieya.

4.1.1.6 Krütamia Kepelhou Chaüroko

Krütamia puo kelhou bodeu leshü ro puo nhicu mu khriesa tei hanie meye se kekreamonyü kelhou tei hanie nunu puo kelhou nu si morokesuo kekra pethapfülieyakezha la. Kelhou tei hurei khriesarüü tei hau nu mia puoe lhou menuoshü liro puo chathapie themia kevimia puo kelhou nu volieya. U tsiepfumia kelhou thau leshü liro khriesarüü teiki sü kichüpeli teiu mu hateiu nu u kelhou nu si morokesuo kekra dojü mu pethapfükeli teiu tsiu krütamia zhoviko pethapfükeli teiu. Mhathomhachü dorchü mu kouriko zomonyü u zho u rüli zhovi rüliki rei si pede di medzi terülie sidi themia donu kepero pevilieyakezha mhasimhaleko rei le pesou salieya. Tuohurei u pelimia donu u pelipfümia ngu u nei mu süko khriekecü nouleu geinu u razou khrie di rüguoketuo mhaleko sedeya.

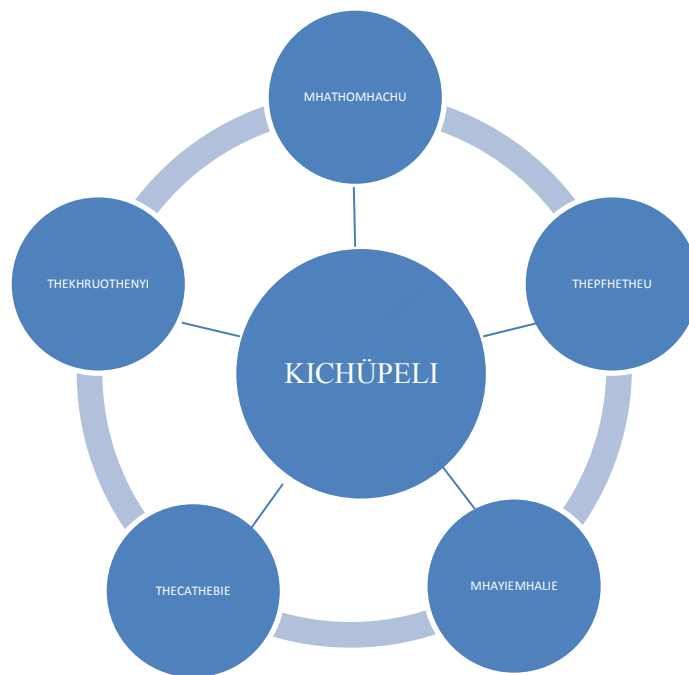
Kichüpelî teiu nunu mia puoe krütamia thau kralieya kekreilamonyü puo pelimiakoe puo zho puo rüli pete si ba di phichü sier krüta pfülie sü parta lîro puo pelî krotho-u thuo puo zhapu chüpie puo bu krütamia thau pralieya.

Krüta pesekecü pelikro ha krotho kemeyietho puo, kekreilamonyü pelikro nunu kezhoşi pevithor tuo di miavithomia za chie lapie razou krüta chütaya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 115).

Krüta kepelhou chadiu lîro *kichüpelî*, kichüpelî tei hau nu dojüpfülie kevi chaüro kemeyietho huo lîro:

1. Mhathomhachü 2. Thepfhetheü 3. Mhayiemhalie 4. Thecathebie 5. Thekhruothenyi

Kelhouzho kemeyie hakoe krütamia puo chü kethepfu ketseiphreishüya mu hako pete krütau ze kepero phreshüyakezha mirhi 4.4 geinu ngu pevîkuo salie vi.

Mirhi 4.4: Krüta Kepelhou Chaüroko

Keriekimiakoe krüta pesececü nu zhovitho puo liro ukoe mhakipuorei kesuya mo, kesukecüu monyü kethezie di perie ketsü di phichümia bu chü morokesuo noule tuoya.

Mia krütaba pie u tsü ba rei “Nie hie va pezhapechathorwe derei hie chü sï mo; phichümia baluo; hie ki kevimia ba phi” idi kethera mo di melie tuoya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 114).

1. Mhathomhachü

U tsiepfumia mha kekra pie u shiephruoshü süko donu kemeyietho puo liro mia merü mo di u thuo u kese di lhoukelie mhaleu. Keriekimia kelhou nu mhathomhachü pete nu theja kemengu la nacünanyü pie puo sede chü di sede seiya. Uko u thuo se morokesuoko pete khre chülieya, kekreamia merüyakezha kemeyietho-u liro *metsie*, *metsie* hau liro tsu Golaghat: Assam nu pfüyakezha silie. U tsiepfumiakoe *Golaghat* hau üse *Lukhanu* idi seya üsi. Mhatho huo dziese mhatho, huo thepfumia tho krei mu thenumia tho kreikecü baya derei mhatho kekratsatie liro mechü kichüpelie chü di khunhie mia puo mhatho chüwawa di kepekro thenou kemvü chü di mhathomhachüko chü vor. Mhatho teiko nu thenoumhasi kenyimiakoe u kroüzomiako taze di kepekro u nei vor. Mhathomhachü chü kepekroketuo teiko nunu mhathoko chü dojü mu silie di se sewe mhatho chü tuolieya tsiu krüta pesececü chadi puo sa sedelieya.

Kelhouzho kevi puo liro mia puopuo kelhou nu puo thuo puo la thie mu thie se morokesuoko chülie di mia pele mo di lhoukelie (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 45).

Peli kro nu shierei mhatho kouri kesimia nyiya sidi sümia bu u pelimia taze di mhathoko chü kepekro vor. Pelimiakoe kichüpelie tei pete nu kepekro di huoniehüo zhorüliko si phreya sümhie di khunhie phichüzhou pralie di krüta pieu pfülie sü sierkelie nhie puo pelimiako thuo puo zhapu chüpie puo bu krüta pieu pfülieya.

Peli lie nu u pelimia khrie kepfümia pehüpeyu zha u tso kevor ki u pelimia thuo thezau chiepie u tsüwaya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 112).

2. Mhayiemhalie: 1.Thepfumia 2.Thenumia

Keriekimia kelhou nu bahurei khriesarüümiako keze mhayiemhalie chükecü pie u keneitho tei puo chü vor. Mhayiemhalie kechü hau puorhi kekreikecü nunu chülieya süko liro khriesarüü keze tsu di mhayie chülieya, thepfumia mhayie nyi tsiu thenumia mhayie idi kepekro u nei vor the zo. Mhayiemhalie kechü hau shierei puotei penyi di chüya. Mhayiemhalie kechü hako nu shierei puo krüta penyiya mu zhovi süko medzi pecü se di kepekro kevor dzeüse tuo. Khriesarüü teiki kichüveli zomonyü mhayiemhalie chü tsu ketsa nu mhaliekecü rübei zomonyü üko rei keli di kepekro u nei vor. Khriesarüümia huo u donu kerüya tuoya shierei mhotsou kepu mengaya sidi mhayiemhalie kechü teiko nu chielei/keli di u nou die phra ketsükecü tei nyiyakezha dzeüse kekra nyi.

Avu keze lu ketsa gei kho,

Chazou gei pa u nou die kepu (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 4).

Mhayiemhalie kechü hau u kelhouzho nu mha u kenei mhatho puo siro thepfumia mu thenumiako mhayie chü kekreiya.

1. Thepfumia Mhayiemhalie

U tsiepfumiakoe chüwhuorawhuo kechü u neithor vor mu süteiu nu kiriko tho kekreipie thepfumia ri mu thenumia ri idi kho kekrei bayakezha silie; nhaterha khunuoko pie thepfumia ri chüya siro phenu kicükiriko pie thenumia kiri üya.

... kinu se vorkelieko pie thenumia ri üta mu chala nunu ta praketako üse nhachü üta mu süko pie thepfumia kiri thota (Sekhose R. , 2011, p. 20).

Mhayiemhalie chütuo üro nhaterha nu tsu di nhachü pera pfhüya mu kenei mhatho süu miakra mu miatsa keze di chülieya tsiu miali rühoukecü tei rei nyiya zo. Chüwhuorawhuo chü rühoukecü hau puotei penyi di chüya bahurei teiso bayie tsiu penie zhava teiko nu whuo pekrathoya. Thepfumia mhayiemhalie kechü hau puorhi keneie nunu chüya sünie liro: 1. Chüwhuo 2. Pera ma.

Tenyimia rüna pete nu Kezei, Kera mu Ketshü thekhrü se hako nu chüwhuo pekrathoya. Mechü chüwhuoko liro penie niedoko nunu chü pekrathoya (Neichüriazo, 2003, p. 74).

Chüwhuorawhuo sü puotei peniya. Teiso-Bayie teiki rübei zo. Sü teiki rei penie zhava teiki rübei chüyakezha zo (Zhale M. , Udzürieu Ketekegei, 2013, p. 54).

Chüwhuorawhuo nu zhoviko

Chüwhuorawhuo kechü hau u keneitho mhatho puo süsie geilie ro ketheguo seyakezha tei puo zo. Mechü chüwhuorawhuo teiu nu zhoviko sü pera liro ketsakekra rhiu geinu ketsuko thuo kezalieyakezha zo derei nhachü chüdi geilie ro puorhi krei di kezaya. Mhayie Kezakecü hau nu puoza kekrecü nyi di keza phreya süko liro chütsü liro chüu kegeimia, puoca chüu mo gei thedzie khashü kerieu; chümei liro chüu geishü ro mia puoe vo teshükhrükeliu tsüya; süsie tefü ze chüwhuo di geilie ro tefüu ze ketsu-u bu chüya pfüya mu tefüu za nu chübou chüya. Süsie phichümia chürho peniya.

Mhawe za kepfü süko chüwa ro ketsumia pete u ‘mevü’ idi khrie keza ketoulieya. Mhanuü mia puoe misi pie di geilie ro chükhrie kevi puo pie misi za chüya.

Geinyü : Chüdi kekrei geilie ro ta vo nyülie kerieu üse Chümei mu sü sieso-u üse Chüya iya (Zhale M. , Udzürieu Ketekegei, 2013, p. 11).

U tsiepfumia kelhou zhovi puo liro puoma pejü di mha kezacükecüu. Mhakinu theruo pekua di mia puoe nhachü geilie liro mhakipuorei chügeimia thuo se vo puo rübei cülieya mo derei puoma pejü di pie siezanuomiako ze kezacü di ketheguo mu u nei vor.

Chüwhuorawhuo nu theja kemengu zhoviko

Keriekimiakoe u kelhou pete nu theja mengu mu u kepele puo liro mha pete nu theja ba phreyakezha peleya. Chüwhuorawhuo hau shierei theja, kemeguo mhaphruo puo ücü peleya süla themia pete kemeguo mhaphruo-u u gei ba phre zoya mo derei

kethepfu mu kemeguomia thuo nhachü geilleyakezha zo. Sümhie di chü whuo tsuketuo teiki phichümia/u krünuo bu japie u tsüshüya mu theja süu se di tuo sedeshüya.

Theruo kepekuou chütuo, nhachüinharako bu u mhi kezeiu chütuo, a nuo bu puo mhi kezieu chütuo, ketakezo chütuo, Chükhieo bu n muovü chü pevishükelieu chüliecie.

Chükhieo bu mephruomevuo di diehoudiemo pu kenyü derei theruo kepekuou chü di thepfumia ri geipfü vo u kikru ze hietuo. Thepfumia ri sü nhaterha nu tha rei puo zayie jüe ru, geipfü vo phe nunu puo bu zayie chütuo we. Thenuthenuo tshe chütuo we (Zhale M. , Udzürieu Ketekegei, 2013, p. 5 & 9).

Süsie chü geilie di la kevor teiki chügeiue puo muo khrielie di pie chathela nu kenguko za vorya süteiki miaümiakoe themuo sü pielie di japie chügeimia tsü lashü mu theja sü se di meguo di u chügei vikuokelie pele mu merü di mha kevi chü tuoya.

Japie chügeimia tsü di, “Ketakezocie, nhaterha nu tuo rei puo kevi si mo mu u bu tsu keprachie chü gei se vor thenuthenuo tshe chüluo” (Neichüriazio, 2003, p. 75).

2. Thenumia Mhayiemhalie

Thenumiakoe thepfumia mhie di chüwhuorawhuo chüya mo derei u mhayieko liro gamenyieko mu nhakuoko lie sevor siezanuomia mu ketsakechiemia ze kezacü di keze rüna chü u nei mu ketheguo vor.

Mhayiemhalie chü ketsu nu huomia u mhayie kratuo tsiu huomia kekreamiako ki tsatalie vi derei u donu ketsakekra nyita shierei ketsamia bu kemenga nyü kemo zhovi puo liro ketsumiakoe u mhayieko kesa phrelie di süsie nunu keza ketou phre laya sidi u mhayie ketsamia bu kemenga mo di u neilieya. Zhovi kekrei puo liro u thuo u donu rei mhayie pie ketsükeza lakecü rei chüya. Mhayie kechü zhovi kekrei puo liro u siezanuomia huo ketsakechie chü di u thuo tsu mhayie lielie lhoketa nyi ro mhayiemhalie chülie ro sevor ketsakechiemiako tsiu siezanuomiako ze kezacüya. Siro ketsakechiemiako ze mhayie kezacükecü puoca kemeyie kekrei puo liro phichümia theja kemengu la rei sa süsie u thuo pie u ketsü rhi puo nunu rei le saya. Mha pie

ketsükezakecü zhovi kemeyietho puo liro theja ngulieyakezha kepele la u neisie di ketsükeza vor.

Mha khapie mia tsükeshü sü mha khapie u thuo u tsü keba mhie zo (Zhale M. , Udzürieu Ketekegei, 2013, p. 53).

3. Thekhruothernyi

U pfutsanuokoe terhuo theja kemengu la mha pete nu theja chakecü chüya, bahurei mhathomhachü pete nacünanyü se puo sede chüyakezha ngulielieya. Mhatho huo liro puo sede morei thela teiki mhatho-u la thenyi penyiya. Thekhruothernyi nyikecü puoca kemeyietho-u liro kekhuo chaketuo la morei mhatho khrielie la kethezie khakeshü rhi nunu nyiyakezha dze nyi.

Keriekimiakoe u mhatho kere la thekhruothernyi morei penie teiko nu zo mo liro kerülei tei tsa phiya süla thekhruothernyi teiko pie u keneitho tei chü vor the zo. U tsiepfumiakoe thekhruothernyi teiko u thuo u kenei teiki nyiya mo derei mhatho teiko pemvü di nyi theya zo.

Tenyimiakoe thenyi kezha kemeyie kenie mu nyitse $\frac{4}{5}$ nyiya, thenyiko puotei ketherü phre di teicieu nu nyi voyakezha sehou 4.5 nu ngulie vi. Thenyi teisozhako liro rünarüna idi kekrei zacü nyitaya derei thenyi mhatho, kepele tsiu kemerü pete kemhie phreya zo.

Thenyiko Za	Thenyi Mhatho Kemeyie Huo	Thekhrü
Sekrenyi	Thepfumiako phou chü kemesa mu pekuokecü nyi. Thenyi hau nu seichape shü tsiu sonyi mhatho chülieya. Kracü rütso rei pebaya.	Doshü/ Kezei
Ngonyi	Tsiacie nyi	Kera/ Ketshü
Kerunyi/ Thekranyi	Khoutho nyi/Khriesarüümia nyi	Cacü/Cadi
Hiedanyi	Mhachü kemesakecü nyi	Cadi/ Mvüsa
Chadanyi	Rüna chapfüchaüko, lietsulievo chako chü kemesacü nyi	Tsiarie
Khoupfhünyi (Liedenyi)	Nhicumia nyi: Mha pie nhicumia tsiu samerünuomia ketsükezakecü chülieya.	Rüyo
Terhünyi	Kepenuopfü kethezie nyi. Thenyi hau nu chümetsie chü tsiu seiketsie shükecü chülieya.	Ziephie/ Rüde

Sehou 4.5: Thenyiko

Keriekimia thenyi bahurei Terhünyi mu Phousanyi hanie liro nyidi mu zha pengou nyi phreya süsie thenyi kekrekko liro nyitse phre mu zha puo nyiyakezha zo. Terhünyi hau nu kenyikeremiako chümetsie chü di seiketsie shükecü rei chüya siro phousanyi hau liro thepfumia kelhou/thephou chü kemesakecü nyi puo süla thenyi hau pie thepfumia nyi puo chüya.

Phousanyi: Thenyi hau thepfumia phou chü kemesaketuo nyi puo.

Terhünyi: Thenyi hau lie cieshü di lhacülhaleko se vor phrelieketa la kethezie khapie u Rhuo-u tsükeshü nyi puo (Neichüriazo, 2003, p. 39).

U chie u vünuokoe u thuo u va kra di lhou phreyakezha la puotei pete nu merei se di u mhathoko chü vor. Mhakinu huomiaie mhatho tei nu u mhatho chü mo di rügerühou chü tuotayakezha nyi liro sümia thamelecü chüya.

Siekra: Sü teiki u kiülie nu mhatho mereiko krataya; Sü zo monyü ha teiki rügerühou chüketuomia üse mhachü kemecümia üdi thameletaya (Zhale M. , Udzürieu Ketekegei, 2013, p. 54).

Keriekimiakoe u mhathomhachü chü mereicü la morei huomia liro cha kepetsecü la tsiemelie puo krü puo nuo, siezedzürie morei khriethokhriechümiako kepfhükevaphicü tei tsathorya derei kepfhükevaphikecü puotei penyiya. Puotei bahurei thekhruothenyi teiko nu kepfhükevaphi pekrathocü chüyakezha zo.

*U ramianie Khruonyi nyi-o nyi,
Hie pie wepfü kenienuo ki vo. Kezha nhie we sieunuo ler
Kehie shüphrei hie zü pie kelhou* (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 23).

Kepfhükecü puoca kemeyietho-u liro *u krü, u nia u meimiako theja kemengu la* pekua di uko ki voya kekreamonyü ukoe *Kepenuopfü sieso-u* zo ücü peleyakezha la. Uko ki vokecü teiki methuo di voya mo derei themuo kapfü mu zu pelipfü di vo pekraya. U krü, u nia u meimiako zo kemo rüna nu phichümia theja rei menguthorcü chüya süla thekhruothenyi tei vor liro phichümia ga rei kakecü tei nyiia. Thenyi teiki siezanuomiako rei kepetshükepekro mu kegaka di u nei phi vor.

*N puo n zuo terhuopfü sieso: Pua diezelie, puo rhu zoliecie
N dzüriemia n nie n dimia, N mei n nia gei vilie iro
Theja ngu di no vilietuo shie* (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 66)
Morüsa : Ulie ania... Ukepenuopfü sie n diezetuoi ba zolie
(Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, p. 14).

Tenyimia ha siezanuo huohuo khriekecü rei mia ki vikuo kevor siliete
(Shürhozelie, Pua A Meho Tha Zo, 2004, p. 34).

Pesotsatie kepuakeshü mhie di u niedimia zhovi puo liro ukoe *u krü, u nia u meimia* liro themia puo kelhou nu *Kepenuopfü sieso-u* zo ücü pele di uko rhu mu pele tsapfü di lhou vor the zo.

4. Thecathebie

U tsiepfumiakoe thecathebie/rüzhüko pie u keneitho puo chü di kepetshükepekro vor. Rüzhükecü nu puo kro kekrekrei di rüzhüya sürübei zo kemo miali rüzhü rei nyi. Tenyimia thepfumia rüzhü kemeyietho-u sü kene zo (Neichüriazo, 2003, p. 70). Keriekimia kelhou teiu nu thepfumia pete kene si phre moro mengakecü noule puo tuo phreya kekrelamonyü kene si kemomia üse thenumia üdi theyu chü sayakezha la. Rüzhü kehoupuo shierei puo thuo puo zho nyinyi phre di rüzhü mu kepekroya süla thezhoko medzi kemomia sü u thuo vi se ba shierei mia puo rei u sa phrüya mo. Süla rüzhümia pete thezhoko medzituouü thehie chü di mia ze kepekroya.

Mhakehoupuonu shierei u krütamia rhu mu rieppeiya tsiu phichümia khrie mu rhuthor vor. Sümhie di thecathebie puo nu phi shierei phichümia u krünuo u krütamia kerhu la rüzhü kesie teiki uko penyüwa kenyü ücü noule puo tuoya süla mia puo puo thuo vi se ba shierei uko penyüwaya mo. Tenyimia zhovi puo liro mia kenie kekhomeimeüta shierei kene pie theca chüwaya üsi.

*Mia kenie kegekemeüta lirounie bu kenewa di kenyükekuo siwa di khawaya.
Süla kene pie theca chüwaya* (Neichüriazo, 2003, pp. 70,71).

5. Thepfhetheü

Tenyimia kelhouzho kemeyie puo liro *ütsali*. U tsiepfumiakoe mhatho tei pete nu ütsali hau se u nei mu u noumvü di kepekro vor. Mhatho tei kekrekreicü pete shierei puo thuo puo kruthocü pfhe baba phreya siro mhathoko zo kemo mhayiemhalie, kesiakejü, keneinousuo, thekhruothenyi teiko nu shierei puo thuo puo kruthokecü pfhe nyi phreya.

U üko miali pfhe rei mu miakra pfhe rei nyi phre mu mhatho kekrekreikecü pete nu puo pfhe kekrei baya (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 44).

Tenimia kelhou nu kechükelie pete nu rei thepfhechücü u nei phiya süla mhatho pete nu rei mhathopfhe puopuo ba phre (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 66).

Keriekimiakoe u kelhou tei kekrekreikecü pete nu: keneinousuo tei nu, nhicukhriesa tei, phichüpehü tei tsiu mhatho tei peteko nu thepfhetheü puokruthokecü nyi

phreyakezha mhie di thepfhetheü chü u kelhokenyü tei si mo di thenoumvü di kepekro u nei vor tsiu nousuo teiko nu shierei u nou luo la di mia ze kepekro tuoya. Hamhie di mia puoe kichüpeli teiu nu rei ütsali pie puo pelimiako ta mu hü ze di kepekro u nei vor the zo.

4.1.2 Dieze

U tsiepfumia pherüna zhoviko nu dieze hau pie zhorüli kinyi kemeyietho chü vor zo kekreamonyü themiako diezeu nu lhoushü mo liro rüna kevi chülie kenjü zocü la. Dievi puo pukecü, *dieze-e ruosuo ki vikuo isi* dievi hau nu lekecü mhakinu mia puoe puo nanyü nu pecü se ba shierei diezeu nu lhoushü mo liro puo nanyüu puo la kemevi tsatalie vi. Süla we u nanyü nu pecü mu u khapie dieze nu lhou pesoukuo sashü morokesuo rükra pesou sashü khe. Kedzü nu dieze liro u rhuo-u, u krü u dzüriemia, u krütamia morei kekuo kesemia tsiu mhakehoupuorei zhoviko die keze pulie vi. Kekuo süu liro kemvü chü di dieu chüüzekecüu mo derei u neisie di chüüzekecü lhenü zho-u zo. Sümhie di u tsiepfumiakoe dieze nu lhou di kezevi mu u nei vor the zocü uko kelhouzhoko geinu silie.

Dieze pie u seyienuo phruo 'Dieze' zhorüli kemesatho-u utsükhru, uchüuzie, ukeleikereko nu tuote! (Sekhose K. , 2002, p. 9).

Themiae kepekro di lhouyakezha khunuo kro puo zo üdi leya. Süla mechü krotho nu lhoutuo üro thezho huo medzi di lhou ba morosuotaya kekreamonyü thezho kevi sükoe krotho-u kekhekere, rüguo mu kenei khashü baya sürübei zomonyü dieze geinu theja vorlieyakezha pele vorkecü la. Keriekimiakoe dieze bahurei kipurhuo-u dieze morosuo beikecü noule nyi phre di süu dieze the kevor uko kepele mu mhathomhachüko geinu silie.

Dieze la theja nguya, dieze kejüe rüse therhiepfü mhara puorei tuokelie jü. Dieze themia kelhou nu zhorüli kekuo ro kemeteitho puo, süüsü mia puoe mia puo kemvü chüpie dieze nu lekelie chü re (Sekhose K. , 2002, p. 9).

Themia kelhou nu mialiu shie mechü krotho shierei dieze hau se morokesuotho zhovi puo zo kekreamonyü dieze la mha pete puotou mu kezevi balieyakezha la. Dieze hau liro themia kelhou nu kezevi balieketuo chadiu zo süla dieze sa kemosie kelhou haue tso mota zotuo.

Themia kelhou nu puotou mu kezevi balieketuo chadiu liro diezeu zo sümhie di krotho hako nu meye se sei baya.

1. Mialiu Kelhou nu

Mialiue puo krütamia, puo dzüriemia dieze morosuo, siro nhicumia u krünuo dieze mu rhu sei ba morosuoya.

2. Kikru Krotho nu

Kikru kechü nu kimianupfunie-e kekhrie, kengumezhie, kerhu tsiu kedieze sei ba morosuoya siro mia nuonuoko shierei u khrünuo rhu mu dieze sei ba morokesuo nounyü nei phre mu morosuoya. Kikru krünie mu u nuonuokoe mha pete nu huoniehüo rhu mu kekhrie sei ba morosuoya.

3. Mechü Kelhou nu

Krotho-u bu puotou mu kezevi balieketuo zhoko dieze, chüüze mu medzi sei ba morosuoya.

4. Liethochü nu

U tsiepfumia kelhou teiu nu tsiedo mhie di liethoki jü derei krotho pete nu dieze zhovi hau se pecü se vor sümhie di thie kelhoumiakoe u liethoki nu u mho kezhamiako dieze sei morosuoya.

Pherüna kechü nu dieze hau mha pete nu meye secü zhovitho zho puo zo mu tsie kecali di cayie kenie nunu dieze hau kemevi mu therhu zhoviko kezashüzhie:

1. Kikru 2. Krotho

4.1.2.1 Kikru: Mia krünuo, Siezedzürie, U Nia U Meimia

4.1.2.1 Kikru

Kijü nu kikru krotho haue keritho, kemeyietho tsiu kenieputho krotho-u zo. Kikru tsüphrüko liro kikru krünie mu unie nuonu baya. Kikru kevi puo chüketuoe kikru krünie-e therietho-u kelhou kevi sede chüpie u nuonuoko chatha di petha morosuo

kekreilamonyü mia krünuokoe kelhou kevi nu lhoushü mo liro nhicumiakoe kelhou kevi nu volieketuo kemerü tsathorya zo. Kepetha thedze puo nu sikelie, seguo krüpfü puoe puo nuo bu gou kemezhülienu petha, süki puo nuonuokoe uko zuopfü die kela di *'azuo no gou kemezhüshülie liro hieko rei n mhie gou kemezhü di n siemedzilietuo'* isi üsi. Dievi kekrei puo puyakezha, *'no prukeshüu re la zotuo'* isi. Seguo dze mu dieviu nunu sikelie kepethadienie liro mia krünuo kehoupuorei u nuonuo bu chü kenyüu u thuo se lhou perieshü di süsienu pie nhicuko petha ro mia nuonuoko rei cha süu nu re moto di volieya mu u kemengu-u ngulie kevi rükrashü morosuo bei zo. Süla mia krünuoko therienue dieze kelhou nu lhoushü sidi mia nuonuoko cha tha morokesuo hau le pesoushü morosuo beite.

Seguo dze nu kepethadie sikelie kepuu ki lhoukeshüu meyiekuo (Keviyiekielie, Tefü Dzeda, 1992, p. 46).

U tsiepfumia kelhou tei nunu dieze kinyi hau kikru nu se ketherhu mu kemeyie se vor. Dieze zhovi haue kikru kevi chülieketuo chadiu zo süla thie kelhoumiako dieze kinyi hau pie u kikru bode chü phre di rüna kevi sede la morokesuotho teiu nu bate

1. Mia krünuo Dieze

Kikru nu mia nuonuoe kikru kinyi kezhathe mu kevitho-u zo süla miakrünuo kehoupuorei u kevitho-u pie u kinyi süko theke, petha mu rüguo terüteruo sei baya. Mia nuonuo sü mha pete nu u krünuo, u dzüriemia rhu, pele mu dieze morokesuo zhovi hako miakrünuokoe se u nuonuo petha mu tarho baya. Süla nhicumiakoe u krü u dzüriemiako dieze, rhu mu pele se di lhou mu kezevi vor.

U tsiepfumia kelhou thete chüshü liro kikru nu dieze hau se pezha mu pesou se vor sükemhie bahurei khriesarüü kishükiya kechü teiu nu dieze thau mehoshü liro rükrie mu rhu se vorkecü geizoko nu dieze mvüdze kekra tuo. Mia puoe khriesarüü kishükiya tei kevor nu u krü dieze se vor kekreilamonyü dieze-e theja bacü la. Theja hau liro puoca kekrekreicü nunu ngulie vi - keshürhokeshürhei, mhasimhale, kruoüthekecü, kishükinyi, u ketsukelhou, süla theja hako kemengu la u thuo kepeneikerüya se tuoya shierei u krünuo u medo mota liro u kiya nu kekreamia liepie u tsü lakewa dzeüse kekra nyi.

Thiedzü kelhoumia la zowe vi rei suo rei u kishükiya nu puo krü kelev zeya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 18).

Moriira : ...Ulie ania ...Ukepenuopfü sie n diezetuöü ba zo lie (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, p. 14).

N puo n zuo terhuopfü sieso:

Puo diezeli, puo rhu zolieci (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 66).

A pie ciethie thenyü moluolie, Zo ba mo di zo sie mia pfhekho

Shüwatuo le a puo Dieli-o! (Sekhose K. , 2002, p. 84).

Avu nei hu kerei nyücaü, U kinumia mo zo u die rhe

Movie idi so kesipfü rha (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 23).

Kiya pete khre rei u krünuo thu le di thenu rüsa mu mia pfhekho vorcü ngulie. Rüü thetseipfü puo krü dieze di kiyataya. Puoe thepfu puo khürkro lekeli ki nyümvükuo mu shürheikuo di puo mhathoko chü voya (Thinuokhrieü, Thenupfü, 1996, p. 27).

2. Siezedzürie

Pherüna kechü zho nu mia puoe puo thu puo rübei di kikru morei rüna chülieya mo, puo krü puo siezedzürie, chienno mu thinuoko ze di rüna chü baya. Rüna kechü zho hanu dieze haue zhovi chadi kemeyietho puo zo. Siro bahurei siezedzürie kediezekecü zho hau mehoshü liro haue kezevi balieketu chadiu zo. Kikru nu dieze zhovi hau ba liro siezedzürie pete kedieze balieyakezha zasi kemeyietho-u zo derei mhakinu dieze hau ba moketa sie kikru-ue kepfüphro tsiu kezesuopie kerükra chü votaya.

Keriekimia dze nu *terhuomia*, *tekhu mu themia* hakoe mia puo nuo ücü pu tuoya sümhie di uko zhorüluko mehoshü liro uko donu dieze keba ngulie mu kediezekelie geinu themia bu phenu lhoukelie thedze silie. Süla dieze zhovi hau liro theja puo mu theja süu kengu theja mu ngu kemo theja rei bayakecü peleya.

Terhuomia-e themiau ki “Co nnie vo tso kenyütie a theü ciepie nhoutshüu vakhrüshütuo ho sitse no ‘A rie ho’ iliecie”ishü.

Unie vo tso ketuo tieki terhuo-ue theü ciepie nhoutshuu vakhrüshü sitse themiau sie ‘A rie ho’ ilieta süla themiau bu kuolie di phenu lhouta mu tekhuu bu nhanu tuota (Sekhose R. , 2011, p. 34).

3. U Nia U Meimia

U krü u pfutsanuoko setheyie ro-u nunu pelekecü mia puo kelhou nu u krü sie u nia u meimia rhu mu khrüprei morokesuo pie kepetha mu ketarho vor tsiu kelhou zhovi puo liro *u nia u meimia* sü *Kepenuopfü sieso-u* zo ücü pele süla puotei pete nu u nia u meimia rhu, khrie, prei mu dieze vor the zo

Theniathemei üse ‘terhuomia sieso’ idi puya hau liro setheyie ro-u zo mu hau kelhou zhorüli kevi pemvü di seya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 111).

Keriekimia kelhouzho kevi puo liro kegaka di kepfhükecü pie mha u kenei, kemeyie mu kekhriekecü zasi puo chü vor. Kegakakecü hau puotei pete nu chü zoya mo derei bahurei thekhruothenyi teiko nu ga kapfü mu u sü pelipfü di *u nia u meimia* pfhü di uko theja piekecü chüya. U nia u meimia theja hau liro mia puo kelhou nu puoma rethorkecü la mhakehoupuo nu rei uko dieze mu uko gei vi sei tuo morokesuo se ketarho mu kepetha vor. Kikru nu morokesuo pete pie u nia u meimia pesi tsiu sanyü di u khre merü di lhou vor siro bahurei kishükiya teiki thenulie chükecüko nu u nia u meimia bu chü pekra voryakezha *Morüsa* kishükiya kesekecü geinu ngulie vi.

N dzüriemia n nie n dimia, N mei n nia gei vilie iro

Theja ngu di no vilietuo shie (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 66).

Morüsa : Ulie ania... Ukepenuopfü sie n diezetuouü ba zolie (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, p. 14).

...U nia u meimia ki kethekhrü kenyüthhor ho. Phichümia theja ha Ukepenuopfü theja sieso zo (Kuolie D. , Vilie Kelhou, 2017, p. 10)

4.1.2.2 Krotho: Kichüpel, Phichümia, Krütamia

Nnhiennhie kelhoumiakoe mhakehoupuo chütuoü shierei kepetshükepekro di chü vor sidi mia puo bu rei kemenga vor mo. Kepekrokecü teiko nu dieze zhovi hau pie puo bode chü di mhakehoupuorei chü seiya. Pherüna kechü nu krotho kekrekreicü kekra nyiya süko donu kemeyietho huo liro:

1. Kichüpel 2. Phichümia 3. Krütamia

1. Kichüpel

U tsiepfumia krothoko donu kichüpel krotho hau se ketherhu mu kemeyiethokecü krotho puo chü vor kekreilamonyü krotho haue mha pete nu pherüna, kikru khruohi mu pfüüpielieyakezha krotho-u zocü la. Kichüpel donu shierei puo krüta penyi di kepekroya, krütamiakoe mha pete nu tseiphrei di peli kro-u chatha mu rüguopie kezevi mu keze puo chü di u nei tuoya. Krotho-u nu pelimia kehouporei u krütamia dieze mu rhu di kepekro huya zo. Hamhie di kichüpelimiakoe mhatho kehoupouonu shierei huoniehüo dieze mu kethezie di kepekro u neithor vor the zo. Pelimiako donu thetseimiakoe mha pete nu dieze pie u chadiu chü di u pelimia chatha tuoya süla dieze thejau liro khunhie phichüzha u tsokelie nhie u pelimia thuo u kedapie krüta pieu pfülieya.

Kichüpel lie nu u pelimia khrie kepfümia pehüpeyu zha u tso kevor ki u pelimia thuo u kevi si di krütamia zau chiepie tsüwaya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 112).

2. Phichümia

Pherüna kechü nu phichümia ha pie therhutho chü mu u rie prei di lhou vor the zo süla mhakehoupuo shierei phichümia die rüsa mu u theja pfhüya siro uko dieko se kemesi mu kemeyiethor vor. Pherüna kechü nu mha pete nu phichümia rüsa mu uko thuo mhathoko pechapeyapfü mu rünau rüguo se vor tsiu phichümia ha kelhou nu mhasi riecü la morei ukoe khrüteiniaki ngu riekcü la rei lievi nhicumiakoe mha pete nu uko rhu mu dieze vor the zo.

Phichümia ha terhuomia sieso üdi leya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 109).

Thecathepi kechü nu shierei phichümia bu mha puo pushüwata liro uko dieze di die süu pie thela chüwaya. Nhicumiae mha pete nu phichümia khre merü di lhou vor sümhie di kecükekrie, nacünanyü tsiu kechükelioko nu shierei phichümia bu mha pete nu therie chü di chü kevor dzeüse kekra nyi. Phichümia dieze, rhu mu u khre merükecü zhovi hau le pesoushü liro phichümiakoe u mhasimhale sou, u thuo u zhazhü le mo tsiu diethothor di mechü cha thayakezha la kekreamiakoe mha pete nu u rhu mu u khre merü di lhou tuoyakezha lelie vi.

Nacünanyü pete nu phichüu bu rierie idi kikru puo nu zorei mha metha voyiem. Suo rei vi rei phichümia bu mha pete nu nhicumia mhodzü rie di terhuomia mu themia donu dielie kechü rhiu nunu seyie ru, mo di nhicumiae phichümia mhodzü sa rhürhüta ro phichümiae sümia üse 'tenya mharhü ütaye-o (Kuolie D. , Vilie Kelhou, 2017, p. 46).

Pehüpeyu die puo puwa ro, Vala die jü sümia die medzi;

Die puo pu ro u medo kerhe (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 86).

3. Krütamia

Keriekimia kelhou teiu nunu krütamia dieze mu rhu kevor mechü zhovitho puo zo. Siro mha pete nu diethomiatho di pherüna chü mu lhou u nei mu kezevi kevor hako pete shierei kediezekecü pie bode chü phre ükecü pele. Krütamiakoe mha pete nu u kevitho-u pie puo themia rüguo baya siro puo themiako shierei krütamia dieze mu rhu baya sümhie di huoniehüo rhu mu kediezekecü zhovi hau la themiako kezevi, kenousi mu keze nou puo chü di pherüna chü u nei vor phre hu zo.

Peyumia puo die pushü ro,

Pete puo dieze huyaluo shie (Shürhozelie, U Teiki Geizo, 2005, p. 123).

4.1.3 Kediethokemiatho

Keriekimiakoe kediethokemiatho pie kelhouzho zhovitho puo chü vor mu zhovi hau pie u kinyi kemeyietho chü di kepekro. Kediethokemiatho zhovi hau liro mechüu bu kezevi mu keze puo chü balieketuo chadiu zo siro zhovi hau pie u kinyi rhi nunu seya süsü mialieue mechüu rüguorükhie mu chatha bayacü la.

U tsiepfumiakoe mha pete nu dietho morokesuo pie ketarho mu kepetha vor sümhie di diethokecü sü u mhatho mu u diepuko kemhie di pu mu chüyakezha puya. Süla u diepuko nu ‘*u ro u ü mu mo ro mo ükecü*’ dieca hako keriekimiakoe se kepetha mu medzi di diethomiatho di kepekro vor. Cali kemeyie puo nunu putuoü liro ‘kedietho sü thenou kemesa zasiu zo’.

U tsiepfumia kepethakecü, ‘u kedietho sü u kinyi zo ho’ iya; mu süla ‘u ro u üya mu mo ro mo üya’. Puo diepu puo mhatho medzi di pu mu chüya ro sümia üse dietho üya (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 42).

Ndu nu we u tsiepfumiako,

Dietho miatho Kepenuopfü prei, U pehü vi kekhrie kenyi la,

Therhu pfü zo Seyie krüta chü (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 80).

Sietse nunu u chie u vünuo kelhou dzeko kedietho mu kemiatho kelhou lhou vor the zocü, we silie kere, lelie kere ungo puorei tuo mo (Sekhose K. , 2002, p. 55).

Ndunhie rei u tsiepfumiako, Diethomiatho u nou mesa di,

U kelhouzho kevi thapie kie. Kuolie D, *op.cit.*, p.91.

Kediethokemiathomiae kehoua vo rei mia pete puo rhu, pele mu puo sa phrüya: kikru nu, krothoko nu. Kemiatho zhorülikoe niaki/themvü kezie kemhie kechachie zie sei mu rükra sei bayakezha *Gandhi* (Shürhozelie, Üca-53, 2004) kelhou geinu ngulieya. Keriekimiakoe kediethokemiatho geinu Kipurhuo-u/Kepenuopfü theja vorlieyakezha

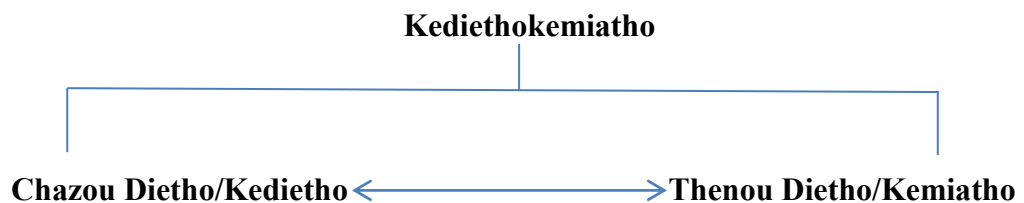
peleya. Zhovi hau geinu nousuo monyü thenou kenei mu kerüü sa ngulieketuo chadiu zo ücü peleya. .

Mhotsou mia ngu u kero morei ngumecükecü jü di dietho puyakezhamia puotei pete nu u nei siei tuotaya (Shürhozelie, Telhe Mote, 1994, p. 4).

Thie teiu nu miakrau kediethokemiatho dielou hau sekecü teiki dielou puo *kedietho* nunu se pekratayakezha nguya derei dielouu mehoshü liro dielou kemeyie kenie kesapie dielou puo pelhoupie ba sünie liro Kedietho mu Kemiatho.

Themia gei diethokecü rhi kenie ba seiya mu sünie liro: Kedietho mu Kemiatho. Zhovi hanie kenienie shierei kepero phre mu puoe puo sa mo di kediethokemiatho zho-u tselie kenjü zo. Mia puoe dietho se ba shierei miathokecü sa mo liro puo kelhou nu kediethokemiatho kelhou nu tsei mo morei miatho se ba shierei kedietho kelhou sa mo liro tselie kenjü. Süla mia puoe kediethokemiatho kelhou lhoutuoü liro kedietho mu kemiatho hanie kenienie ba sei morosuoya.

Kediethokemiatho hanie kho kekreshü liro Kedietho liro chazou dietho-u mu Kemiatho liro thenou dietho-u ücü pele. Kediethokemiatho kelhou nu lhouketuoe puotei pete nu chazou miatho-u mu thenou miatho-u ba sei morokesuo nouleu zo.

Mirhi 4.6: Kediethokemiatho Rhi Kenie

Pherüna kechü nu mia puoe chazou dietho se ba shierei thenou nu diethoshü mo liro puo kelhou-u kedietho kelhou nu lhouketuo puo kere nyi se zotuo. Mia puoe thenou dietho-u bata liro chazou dietho-u zokecü we re moto di kedietho kelhou nu lhoulieketuo rüü mekhrota zotuo derei kenienie rei kepero phre mu puoe puo sa moro tsei mo. Süla mia puoe kediethokemiatho kelhou lhoulieketuoe chazou dietho mu thenou dietho kenienie ba phre morosuo mu hanie kepero phre keba mirhi 4.6 nunu ngulie vi.

Thiedzü kelhoumia dietho mu miatho pepu tou di lhou vorcü la u thesü kuo u diepu kekue re, u pfhe u melie zivi. Süla mechü thatha die thepfumia bu “duthe

ketetsalie” iya. Puoca: Thepfumia dietho miathotsalie ro u tha kemetei pu (Sekhose K. , 2002, p. 56).

4.1.3.1 Kediethokemiatho Zhovi Rüli Cayie Huo:

1. Kediethokemiathomia u zhorüli vi kehie sei zhüya.
2. Kediethomia u kele rükrie mu kecürümiako ki rei u thuo u peleppe thepfutsa baya.
3. Kediethomiae kehoua vo rei mia u rhu, u merü mu u khrie phiya.
4. Kediethomiae puo dietho la mia melou teshülieya.
5. Kediethomiae puo dietho la mia la chatha, mitu puo kemhieya zo.
6. Kediethoe mialiu shükeiraka se mezhülieya mo morei shükeiraka pie khrüürhakelie vie mo zo.

4.1.3.2 Kediethokemiatho Rhi Kekreikecü: Miali mu Mechü

Keriekimia teiu nu mechüu dietho mu kezevi di lhou derei puo donu kecürü huo rei nyi la mecie zo. Pherüna nu miakrau dietho vor mu u kelhouzho nu kedietho zhovi hau themia pete kelhou nu kezatho-u mu se morokesuo kemeyietho kinyi kevitho puo chü vor the zo. Kediethokemiathoe ketho-u pu seikelie-u zo. Kediethomiae puotei pete nu ketho-u pu seiya mu medacürüya mo süla puoe pukeshüu medzi di süu chü seiya zo. Kediethokemiathomiae puo die khakeshüu se balieya süla themiako puo diepu merütaya tsiu mhatho pie puo pele zo rei thepfu baya.

Diethoyakezhamiae u kele thepfu mu metei baya siro mhakehoupuo nu rei chükhrielieya siro u dietho-u thuo u zhapu chüshüyakezha ngulielieya.

Hieko kediethomia hieko neiya mu hieko ze ba kenyümiako u dietho-u thuo u pie khoshüya ho (Shürhozelie, Telhe Mote, 1994, p. 33).

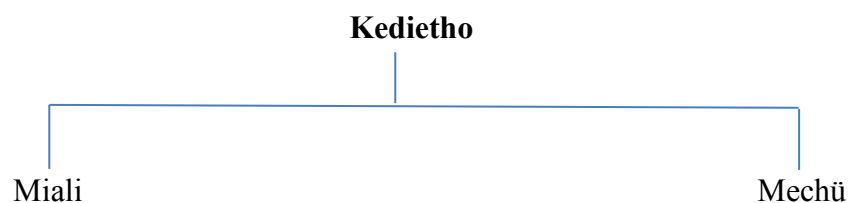
Kediethokemiathomiae mhajü shie mhanyi shierei puo nou rüü tshüi di lhou puo nei baya kekreamonyü puo noue puo pejoya mo mu thenou mesa mu puotou bayakezha la. Dietho kemo themiau liru mia pete u mecü morei thameletaya, mha puo nu rei

chükhrielieya mo tsiu puo thuo puo nou chü pesuo mu chü kemezhie tsiu kemethuo puo shierei ngu di michie tuotaya.

Kedietho liro mia kenie morei sükezie bu kezevi mu kepele balieketuo chadiu zo kekreamonyü ketho mu dietho hanie kesa sei baya. Kedietho liro no mia ki pukeshüu, chükeshüu morei n dieu bu rüdirüli mo bakecüu zo. Kediethomiaie pukeshüu rübei mo derei süu chüüzekecümia – mhatho mu diepu ketoukerü keba. Dievi puo pukecü, *Kepuu ki zasi meyiekuo* isi mu dievi hau nu lelie kevi cabo-u liro we u die phrakeshüu ki rei mhatho chükeshüu meyiekuoecü ngulie süla kedietho zhovi ro-u nu mhatho mu diepu hanie kemeyie kemejüshü liro mhatho-u meyiekuocü ngulieya. Sümhie di die puo pu pevi sekeshüu ki rei mhatho-u chü pevi sekeshü hau meyiekuoecü mechüsi zo.

Kelhouzho zhovi kinyi kedietho hau mialiu kelhou nu meye seyakezha kepuliete kekreamonyü kelhouzho haue mia puo kelhou-u ketekegupie themia kevi mu kekreamia bu puo pele kesümia chüshüyakezha zhovitho puo zocü la.

U krü u pfutsanuokoe kediethokemiatho hau kho kekreamie la kenie chülie kevi ngulie sünie liro mialiu kelhou nu mu mechüu kelhou nu.

Mirhi 4.7: Kedietho

4.1.3.1.1 Mialiu Kelhou nu Kedietho Zhovi

1. Kekrüwa Rei Rünüo Mia Tsülieya

Seyie puo zhorüli thete chüshü liro mialiu kelhou zhorülike geinu silieya. Kediethomia puo kelhoue puotei pete nu dieze nu tuo sei morosuoya kekreamonyü puoe dieze nu lhoushü mo liro mhakipuorei ketho-u nu lhoulie kenjücü la. Themia kelhou nu mehoshü liro chüüphou/chüüzie kepfü la menuo se di lhou ba shierei theruo suo liro kekrükecü tei rei ze keseya zo. Puotei kehoupuo ze kese shierei kediethomiaie

puo thuo puo chü kerünuopie puotou-u nu lashülieya sidi kekreima bu puo kejo va ketsü lalie kevi kelhou nu volieya süu liro kedietho mu kezekevi chadiu zo.

2. U Thuo U Pieu Re Rei Rüü Rei Peyapfülieya

Keriekimia kelhouzho zhovi kevitho puo liro u thuo u kese di lhoukecüu zo. U tsiepfumiakoe leshümhasi jü derei kelhoumhasiko se lhou dietho mu shürhoshürhei se di lhou vor. Mialiu shie mechüu shierei dietho di mha kerüükere pete nu u thuo u kesese phre di lhou vor the zo.

*Ndunhie we mhasi phi mo rei, A kikru ze kibenuo nu lhou,
Teikesonhie thiethie va jü mo, Dietho shürho huoniehüo khrie di lhou,
Ki kesuo rei va keziekruoi* (Shürhozelie, U Teiki Geizo, 2005, p. 27).

Lhoukeriemiako pherüna nu lhou vor siro pherüna kelhouzhoko liro kedietho zhovi hau se kemeyie se vor süla mhakinu zhosuo kemedakecüü, kerügu huo sierta ro mechüue sümia thi mu thameletaya süla zhosuo sümhiekcü chü mengathor vor phre hu zo. U tsiepfumiakoe u nou rüü se di lhou mu süue diethokecü zhoviu la u nou rüü mu ketheguotuoyakezha zo.

*Shürhoshürhei mecamekhro di,
Mia pele mo u thuo u kese* (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 82).

*Khidunu ha u Nagamia ha,
Puo dietho pie puo cabi chü shie* (Shürhozelie, U Teiki Geizo, 2005, p. 123).

*Teicie nyie puo krie thepfü hiedia,
Ha teiki krüta pete dietho; Huoniehüo khrie mu huoniehüo rhu.
Sütsü geinu MECHÜ vie ha pie, Theguo mhie di shükei puo gei rei,
Dietho moketa prei u terü chü. Ibid., p.129.*

3. Kepenuopfü Khrü Keprei

Keriekimiakoe kipurhuo puo pele mu preisie di lhou vor mu terhuo puo u ze sei tuoyakezha kele hau themia pete noule nu tuoya. U mhathomhachü pete bu vilieketuo

kemerü la kipurhuo-u nei chüketuo la ruothoruoreiko chüyakezha silie. Theza hanie – Kipurhuou morei Kepenuopfü thiedzütho rei seya derei tsiedo liro *kipurhuou* pu mo di *Ukepenuopfü* idi se phrete. Mia puoe lhou dietho mota ro u rhuo-u nei kemo chüwaya sidi lhou kekrü votayakezha peleya süla lhou puotoulieketuo la mha pete nu diethokecü hau pie u zho chü morokesuo se ketarho mu kepetha tuoya.

Ndu nu we u tsiepfumiako,

Dietho miatho Kepenuopfü prei, U pehü vi kekhrie kenyi la,

Terhu pfü Seyie krüta chü (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 80).

U pfutsanuoko mha kehoupuo kechü nu rei 'Ukepenuopfü ki u mezhiemeloya',

Ukepenuopfü bu u ngumezhie morosuo' ithaya (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. 33) .

U seyie zho kewe mu keriethe sü Terhuoma rhu, prei icü geinu pecü ketho chü di theja pfü tuo the zo (Sekhose K. , 2002, p. 10).

4. Thenou Meteikecü

Themia kelhou meho menuoshü ro kelhou zhorüli kenie kesa sei tuoyakezha ngulielieya. Sünie liro kevi puo mu kesuo puo. Thie teiu nu lhou vocketuo cüluo mota zo kekreilamonyü mha pete kepeyie morei kemetsa sezhütacü la. Dievi puo pukecü, *'mhakenyi chakhra mhakejü chasu'* isi. Dievi hau pemvü di themia kelhou hau rei *'kedietho chakhra mu kecürü chasu'* idi pulie vi. Lhoukeriemiakoe mhakehoupuo nu rei thenou metei mu thepfu se di mhachü mu kepekro di u nei vor mu u kenei bode süu liro diethokecüu zo.

Thie u khie u mhou mechü kelhou thete chüshütuo üro kedietho kelhou themia tsa seketa kepu mu ngulieya. Themiae dietho tha liro u thuo u pele mu thenou thepfu mu metei baya. Derei mhakinu mia puoe puo thuo puo die nu thalie motaya liro puo thuo puo le pejo mu puo nou rei thepfu motaya. Themia puoe dietho mota liro mia bu puo pelelie retaya sidi puo kelhou ma kereu pejüwaya derei kedietho-ue thalieya mu kruolieya.

Dietho mo liro thepfuya mo, thepfu mo liro u kekuo jü, kekuo jüketae kelhou ma kejü zasite (Sekhose K. , 2002, p. 7).

Kepethadie puo pucü, ‘*Kerügumia seinyü kepie puo rei ngu di tazhüya*’ isi. Dievi hau le menuoshü tse dietho kemomia u thuo u peleya mo, thepfuya mo siro kehokirei mia u ngu mo shierei u noue u pejo mu michie sei tuotaya.

Mia do lie mo u thuo u keseu se,

Kecürü mu kerügu si mo (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 82).

4.1.3.1.2 Mechü Kelhou nu Kedietho

1. Pherüna

U tsiepfumiakoe kedietho seyie puo üdi pukecü siya sümhie di pherünamiakoe shürhoshürhei, diethomiatho, huoniehüo khrie mu rhu se di kepekro u nei vor. Siro mha pete nu mialiu ki rei mechüu zhazhü la dietho di mhachü kevor dzeüse nyi. Keriekimia kelhou zhovi puo liro mechü khriekcü noule puo tuo phreya süla mechü iketa sie u kevitho-u khashü di mechü rüguo mu khrie vor the zo. Mhakehoupuo shierei ‘mechü’ ita ro mia pete vierhe siro mechü nyaürako sü mialiu vienyako ki rei khrie mu menuokuo di se mu rüguo tuoyakezha mechüsi zo.

U tsiepfumiakoe Hedzümia kitsatie kelhou teiki ukoe u thuo u va kracü di lhou tshüimhie mu u nou mezhü mu dietho se di lhou vor (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rëve, 1982, p. 8).

Dietho moketa prei u terü chü.

U zhazhü va mechü zhazhü le (Shürhozelie, U Teiki Geizo, 2005, p. 129).

Pherüna kechü nu mhakinu huomiaie dietho mota liro rünamiakoe süko kelhi di sümia bu lhou thenou rüü kemo mu ketheguo kemo chütaya. Süla themia pete rei mechüu bu u kelhikecü menga mu thenga kezatho puo ücü leyakezha la themiako lhou diethomiathoketuo thehie chü phre tuoya. Keriekimiakoe krütamia rhu mu diezethoryakezha si siro krütamia shierei u thuo u zhazhü kelev monyü u tei u zha mu u kevi pete pie mechüu la mhachü vor. Krütamiakoe kedietho zhovi hau se puo mhatho pete chadiu chü di rünamia la lhou tsiu rünamia shierei u krütamia kedietho la lhou ketou mu u nei vor the zo.

Sütsü geinu MECHÜ vie ha pie, Theguo mhie di shükei puo gei rei,

*Dietho moketa prei u terü chü. U zhazhü va mechü zhazhü le,
Nousuo pejü rüna chü kengu (Shürhozelie, U Teiki Geizo, 2005, p. 129).*

2. Nacünanyü

U pfutsanuokoe nacünanyü se pecü, kemeyie mu ketherhu se kevor peleya kekreamonyü mhathomhachü tsiu kelhou sede pete nacünanyü pie sede chü phreyakezha la. Nacünanyü pie sede chükecü zhovi hau mhaca kekreamcü kekra nyi, kemeyietho huo liro u rho-u theja kemengu la, kesuo nunu kerüguo kemengu la tsiu kethezie khashü nyükecü la nacünanyü chü vor. Mhakinu huomia nacünanyü medzi mo di u thuo u medo nunu u mhathoko chüya liro sümiae pherüna nunu u kelhikecü chütaya siro u mhathoko rei lheni kepeka bu pekakewa preiya. Süla u pfutsanuokoe mialiu shie mechü shierei mia thuo u ngu shie mo shierei u nacünanyü nu dietho mu pecü se di nacünanyüko chüuze mu medziya kekreamonyü sünu zhovi kemengu-u liro kengu theja tsiu ngu kemo theja bacü la.

*Dietho, miatho, ketho kekrie se, U zho kevi nanyü kepecü,
Mha pete nu Kenyü cieta suo (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 82).*

3. Kikru mu Siezanuo

Seyie puo morei rüna puo dze leshü ro kikru tha sü kemeyietho thau nu bayakezha mechüsi zo kekreamonyü kirkue miali la rei mu zakro la rei kelhou sedeu zokecü la. Kikru thau nu kikru krünie thau meyie se la baya kekreamonyü kikru puo vi sierlieketuoe kikru krünie gei ba pekuoyakezha la.

Kikru krotho nu kikru krünie-e dietho ketsükecü thau meyie seya kekreamonyü unie-e mha kecükezha pete nu dietho ketsülie mota liro kikru kezevilie motaya sidi kepfüphro sedetaya derei dietho ketsülie ro kikru nu kenei, thenou kerüü mu keze puo chü balieya. Kikru krünie dietho ketsülie liro u nuonuoko rei pethapie kedietho chau nu shülieya sidi kikru kedietho puo chülieya süsie kikru süue rüna kedietho puo peseshüya.

Rüna donu siezanuomiakoe dietho ketsü baya liro kekreamia pete ki rei kepenuo mu kenoubakuotaya sidi mia puo tsopfhü kemezhiekemengakezhüu nu rei kekhuohi pevikuolieyakezha rüli sü mechüsi zo. Süla keriekimia mhasidie puo pucü, 'Siezanuoe

siezedzürrie ki rei niepukuo’ iya. Kesikele diephra hau liro ‘lhoukeshü’ thau nunu chiese par ba. Derei mhakinu siezanuomiakoe dietho ketsü tsolie mota liro kekreamia ki rei ba suokuotaya kekreamonyü siezanuomiakoe puotei pete nu kengu mu kese sei bayakezha la. Siro rüna nu krotho kekreamicüko kepeshükrokecükö nu rei dietho di mhachüya liro rüna pete keze puo chü di kezevi balieya.

Nnhienu we u lievimiako,

Tenyi zho se kekrie kedietho, Huonuo vaphi kengumezhie di,

Khunhiezhia rei nou tsopfhü mo di, Teikesonhie lievi kepekro,

Kedzieduo sie huoniehüo serhie (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 145).

4. Mhathomhachü

U chie uvümiakoe diethomiatho di lhou kevor sü mha pete nu u thuo u va kracü di lhoucü la mia kerükere si tsiu u thuo u zhatsa chü phre morokesuo thau si phre di lhou. Kenyimiako mhatho peya pekrapie mhachü vor sünu huomia mia zhakhra ze di u mhatho chükecü nyiya. Keriekimia kelhou zhovi puo liro kenyü icü dieu se themiako kekhekere vor süla mhathomhachü kehoupuo nu rei ‘*diethomiatho ketsü moro kenyü*’ icü sa bo phre. U zhovi puo liro mechü mhatho morei zhakhrazhakhrü mhatho kehoupuo shierei dietho di chülie keviu thehie chü di u kevitho-u pie chüshü morokesuo haue mechü zho zo. Mhathomhachü bahurei zhakhrazhakhrü kechü ro-u nu mehoshü tse kenyü ikecü se kemeyiethor vor the zo. Kenyü hurei *Mia zha chü tso mota kenyü* icü zhovi puo baya sümhie di kenyü hau la liethomia zhako rei dietho ketsü vor. Süla liethomia mu niepumiako dietho ketsü kevor ro-u liro kenyü zhovi hau pie bode chükecü ngulieya. Dietho ketsükecü liro niepumiae u liethomia zha dietho tou di pie ketsüya mu liethomia shierei u dovi le mo di dietho tou di chülie kevi tou-u dietho di chüpie niepumia tsü di kethezie di mhachü kevor zhoviu zo. Kenyimiakoe u kilie, u kiri kruolie liro methuo u kinyi pevopie chümetsie chü di razou pete ze hie di kenei tei pevo vor. Kenei he hau kemerü liro Kepenuopfü theja tsiu themia theja kemengu nunu chüpie rünamia tsü di rünamia bu japie u tsükeshü geinu therhu zayie kralieyakezha dze nyi.

Dietho miatho puo tho jü mo di, Kiülie nu lhacülhale du

Kicükiri phruo keviko se (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 43).

*Terhuo u khrie kekhrie dietho se, Tsiamenyie rei kevi tsia serü,
Shübe kerü shütho keda cie* (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 139).

*Dietho ketsü adielo penyi, Chümetsie chü sonaü pehe,
Khriethokhriechü kidakinyi chü, Seirülei shü u kitiera hou,
Kikia chüpfü tsienuo shü rüduo, Ketuo tsia bu hara tuo thienyü. Ibid.,p.140.*

5. Chüterhü

U chie u vükoe chüterhü pie mha kemeyietho zayie mhatho puo chü kevor *Morüsa* kishükiya kesekecüu nunu thakie ngulie. Chüterhü pie ketherhukecü la chüterhü chü kemomia pie miadomia tho tuoya. Chüterhü chü di ngumvümia geikeliemiae ramei kralieya mu sümia kethepfu la mia pete rei u khrüprei tuoya süla terhü miavimia ha rünamia zhü chü kevor dze nyi.

Sakra : ...U shie, Morüsa bu gei shie!

Ketsau : ... Nuo hauha terhü puo zha vi se zolie...

Morüsa sü u ramia zhü chü ba zo tsie ki we (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, p. 5).

Chüterhü teiu nu zorei vitho mhatho se kemeyie mu rhu di lhou. Vitho pfhekho dieko mehoshü liro kechachie pfhekho chüwayakezha silie. Rüna kenie-e vitho pebata liro huoniehüo teügei kenyütaya kekreamonyü vitho teiki pfhekhdieko vaciewa suo morei kenyücü la. Siro mhakinu rüna puoe dietho mota di pfhekho-u vaciewata liro rüna süue lhou kekrü mu kaüruo voketa keprei la pfhekho-u gei dietho pie ketsüyakezha dzetüse nyi. Süla chüterhü teiu nu zo shierei vitho pfhekho dieko gei kedieitho zhovi hau se pecü mu se kemetei se di pherüna siezanuo chü vor.

Teikijü jüta kemochie,

Khrüteiniaki jüta kemochie, Seidzü-Dzüü sota kemochie,

Avu khrietho vitho khawa lhowe (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 126).

6. Kishükinyi

Keriekimiakoe kishükinyi pie kemeyie vor zo, u kinyiko liro kiülie, lhacülhale mu kicükiriko zo. Ukoe shürhoshürhei di mhakehoupuo nu rei thehie chü di mhachü siro u mhatho pete nu diethomiatho di vor mu sügeinu terhuomiaie japie u mhathoko mho khashüyakezha peleya. Keriekimiakoe u mhatho pete nu diethomiatho tsiu terhuomia nei kechü nacünanyüko chüpie u kenyülie di terhuo nei pfü di u mhathoko chü u nei vor.

Shükeiraka mehouta monyü,

Kenei zie se huohuo tsüyashie (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 43).

U tsiepfumia dietho miathoko, Liecie lierhi kishükinyi pfhü,

Kikia shüpfü ketsie-o sepie, Cha meluora theza pu meyie. Ibid., p.86.

7. Thecathepi

Lhoukeriemiakoe mha pete nu diethomiatho se di pherüna chü kepekro u nei vor derei mhakinu theruo suo di huomia mhahuo chü kekrüwa zo shierei krütamiakoe tietsatie puo zha rei piekecü chüta mo di dietho tou di kethoca-u pie theca chüshüyakezha zo.

U diepu u ro u mu mo ro mo üya (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 42).

4.1.3.3 Kemiatho Zhovi

U chie u vünuoko kelhou teiu nu ukoe lhou u nei, kezevi di huoniehüo rhu, dietho ketsü di lhou. Siro ukoe u thuo se morokesuoko chülie di kekreamia pele mo di lhou vor. Zhovi süko la mecie ukoe kekreamiako ki rei uko thuo uko kelhou ngu uko neikuo mu vikuo ücü le mu medo di kepekro uko nei vor.

Kijü hurei kezivira lhou-

Keshü ki ze u Dietho Miatho, Mia ki vikuo mia ki u neikuo;

Zo vor di thie ketsoyalie (Shürhozelie, U Teiki Geizo, 2005, p. 150).

1. Kemiatho Cabo

Pesotsatie kedietho kemeyie mu puo chaüroko kecapushüte siro nethe hau nu kemiatho morei thenou dietho ro-u geinu caü huo hiechieshüzhie. Kemiatho kelhou morei miathokecüe kepekhre jü di puo kelhou ketho tou-u pie kekreamia ze keza di lhoukecüu zo. *Tenyidie Dze* (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 42) leshüdaununu ngukelie mhie di mia puoe diethoya liro puo mhathokoe puo diepuko medzi di chüyakezhau zo.

U tsiepfumiakoe ndunu lhou miatho se vorkecü mialiu morei mechü kelhouzhoko geinu silie. Keriekimiakoe lhou miatho se voryakezha la kecürümiakoe u riepreitaya kekreamonyü kecürümiakoe kemiathomia mhodzü nu u thuo u zhazhü doviko la medalieya kemo la.

Viü-e thenu puo lhe puo lhou vi se mu zha mu cha rei phi siro puoe miathotsakecü la mia puo riepreiya (Shürhozelie, Telhe Mote, 1994, p. 41).

Krotho kevi chü Seyie ha pfü,

Nagamia ta kedietho Seyie,

Chükeshü la mia we puo khrüprei (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 37).

U chie u vünuokoe lhou diethomiatho se vor sümhie di mha pete nu mechüu zhazhü pfhü tsiu kezekevi mhathoko mu siekelhoumia dzevi la mhachü vor. Sümhie mialiu shierei lhou miatho di puo thuo puo la, puo kikru la tsiu rünamia kemevi la thehie chü di lhou vor.

Mia puoe puo mengu bu puo shükhriüwa mo mu puo nou miatho-u bu puo kekha se balieyakezha chie puo krütalie lho mu sidi Kepenuopfü se puo ketsü thejako geinu lhou puo nei keba kelhou süüsü kevitho mu ketheguotho zo (Shürhozelie, Telhe Mote, 1994, p. 4).

2. Kemiatho Zhovi Kemeyie Huo

Kemiatho kelhoue mha pete nu mhachü pevi mu keze puo kechü nouleu zo siro kedzüthonu kemiatho zhovi cayie huo chieshüzhie:

1. Kemiathoe mhatsa (glue) kenyi puo mhie di themiako teshü kemase balieya.
2. Kemiathoe kepelekecü bodeu zo.
3. Kemiatho-ue kikru morei khrietho kekhrie mu keperokecü bodeu zo.
4. Kemiathomia ze kepekrokecü mha pete nu mia bu u pelielieya süla u nou, u keke pete se sümia ze keza mu mha pete nu u pelielieya.
5. Kemiatho nouleue mha puokere kebako ketsokecü hüşhüya sidi süko nunu vi kehie kholieya.
6. Miatholieketuoe mia puo puo thuo puo geinu miatho perieya.
7. Kemiathomia u die khakeshüko se balieya tsiu morokesuoko si di chüşhüya.
8. Kemiathoe noune/kezekevi se vorshüya.
9. Miatholieketuoe puotei kehouki rei ketho-u pukelieu zo.
10. Kemiathoe pekhre mo di mhakehoupuorei kezalieya.

3. Kemiatho Mhatho Zhovi

1. Puotoukecü nouleu khashüya.
2. Khriekelie chülieya.
3. Zhorüli puotoukecü khashüya.
4. Kekreimia ze kepero pevikecü chülieya.
5. U thuo u chü kehielieya.
6. Kameda, kerügu pejülieya.

4. Kemiatho Meyiekecü Cabo/Kedipuo La Kemiathoe Meyie Ga?

1. Kemiathoe thenou kerüü mu noune khashüya.
2. Huoniehüo pelekecü ro-u chü pevi mu chü kemeteishüya.
3. Mialiu shürho chü penyishüya.
4. Kemiathoe u thuo u chü pevilieya.
5. Kemiatho-ue puo thuo puo thachüko silieya sidi süko nunu kevitsatie va la volieya.

5. Kemiatho Zhorüli Kemeyie Huo

1. Metemezhükecü

U tsiepfumiakoe kemiatho zhoviu se kemeyie mu süue metemezhükecü chadiu zo. U kelhouzho nu metemezhükecü haue zhovi kemeyietho mu kemesatho puo kekreamonyü mia puoe puo kelhou nu ziezhiu mota liro puo kelhou tei pete nu khrielie mo votayakezha peleyacü la. Kelhou tei bahurei khriesarüü tei nu zhovi hau meye se kekreamonyü puotei süu kichüpele teiu tsiu mhachü dojükelie teiu, bahurei kishükiya sede la puotei kemeyietho-u. Mia puoe lhou puotou mu kemiatho kelhou nu tuoya liro puo kishükiya puotou di sedelieya derei kemiatho kelhou nu tuo mota di u kelhou se chüüphou mengurüyako mu u theguoko pfhü di lhou kekrü vota liro khrukhre kemo kelhou nu votaya. Khrukhre kemo kelhou süu Kepenuopfü kitsa rei mu themia kitsa rei puo mhokuo jütaya.

Keriekimia kelhou teiu nu kelhou rhiko le pesoushü liro kengu rhiu geinu rei themia zhorüli silieya, süla u tsiepfumia mhale puo pucü, *‘terhuomia rüli rei silieya ro kiüdi themia rüli silie mota ta?’* iya. Zhorüli hurei kemetekemezhü sü zhorüli therhutho thau nu baya kekreamonyü metemezhü kemomia u kelhou nu theja baya kemo la. Thiedzümiako kelhou teiu nu thenumia nuoranuo chü di lhou sier puo rüü tei ketso tsüthie pfüya mu *tsüthie* hau liro kelhou kemesa mu kemetekemezhü zasi kemeyietho thashüya siro thenumia u tha pesepfuketa hau liro nyhüketa zasi zholi puo zo.

Thenupfü rütsorüshüko donu utsütha puo therhu kenyitho. Nuoranuo chü di lhou sier puo rüü ketso tsüthie pfü zotuo, süu kelhou kemesa mu kemiatho zasi (Sekhose K. , 2002, p. 17).

Kesolie-e mete sekecü themia puokecü la thenumia puo rüya shierei puoe puo thuo puo thau si tou di puo kereilieya (Shürhozelie, Telhe Mote, 1994, p. 35).

Viü-e thenu puo lhe puo lhou vi se mu zha mu cha rei phi siro puoe miathotsakecü la mia puo riepreiya (Shürhozelie, Telhe Mote, 1994, p. 41).

We kemetekemezhü ha se u rütso chü phre mu kemomiako üse kerüzhümiapfü, thethenumia üya (Thinuokhrieü, Thenupfü, 1996, p. 54).

2. Shürhoshürhei

Kijü nu kelhou teiki chüüphou keshürho süu mha kezha mu kemeyietho-u zo kekreilamonyü u shürho vi mota ro lhou tuo rei thedzükezei thuo tshupfütayakezha la. Mialiu kelhou nu miathokecüe daru puo kemhie di thenou kerüü mu noune tsiu kezekevi khashüya. Mhakinu mia puoe miatho mota di puo nou kemezhieta ro mhapuorei pie nouzhie süu thekelie re, süu theke keshürho lalie keviu sü miatho lakelieu zo süla kemiatho sü keshürho daru kevitho puota zo.

U chie u vükoe u mhatho pete nu shürhoshürhei mu kekhuohi si se di lhou siro mhatho kehoupuo shierei kepeyie se di mhachü vor mu süko pete nu zhovi bodeu sü kemiatho pie u chatha chü seiyakezhau zo.

Shürhoshürhei mecamekhro di,

Mia pele mo u thuo u kese (Kuolie D. , Tenyimia Maphruo, 2015, p. 82).

Themia kelhou nu mhakinu mia puoe theruo suo di puo shürho vi mota liro puoe mhakehoupuo chütuoü rhü ba shierei thenoumvü mo mu thedzükoutaya. Mia puoe shürho ba liro mha pete lepie puo nei mu puo dzüzie di chüketuo rhü mu ra baya süla shürheiketuo chadiu liro u shürho-u zo.

Phichümia dievi puo pukecü, *'keshürhoe u kinyi zo' isi*. Dievi hau le pesoushü liro phichümiakoe mhale pesou se di pukeshü ngulie kekreilamonyü mia puoe mhanyi se ba shierei shürho mota liro mha pete nu thenou kemezhieta siro puo kinyiko pepa lapie puo theke lawaya sidi mhajü laketa nyiya. Mia puoe mhanyi se molie vi derei miatho di lhouya ro shürho di puo mhatho chü baya tsiu thenou rüü mu puo nei di lhou tuoya süla mia puoe mhanyi se molie vi derei shürho ba liro süue puo kinyi ketho-u zo. Süla keriekimiakoe thenou kerüü mu shürhoshürheikecü kinyi hau liro miathokelie geinu vorlieyakezha peleya.

3. U Meda Suo Kemo

Kemiathomiaie mha pete nu menuo mu tekü tuoya, mhakehoupuo nu rei ketho-u se puo metsuotho-u chü tuoya. U pfutsanuokoe mha pete nu mechü dzevi la mhachü, mha pepi tsiu mhakehoupuorei u thuo u zhazhü pfhütaya mo, kecürü doviko nunu u kinyi pfhüse vorya mo derei mechüu la u rhie chü mhachü kevor si mu süue kemiatho zhovi zasi kevitho-u zo. Kemiathomiaie u zhorüli nu zomonyü kishükinyi kese nu rei

diethomiatho di seya süla kekreamiakoe sümia peleya kekreamonyü süko
mhakipuorei u thuo u ya kevi doviko pfhütaya kemo la.

Huoniehwo khrie mu huoniehwo rhu.

Sütsü geinu MECHÜ vie ha pie, Theguo mhie di shükei puo gei rei,

Dietho moketa prei u terü chü. U zhazhü va mechü zhazhü le,

Nousuo pejü rüna chü kengu (Shürhozelie, U Teiki Geizo, 2005, p. 129).

U tsiepfumia die puo pucü *terha nu mhanyi vorya* ikecü pu tuoya süu ca kiülie mu
kicükiri pie u kinyi chü kevor silie vi. Süla mia puoe puo kinyi putuo üro puo kiülie
mu kicükiri geinu phrüyakezha silie. Kemiathomia puoe kiülie morei shükeiraka nu
puo meda suotaya mo derei ketho tou-u se di lhou puo nei kevor hau mechü zhovitho
puo zo.

U tsiepfumia dietho miathoko,

Liecielierhi kishükinyi pfhü, Kikia shüpfü ketsie-o sepie,

Cha meluora theza pu meye (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 86).

4. Kipurhuou Thezie Seikecü

Lhoukeriemiakoe kipurhuo kerükrietho puo bacü pele mu prei di lhou süla mialiu shie
mechü shierei mha pete nu miatho mu menuo se di lhou phre. Siro u rhuo-u nei
chüketuo la ruothoruorei kekra rei chüya kekreamonyü puo nei chülie mota liro
themia lhou vilie motayakezha keprei la. Themia kelhou nu zomonyü mhathomhachü
nu zo shierei u rhuo-u nei chülie mo liro u mhatho puosi rüchülie motaketuo kepreiya
süla mha pete nu keruosuosiei di lhou kevor dievi nunu ngulie vi.

‘Keruosuo moro kuteiü rei telieya mo’ (Shürhozelie, Diechie, p. 62).

Keriekimiakoe u kelhou tei pete nu kemiatho kelhou se lhou mu miatho pie kipurhuou
tsü lashü morokesuo zhovi nyi. Süla u mhathomhachü tsiu u kelhou pete nu
kipurhuou thezie sei di lhou tuo morokesuo noule kekua puo se lhou vor sümhie di
mhaca kekrekreicü nu u rhuou theziekecü mhatho chüyakezha cayietho huo liro:

1. Lie cieketuo la
2. Liecie nu mhatho si ngu lakelie la
3. Kicükiri kruokelie la

4. Kecükekrie cüükrieketuo la
5. Kechükenyü nu vi lakelie la
6. Mhathomhachüko chükhriekelie la

5. Kepecü

U tsiepfumiakoe diethomiatho mu u mhathoko nu pecü se di lhou. Diethomiatho mu pecükecümiaie u mhathoko nu chü khrielieyakezha ngu sidi manyilieya. Süsie manyikeliemiae theja mu zayie kemengu la u kinyi mhaphruo süko kezapie rünamiako pehe lashüyakezha dzeüse nyi. Uko u mhathoko nu zomonyü u diepuko nu shierei pecü seya kekreamonyü krütamiae mha puo pushüwata liro süu medzi pecü seyakezha la. Phichümiakoe mechüu la mha puo pushü liro süu thela chütaya, thezho hau le pesoukeshü phichümiae mhale pesou mu menuo se di mechüu la kevitho-u pushüyakezha lelie vi. Mhakinu phichümiae mhale menuo mo di mechüu la puotou kemo puo putuo üro mechüue phichümia die lie lho mecie. Keriekimiakoe u mhatho pete nu diethomiatho mu shürhei se di lhou siro mhapuonurei kekreamia pele mo di u thuo u kese di lhou vor siro mha ketsakekra ngukelieko u miatho-u se pecü se di lhouyakezha dze tuo.

Pehüpeyu die puo puwa ro, Vala die jü sümia die medzi;

Die puo pu ro u medo kerhe (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 86).

U tsiepfumiakoe Hedzümia kitsatie kelhou teiki ukoe u thuo u va kracü di lhou tshüümhie mu u nou mezhü mu dietho se di lhou vor (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüe, 1982, p. 8).

Haha kediethomia mu kepecümia gei Kepenuopfü theja kha phishüyakezha thakie kezatho puo zo (Shürhozelie, Telhe Mote, 1994, p. 38).

4.1.4 Kethezie mu Kedzüngakecü

Nnhiennhie pherüna chü di lhou kevor zhovi puo liro *Kethezie mu Kedzüngakecü*. Kepekro di lhoukecü nu zhovi puo liro mhatho kehoupuo nu rei kekhuohi si se di lhou mu süu thie ketso shierei rüna nu kelhoumiakoe kekhuohi si se di lhou baya zo. Keriekimiakoe u mhathomhachüko nu zo kemo u pfhe u die nu tsiu kecükekrie nu rei kethezie mu kedzünga se di lhou vor the zo.

Phichümia thatha nu die kezivi, “Kemezhieriei, n pezie, ketheguoliete, n kiyaliete ho! Hicüko üse die kelhe ituoya üsi” (Sekhose K. , 2002, p. 15).

U chie u vünuokoe mhatho kehoupuo nu rei kedzünga mu ketheziesiei tsiu kekhuohi si se di lhou u nei vor. Sümhie pherüna kechü zhoko nu mia puoe puo thuo puo zha puo meseu chüshü mo liro kekreamiako dzü mengakecü zhovi noule ba phreya. Mhathomhachüko nu zo kemo chatiechala nu zorei kethezie se di lhou. Chatiechala nu mia puoe kemezhie tuo liro puo khruohikhoyashü morokesuo nounyü baya. U kelhouzho nu nhicumiakoe phichümia rüchü perie sei moro kenyü ikecü zhovi noule puo sa baya süla nhicumiakoe phichümia rüchü perie seiya tsiu theja kemengu la phichümia khruohikhoyakecü rei chü kesouyakezha dzeüse nyi.

Phichümia puo mhapfümhapie tuo ro, ka a pieshütuo ka idi cha mu puo yashüya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 75).

Lhenu u zhorüliko meho sie ro kethezie mu kemiakhriekecü zhoko thuo tshupfü. Hikecü ha dieze geinu pou mu the par. Dieze la theja nguya, dieze kejöe rüse therhiepfü mhara puorei tuokelie jü (Sekhose K. , 2002, p. 9).

Lhoukeriemiakoe mhatho kehoupunurei u thuo chülie kevi pete u dzie se chülie di kekreamia pele mo di lhou vor süla kelhouzho hurei u thuo u kesekecü hau mha kemeyietho mu silie mo liro *thenga* kezhathe puo ücü le phreya. Mhakinu mia puoe theruosuo di kechükenyü chüta di puotei nu puo mhathoko chülie suota liro puo siezanuomiakoe kere di puo mhathoko chüshüya derei süu rei thengakecü la kesouu kiünuomiako thuo puo theketayakezha silie.

Kedzünga mu kethezie phre di, Thezho, rüli kevi kesou se,

Lhou vi kekie ngumvü do si mo (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 82).

Keriekimiakoe seyie kekreamia mhie monyü u thuo u va krakecü zomonyü mha pete nu kikru la u thuo u kese phreya mu u donu kekhuohi si mu kedzüngakecü la u donu *khruocükecü* baya kemo si mu hau kekhuohi sikecü zhovi zasi kemeyietho puo. Khruokecü rüli kepu-u monyü tsiemelie mia nya mia ra cha zorei mengathor üya. Süla kikru caüva zomonyü u nya u ra, u pienyie, rünyie kemhieko pete kese tseipie u se chü phreya.

Kikru puopuokecüu thuo rei kikru kekrei puo pele mo di lhoukecü mu si mo liro mengakecü mhokuo puo u gei tuo phre. Derei theruo kesuo morei kechükenyü kere mia puo vata ro puo siezanuomiakoe puo tho puo chü Pete nu puo khruohi lataya. U tsiepfumiakoe u thuo u va kracü phrekelie la u donu khruokecümia jü (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. 37).

4.1.4.1 Kikru

Pherüna nu setheyie rüla/krotho hauha mia puo kelhou nu kenieputho sü kikru zo mu haue krotho keriethe-u zo. Kikrue krotho Pete donu krotho kecütho-u mu kevitho-u zo kekreamonyü kikru nunu kelhouzho kevi kekra pethapfülieyakezha la.

Kikru nunu mhathomachü kouriko, mia thezie mu rhu morokesuo zhoko dojülieyakezha la Kikru-e kelhou bodeu zo üdi puya (Yhome, 2000, p. 6).

U tsiepfumia kelhou leshü liro mha Pete nu puo thuo puo krutho puo nyinyi phre di keze pherüna chü vor. Sümhie kikru krotho nu shierei zhovi kekra nyi di lhouya. Kikru nu kikru krünie-e unie thuo unie donu kenousi, kekhrue, kethezie mu kedzünga se di lhou vor. Kikru nu puo krü puo nuo mhathoko kekrekrei phreya ürei keze kethezie, kerhu mu kedzünga se di mhatho kehoupunurei kepele mo di u thuo u mhatho u zha u meseu si di chü phre vor. *Angamimia Keriekimia Kelhouzho* (Yhome, 2000, p. 6) mhathuda hau nu kikru puoe kimhie di kethezie mu kedzünga di u mhathoko chü vor shi icü kekra hiechie kemecü sepie ba tsiu kikru mhatho kekrekreicüko sa ngulie.

1. *Kikru tsüu mhathoko: kiülie nu mhatho kereko, tekhou kesa doukecüko, seiduecüko, chüterhü.*
2. *Kikru zuopfü mhathoko: tiecha gacha kesekecüko, puo nupfu mu puo nuonuoko pfhemenei Pete mezatuo, puoe lhacülhale Pete kenyütuo süla puo nanyü se pecülie liro telha cü puya üsi.*
3. *Kikru nu nhicuko chüshü morokesuo kezatho-u liro u krü dieze chükecüu zo. Loc.cit.*

U tsiepfumiakoe kikru kechü nu mhathomhachü zhovi zomonyü kecükekrie nu shierei kethezie mu kedzünga se di lhou. Ukoe mha puo cüükrielie shierei kethezie di ketheguo idi huoniehüo thezie seiya siro cüükriekecü nu u thuo u nei kedacü mengaya sikecüu monyü kethezie di keviu pie kekreamia tsüya. Kecükekrie nu zhovi puo liro kikru nu themuo kelhe/thevü puo chacü shierei u thuo u muo za kekrekrei phreya süla u thuo u nei keda di kesukecü die jü.

Siro keriekimiakoe kitiekinu kecükekrie jü ba liro mengaya süla shürhei se di kikru va cielie morokesuo pie nounyütho chü di liecielierhie thoko chü vor the zo. Mhathomhachü teiki thehie chü mhachü kemomia thameleya süla dzünga zhoviu se pepu di mhachümhalie vor.

Mhathomhachüko puotei tou nu chülie mo liro mia dzü kemenga la thehie chü di u mhathoko chü vor tsiu lietsulievo shierei puotei penyiya süla mhakinu mia puoe süteiu nu lietsulievo chülie mo liro sümia thameletaya. Mechü zhovi hakoe mialiu, kikru tsiu rünamia chathapie keze puo, nou puo, u nei mu kezevi di pherüna chü ketheguo kevor chadiko zo.

4.1.4.2 Siezedzürie

U chie u vünuokoe mhakehoupuo nu rei kethezie mu kedzünga se di lhou kevor seyie puo. Süla kikru mu siezedzürie kelhou thau mehoshü liro kemiakhrie se mu mhakehoupuo nu rei kethezie mu kedzünga se di kepekro vor. Keriekimiakoe kikru mu siezedzürie chüüzie keperokecü ki rei thezhothechie mu zhorüliko nu niepukuocü mhieya. Siezedzürie mu setheyie thau nu u nia u meimia rhu, thezie mu dieze chü morokesuotho noule tuoya. Süla mhakehoupuo nu rei *u nia u meimia* khrüprei mu u die ze morokesuo mhale nyi phreya, süla uko üse ‘Terhuomia sieso’ üdi leyakezha silie. U tsiepfumiakoe theja kemengu la thekhruothenyi tei puo vor liro u nia u meimia ga kapfü mu u sü pelipfü di kepfhü kevasi voya tsiu mhathomhachüko nu zo shierei u khruohishü morokesuo nouleu ba phreya.

U nia u meimia nei kemo chü kenyü (Zhale K. , Kenyü, 2005, p. 1).

Mhathomhachü kehoupuo chü shierei siezedzürie tsiu siezanuomiakoe huoniehüo tsopfhü si mu ngu di kekhuohilieya. Mhakinu theruosuo di kechükenyü morei nousuo tei nyita shierei siezedzüriekoe keriethe chü kekhuohi morokesuo zhovi baya kekreamonyü huoniehüo tsopfhü vaphi kezhü teiu nu kekhuohi mota liro

mengakecü zhovi nyiyakezha la. Siro kecükekrie kevi puo cüükrietuo shierei kezacükezakrie nyükecü zhovi tuo süla kecükekrie vi shie suo shierei keduoyo rei kezacü di kethezie mu u nei vor hu zo.

Derei Kesolie lasie, “Amei, n peziethor zolie. A tsie mhodzü zo rei n la lhou kevor zo. Hasie rei n kepele zo.

... No a ngumezhie latsa a kese, latsa a zuo mu a üpfü unie kese ituo memu (Shürhozelie, Telhe Mote, 1994, p. 27).

4.1.4.3 Siezanuo

Dievi puo pukecü, “*Mi-e chüshü liro puo kepenuoko lekuoya*” isi. Dievi hau pemvü di siezanuomia rüli leshü liro themia kekreamiako ki rei siezanuomiakoe kepenuo mu kenousikuo baya. Siezanuomia ha siezedzürie ki rei kepenuokuoya ücü noule hau leshü liro ketho zo kekreamonyü siezedzürie thau mehoshü liro siezedzürie kekrae keba ki ba phre zo mo di lhou rüye tuotayakezha la. Siezanuomiakoe keba ki ba phre di mhakehoupuo nu rei kenuosi mu kepfhesi rüükuoyakezha geinu siezedzürie ki rei kepenuokuoya ücü puyakezha zo. U chie u vünuoko kelhou nu siezanuomiakoe kethezie mu kedzünga di mhathomhachü nu shie kecükekrie nu shierei, u kenei tei nu shie morei nousuo tei nu shierei keze kenousi kepfhesi di huoniehüo vaphi rüguo vor. Nhalie morei tezie nu mhalielie liro tsa shie kra shierei u thuo u rübei cüwa khrie di keza cüükrie ketheziesiei di lhou u nei vor. Siro thepfumia chüwhurawhuo chü di mha lielie shierei u thuo u rübei cüükrielie mengaya süla siezanuomiakoe kethezie di mha süko keza cüükrie di u nei mu ketheguo vor sümhie di siezanuomia methuo mha kezacükecü hau u niedimia zhovi kemeyietho puo zo.

Tsialhou : Avu nuo-u bu puo kezeu za nunu thevü hayo cha pelepie puo rie dou puo rei khalienu di se tuo ho.

Mhalhou: (Thevüu pielie di) Hou! Tsialhou! kiüdi haituo mu? Nie shükerheiko chüya mu! Tuo mu irei kecü rei zo monyü kiüdi hathede pie hai latuo shi? Nie la ketheguo za tie! (Zhale M. , Udzürieu Ketekegei, 2013, p. 27).

4.1.4.4 Kichüpelì

U krü u pfutsanuo kelhouzho nu mia puoe lhou sier di kichüpelì teiu tsolie liro puoe hateiu nunu si morokesuo kelhouzho kekra dojüpfülieyakezha mechüsi zo. Kichüpelì teiu nu thenumia mu thepfumia kerei di kekrothoya. Peli krotho nu mia pete u thuo u tho u zhau si di kethezie mu kedzünga di kepekro u nei vor. Keriekimiakoe mhatho kehoupouonu shierei u tshü u demia mhodzü thachüshü menga di thehie chü mia ze kepekro tuoyakezha mechü zho zo.

Kichüpelì teiu nu huomia thachümezieya liro sümia bu kemenga tuo menga di sümia khrie mu rüguo menuo di sümia bu rei u nei di kepekro vor. Mhathomhachü nu zomonyü kecükekrie nu zo shierei kethezie tsiu kedzüngasiei di kepekro vor mu zhovi hau liro miapuorei u thuo u nei pete cüükrie zolieya mo kekreamonyü u kelhouzho nu süu thengakecü la derei keviu pie u zemia tsü mu u thuo ketsakemereu cüükriekcü chü vor the zo. Kepfükepie mhathoko nu shierei kethezie di u thuo kezha-kemesiu pfüüpielie di kecü-kemedzau pie u zemia bu pfüüpieketuo noule tuo phre di kepekro u nei mu kethezie di lhou.

Khriesariüü parlieketa gei u krünuo bu rüü lalieya, kekreamoü ukoe u kichüpelì ze toutou chü di kiülieperhielietaya.

Thetseimiakoe 'a moro suomia chüta' idi mhatho pete peyalietaya. Süla kehoupouorei u kromia mhodzü thachüshü menga di keshürhei kie mu kekuo kie chükekü mhie tuoya (Thinuokhrieü, Thenupfü, 1996, p. 25).

Thiedzü teiu nu khriesariüümia kethezie se di keze kichüpelì chü mu kekrotho vor ücü phichümia diepuko nunu ngulie. Ibid., p.27.

4.1.4.5 Pherüna

Nnhiennhienu pherüna krotho thau leshü liro mha pete nu kethezie mu kedzünga se di lhou. Kethezie mu kedzüngakecü zhovi hau la mecie, rünaue kezevi, kenourhe mu keze nou puo chü vor. Keriekimiakoe pherüna kechü nu diethomiatho di lhou siro mha pete nu ketou phrekecü zhovi noule puo se di lhou vor siro mechü kelhouzho nu mialiu, kikru morei krotho kehoupouo shierei u tho u zha puo nyi phre di lhou süla

themia/krotho kehoupuo shierei u meseu nu thachüshü menga di u kevitho-u se kepekro mu kethezie di vorcü hau kelhou zhovitho puo zo.

Kedzünga mu kethezie phre di, Thezho, rüli kevi kesou se,

Lhou vi kekie ngumvü do si mo (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 82).

Thinuo morei chienuo puoe jütsopfhüshü menga icü mhokuo puo ba phreya süla mhatho kehoupuo nu rei thehie chü di mha chüya. Mhakinu huomia theruo kesuo huo dzülie di jütsopfhü morei thachümezie bata liro chienuo morei thinuo-ue kere tsu sümia mhathoko chü kekhuohiyakezha mechü zhovi puo zo. Mhathomhachü nu kekhuohiekcü zomonyü kechükenyü chü kemezhiekcü teiu nu shierei kecükekrie pie kepfhükevaphi mu kekhuohi vor.

Khriesariüü lheni kelhouzho, Keviko se mha va kezivi,

Mediemerhie ,kethachüko khruohi. Ibid., p.82.

Huoniehüo khrie huoniehüo thezie, Keziekere pete kekhoa:

Mia puo bu rei lhou kemenga mo. Kenyimia rei mhakejümia rei

Huoniehüo la mhale phi di lhou (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 53).

Keriekimiakoe kethezie mu kedzüngakecü la mecie, mia pete shürhoshürhei se di u mhatho kehouporei chü vor siro *kemecümia* sü rüna nu mia pete u thi u mele phreya süla kepeyie mu kemetsa se di thehie chü u mhathomhachüko puotei tou nu chü kevor mechüsi zo.

4.2 Mhasimhale Ro: 1. Die 2.Thepfhetheü

4.2.1 Die

Themiae u mhasimhale kenya la khunuo kekreiko kekakerelieya sümhie di kelhouzho ro-u nu leshü liro dieu liro mhasi chadi kemeyietho-u zo, kekreilamonyü dieu geinu u kelhouzhoko kepukeyie mu pekrupie sewe mhatho chülieyakezha la. Die liro themiae se kepfhesilieyakezha chadiu zo. Die hau liro seyie puoe puo ki kreikreiya siro rünarüna shierei kekrei zazakecü nyiya. Kepfhesilieyakezha cayie huo liro: diepu, khuthu morei thedo/ manyamhara/zasi huo geinu rei kepfhesilieya.

4.2.1.1 Kelhouzho nu Die Kemeyie

Themiae puo die kenye la khunuo kekrekio ki rükriekuo ücü puya. Mia puoe dieu geinu puo kelhouzhoko pekru tsiu puo nouleko se kekreamia ze kezalieya. Die-e puorhi kekrekicü ca kemeyie kenie nunu selie vi - kepu mu kethu. U tsiepfumiakoe tieyie nunu u kelhouzhoko pekru se vor thie kelhoumiako petsoshü. Tieyie diemvü thau leshü liro sietsenu tuo zo derei khuthu diemvü liro vor menuo Kekramia Dieliekevi se u ra kevor kepethako thuo khuthu diemvü sedepie u tsükeshü dzeüseko silie. U kelhouzhoko mehoshü liro u tsiepfumiakoe khuthu jü shierei keze lhou u nei mu u noumvü se di lhou.

U thi/chieu za liro Tenyiu mu Tenyiu yiemiako üse Tenyimia üdi kieya. Tenyimia die se kepfhesilieyakezhau üse Tenyidie idi kie tuote. Tenyidie-e sourüle secü die puo üdi puya kekreamonyü u dieu nunu u kenei, nousuo, noupfhünouyie pete kezalieya tsiu thekrü kechü hako pete dierhi kekrekrei phre di selieyakezha cayie hako la u dieue sourülekecü puya.

Puo die-o tho Tenyidie sü chü,

Die hu donu die kevi-o chü, Mesümede puo pfhephra zivi,

Puocao sou die krülie chü (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 83).

Kepenuopfü medo kezha la,

Die hurei puo pfhephra kezivi, Keda pekrei Tenyinuoko tsü. Ibid., p.60.

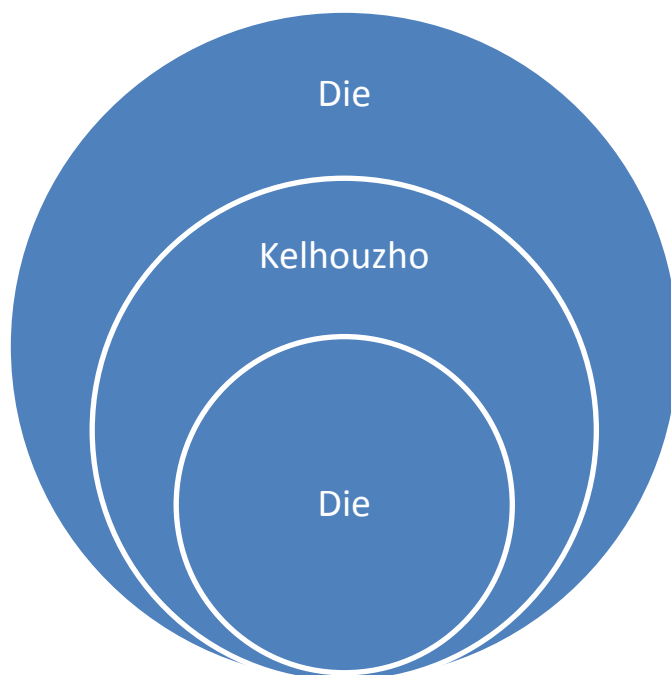
Mha kro puo liro dieu sa mo di zasi morei thedo chü di kepfhesilieya derei süu mhakipuo nu rei u nounyü pete se keza tseilieya mo. Die ha kelhouzho zasi kemeyietho puo zo. Die geinu seyie kekreamiako ze kepfhesilieya mu kekreamia dzeüseko rei si lalieya. Dieu geinu kenousi pevi mu kepfhesilieya siro rülili di u seyieue dieu la rüdi zo vor thie ketsoliezhie.

Kelhouzho kesoukerüle caülako si pevilieketuo chadiu liro dieu geinu zo. Kelhouzho kekrekicüko kemejüshü liro die haue kelhouzho chieseiru kemeteitho puo kekreamonyü dieu geinu mha pete kepfhesi mu keyiepie siekelhoumiako tsülieyakezha la. Kelhouzho kehoupuo shierei dieu bu puo sou chü baya süla mia

puoe dieu siketuo la kelhouzho si morosuo mu kelhouzho siketuo la dieu si morosuo bei. Dieue themiako teshü kemapie keze puo chü balieyakezha chadiu zo.

4.2.1.2 Kelhouzho mu Die Keperokecü

Mia puo kelhou mehosshü ro puo kelekemedo pete dieu thuo kekhakere se baya. Sümhie di die ha kelhouzho khro kemeyietho puo zo derei kelhouzho kekrekreicü pete shierei dieu bu kekhakere tsiu pekru mu keviepie tuoyakezha mirhi 4.7 nu ngulie vi.

Mirhi 4.7: Kelhouzho mu Die

Die mu kelhouzho hanie puotei pete nu kepero sei baya zo kekreamonyü die geinu u kelhouzhoko kepukeyiepie phou puoe pie puo sie phou-u tsü lalielieya siro dieu geinu kelhouzho kekrekreikecükö kezalieya. Die mu kelhouzhoko kemvü tou bayakezha mhie di Tenyidie mu Tenyimia kelhouzho kemvü tou bayakezha le kesa lashü khe! Mia puoe puo kelhouzhoko pie seyie kekreamia puo ki kezatuou shierei kelhouzho kesoukerüle pete se kezalie retaya kekreamonyü unie kelhouzhoko kekrekreicü ki ze unie dieu rei kekrekreicü la. Die hau liro kelhouzhoko pemvü di bayakezha zo tsiu kelhouzhoko geinu dieu pelhoulieyakezha rübei zo. Siro dieue u kelhouzho kesoukerüleko keza mu pekrulie kevi chadi kevi kemeyietho-u zo. Kelhouzho

kekreita liro dieu shierei kekreitaya sümhie di die kekrei puo nunu kelhouzho-u kesoukerüleko keza tseiütsolie kenjütaya. Thakie, Tenyimia kelhouzho nu *kenyü, menga*. Kelhouzho cayie hanie Kekramia ze kezatuou shierei puo kesoukerüleko keza tseipie Kekramia ze keza tsolie retaya kekreilamonyü u kelhouzho tsiu u die kekrei phrekecü la.

Keba ha le 'u die sü u vie', khrie,

Siezedzürrie puo puo kechü le di, Tenyimiako thehie chü zocie. Ibid., p.83.

4.2.1.3 Diemvü Lisi

Kelhouzhoko liro diemvü cabo kemeyietho-u zo. Diemvü kehoupuorei dieu geinu pekru mu sewe mhatho chüpie siekelhoumiako tsülieya. Diemvü kehoupuorei kelhouzhoko pie puo mvüdze chü phreya. Dieu geinu diemvüko keyiese vor thie kelhoumiako tsokelie zo. U tsiepfumia kelhou teiu thete chüshü ro ukoe kethukeru tuo mo derei nounyü kenyi la tieye nunu u kelhouzhoko pekrupie tuo di keyiepie vor thie kelhoumiako tsokeshü zo.

Nnhiennhie kelhoumia teiu nu leshümhasi tuo mo derei thenoumhasi nyi se di kezevi mu u nei di pherüna chü vor tsiu mhakehoupuo nu rei krütamia rhu mu kedieze mu kethezie se di lhou vor. Lhoukeriemiako kelhouzho vi tseikecü se di lhou vor mu thedzethemie süko kepukeyiepie tuo di se vor thie kelhoumiako petsoshü. U zhorüli kehoupuo shierei dieu geinu kepfhesi mu kenousilieya süla dieu liro u mhasi tsiu u zhorüli kehoupuo shierei pekruse tuolie kevi chadiu zo.

Die hau kirapuo nunu vorya ga iliro kelhouzho nunu tsüüthe paryakezha zo sümhie di diemvü kehoupuo shierei kelhouzhoko pie puo mvüdze chü phreya.

4.2.2 Thepfhetheü

U tsiepfumia kelhouzhoko mehoshü liro khuthu diemvü kejü la thepfhetheü tsiu helimko pie mhasimhale ro chadiu chü vor ükecü pele. U kelhouzhoko liro ütsali, geizo tsiu thedzethemieko geinu si pekratholieya mu hako pete tieye geinu keyiepie vor thie kelhoumiako petsoshü. Nagamia rei puo ütsali mu thedzethemieko geinu mia puo silieyakezha puya. Keriekimia ütsali mu thedzethemieko mehoshü liro puo cabo

kekrekrei phre di ngulieya bahurei kepeneikecū, chütherhū tsiu thedzethemieko pie mvüdze chū di zopie keba ngulieya. Keriekimiakoe chütherhū pie zayie mhatho puo chū vor süla puotei huo nu terhū kewhuo doko helim nunu chūkecū rei zasi kemeyie puo zo. Siro rüzhū hurei thedze keyakecū rüzhū hau rei rüzhū kemeyie puo chū vor.

U chie u vünuoko mhathomhachū pie u nounyütho chū di kepekro vor sümhie di u ütsali, helim hako pete shierei u mhatho rhi mu kelhou tei kekrekreikecūko pie cabo chū di zolieyakezha dzeüse kekra nyi. U tsiepfumiakoe ütsali u nei, se kemeyie mu se ketherhu se vor süla u ütsali mu u dze u seko pie mhasi chadiu chū di kelhouzhoko pekru mu keyiepie vor thie kelhoumiako tsokelie zo.

Teicie phierünyo voketa teira sünu thepfhetheü ha pie u mephra chū zo cū la-Kenya kemo nuo chū kibanuo chū u pfhe phra chielie süketa yawinu ütsali chū sierte (Sekhose K. , 2002, p. 77).

Keriekimia ütsaliko tieyie nunu keyiese kevor zo kekreilamonyü lhou keriemiakoe kethukeru tuo kemo la. Kethukeru jü zo shierei thetseimiakoe u ketseiphrei mu kemecie nyi se di thepfhetheüko pemopie mechüu taze di kepekro u nei vor. Keriekimia kelhou zhorülisko leshü ro thepfhetheü ha mechüu bu keze u nei mu keze puo chū di kekrotho balieyakezha zhovi chadi kemeyietho puo zo. Thepfhetheü liro themia teshüpie keze nou puo chū mu kezevi balieya.

U tsiepfumiakoe kepetshükepekro di uko neikecū teiko kra parlie, ukoe khunuo keruo pfheko rei rünyü di keziviko tepie uko pfhe chükelie rei huo nyi.

Ütsaliko ha thenou rüü, u chū u mo rei u nei keba teiki vie; tsiu u va u tshu keba ki vie (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. 17).

4.2.2.1. U Tsiepfumia Thepfhetheü Zholi Huo

U tsiepfumia thepfhetheüko meho menuoshü liro zholi huo bacū ngulielieya süko liro:

1. Tieyie nunu keyiese vor. Thiedzü teiu nu kethukeru kejü la thepfhetheüko pete pemo phre di chū keyie vor thie teiu tso kekreilamonyü süteiki leshü nunu kethukeru nyi di thupie kezakelie jücü la.

2. U ü pete rei kelhouzhoko ze kerümou phre di baya.
3. Mhathomhachü mu kelhou tei pete la ütsali puokru puo nyi phre di baya.

U kelhouzho nu thepfhetheü geinu kelhouzhoko keyiese kevor chadi kewe mu kemeyietho puo ücü pesotsatie kecapushüte. Keriekimia thepfhetheü pete khre geizoko pie khie phreliya. U tsiepfumia mhasi ro-u mehoshü liro geizo pie diemvü kekratho thau nu ba. Ükezomiakoe miali/miakra kelhou thau meho ba di süko thete chüpie cabo chü di geizo zolieya. Geizo kemeyie huo: *U Kelhou, Avu Nei Hu, A Kesuoü.*

Tenyimia geizo liro kedzükecha nyi derei puo zho kemeyietho puo liro geizo cha pete diela thepfü ba phreya mu süko khopie la kenie chü seilieya; la kerieu liro diela kerie diako mu kenuou liro diela thela pengouko.

4.2.2.2 Thepfhetheü Kemeyie

Keriekimia thepfhetheüko liro lhenu meleko pie themia mele kemhie di zopie keba pekra. Thepfhetheü geinu themiako kenousi kenouba pekra siro keze krotho kechü nu shierei kenousi rüü di kekrotho mu keze puo chü vor. Thepfhetheü kechü geinu mechü krothoko kenousi rüü mu kenei ngulieyakezha zhovitho puo zo.

Thiedzü teiu nu mhathomhachü nu shierei, u kenei tei nu shierei mu puotei kekreichü pete nu thepfhe ha sa mo liro u kelhou tsei kemo chü vor, mu puotei hako nu thetsei teiu nu kethamiako thuo themia taze di thepfhe chüya (Thinuokhrieü, Thenupfü, 1996, p. 26).

Nnhiennhie kelhou teiu nu themiako u mhatho re se di mhachü vor derei mhatho tei peteko ütsali puokru puo nyi phre di süko chü di u kelhokenyü si mo di kepekro u nei vor süla ütsali hau sa mota liro tsei kemo rhi puo leya. Ütsali geinu thenou chü pemvü tsiu sürübei monyü u kelhouzho mhasiko pekru mu keyiepie siekelhoumiako tsü kevor dze nyi. Süsie ütsali geinu mechü krothoko bu rei keze u nei mu keze puo kechü nu vikehielieyakezha chadi kemeyietho puo chü baya.

Tenyimia ha mhatho kekreichü peteko thepfhe puokru puo ba di chü phreya.

Süla thepfhe chü di u va keshürheikecüu rübei monyü 'mia u pfhe rünyü batolo' icü keke puo se sa di thepfhe ha se keniepu seya. Ibid., p.23.

U tsiepfumia kelhou teiu leshü liro ukoe tei kijü merü di lhou siro u kinyiko mehokeshü ki kiülie, seiketsa, kicükiri ha pie u kinyi kemeyietho chü vor tsiu kijü nu lheni kinyiko merü di lhou. Kijü nu kelhou themia pete kemhie phre zoya mo derei huomia ütsali geinu u nouleko phrapie kekreamiako ze kezalieya, bahurei khriesarüü kepekrokecü tsiu kepeneikecüko nu ütsaliko geinu u noule phra ketsükecü chadiu chülieyakezha dzeüse kekra nyi.

Kikru huo nu prüu mu üpfünie unie ba nu ba phre zo di ü (thepfhe) haha chü kepra baya. U zho nu dieca puo pu kerüchüyacü rhi nunu u keke nounyüko phra kieke hailieya üsi (Sekhose K. , 2002, p. 82).

4.2.2.3 Thepfhetheü Rhi Kekreicüko

U tsiepfumia thepfhetheü u neiyakezha si mu lelie vi kekreamonyü teicieu nu mhatho tei pete la ütsali baya siro kelhou tei kekreicü peteko nu puokrukecü ütsali baba phreyakezha la.

Tenyimia pfheko sü thepfhe kevipfü rei puo mese puo nyi mu sü kemhie thepfhe kesuopfü rei puo thuo puo mese puo nyi, kekreamoü 'ü' zo kemosie thepfhe pete rei miakra pfhe zokecü la (Thinuokhrieü, Thenupfü, 1996, p. 26).

Tenyimia thepfhetheüko puorhi kekreakreikecü kekra baya süko zo kemo mechü keze kehukelikecü rei u nei mu meyie seya. Thepfhetheü puorhi kekreakreikecü huo liro: miakrapfhe, miatsa pfhe tsiu miali pfhe rei nyiya. Puotei kekreakreikecü ze di u ütsaliko rei kekreakrei phre baya. U tsiepfumiakoe mhatho tei kekreakreikecüko pemvü di kelilieyakezha ütsaliko kho petsepie cayie kemeyieko chieshüzhie:

Nacünanyü pfhe, Mhathomhachü pfhe, Thupfheü, Tsanuü, Chütherhü pfhe,, Nhicumia pfhe, Kiba pfhe, Chieli.

Tenyimia ha mhatho tei pete nu kichüpeli chü di kepekro u neiyakezha seyie puo. U kelhouzho nu kenyikejü kho kekrei vor mo sidi themia pete se ketou di keze u nei kemetha di lhou.

Hakhro thepfhetheü rhi kemeyie huo chieshüzhie:

***Thupfheü:** Puo thuko nha menacü whi phi mu phi mu puo thupfheü chü thechü süra pfü kezapfü tuoya shie! (Sekhose K. , 2002, p. 18).*

***Kiba pfhe:** 1. Theva lievotiera u krüko rei zi za vor uko ze lalieya, u krünuo pfhe di kibanuomia tsali chü rerepfü:*

Apfo, vorlie, Apfu-o vorlie

Kemosie u sü pelipfü

U nouva kapfü

Pfütsa pfutsa ki votatuo ho! Ibib., p.77.

***Nuo kepfü pezekecü pfhe:** Uko dze puo pukecü ukoe theva khrükie khor ro u nuonuo pfü di pa kitie nu khrükie meho di, 'khrükie themvükie, holo phrephre, holo phrephre' idi keli di u nuonuo kepfü thaya üsi. Puoca khrü rei niaki rei zha thorür phrekecü dze pu (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. 17).*

4.3 Kepele mu Zhorüli Bode: 1.Nacünanyü 2.Kenyü 3.Penie 4. Ruothoruorei

Kepele mu Zhorüli Bode

U tsiepfumia kelhou dzeüse le pedeshü tse ukoe mha pete nu kipurhuo puo prei mu süu dieze chü vor. Kipurhuou nei chüketuo la mhacha neiü nu lhou menuo mu pecü tuoyakezha dzeüse kekra nyi. Keriekimiakoe u kepele pie kipurhuou gei shütopfü di lhou tuoya sümhie di zhovi kemeyietho huo chiepie kecali di kezashüzhie:

1) Nacünanyü 2) Kenyü 3) Penie 4) Ruothoruorei

4.3.1.0. Nacünanyü

U tsiepfumiakoe sietsenu nacünanyü nu pecü se di lhou kevor thedzethemieko nunu silie vi. Uko sietsenu terhuo kekuo Kipurhuo puo bakecü pele süla uko mhathomhachü mu uko kelhou pete nu nacünanyü kekreichüko chüpie Terhuo-u nei chü di u kelhou bu khrielieketuo merü mu pele di lhou. Uko Kipurhuo-u thuo mha pete kekhekere se bayakezha peleya. Keriekimia kelhou teiu thete chüshü liro tsiedo kemhie sorkari ba di pherünamiako ketekegu vor mo derei rüna krütamiako thuo themiako chatha mu ketekegu vor mu süteiu nunu Terhuo puo preisie mu pecü se di lhou vor.

*U tsiepfumia u shiephruokeshü, U zho kevi nanyü kepecü,
Mha pete nu Kenyü cieta suo* (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 82).

*Themia u ngumvü rei suotaya mo derei terhuomia ngumvü pfüketa sie
lhoulieya mo isiya* (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 17).

Thedzethemieko nunu ngukelie mhie u tsiepfumiakoe Hedzümia kitsatie lhou di kenuo rüye vo dzükezha khie lhoukecü dzeüse nyi. Lhoukeriemiakoe dzükezha khie lhoucü teiki nunu miali mu mechü kelhouzho kekra sede pevikelie puya.

*U tsiepfumiakoe Hedzümia kitsatie nu lhou rüye dzükezhatsatie tsurketa
peleya mu ... hateiu nunu uko mhathomhachü doko, mechü kelhou nyieko,
thepfhetheü,rütso nyieko tsiu nacünanyüko kese pekrathocü la* (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. 11).

Keriekimia kelhouzhoko mehoshü liro puotei pete nu kenanyü se di lhou siro mhathomhachü kekreichüko pete mhatho teiu ze di nacünanyü pie puo sede chü sei di mhathoko sedeya sürübei zomonyü u mhatho chü tselie liro nanyü chü di terhuopfü theziekecü tei rei ba laya siro lhenü zhosuoko la shierei nacünanyü chüpie terhuo nei chüyakezha dzeüse nyi. Thekhruothenyiko shierei puotei kekreichüko ze di nyiya mu thenyi pete shierei nanyü pie sede chü phre di nyiya. U krü u pfutsanuokoe u kelhou tei pete nu menuo mu tekü se di lhou siro nacünanyü tei peteko nu shierei menuo se di u kenanyü vor. U tsiepfumia kepele nu puotei tou ki nacünanyü morokesuoko chü menuopie u kenanyü mota liro u kelhou nu theja monyü keka mu kemezhiekecü seüdzükelie keprei la menuo seya üsi.

Nanyü kehoupuorei khrüjü ki chülie lho, teisozha kemesa leya. Nanyü kehoupuo kechü nu rei u pfhe pekhepela di dziele lho, u tsükhru pele pfülie lho, uphi udzie kevüeilie lho, u zhie u ngouko puorhi tou nunu chü kemesa setuo, phichüu bu rierie di kesieso toutuo, u kelhou mu u nou chü kemesa tseipie nacünanyü hako chüshü di u Rhuo-u bu u ruosuo hako lielie di theja kevi pie u tsü lakeshü merüya (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 52).

4.3.1.1 Nacünanyü Cabo Kemeyie Huo

U tsiepfumiakoe u kelhou tei pete nu kipurhuo puo pele mu puo nei chüketuo la puotei pete nu lhou kenanyü se vor sümhie di nacünanyü chüyakezha kemeyie huo kedzü nu chieshüzhie:

1. Themia Kelhou Nu Nacünanyü

Keriekimia noudodze puo nu ngukelie, Themia, Terhuoma mu Tekhu hako dze nyi mu thedze sünu sikelie themia mu terhuomia unie-e kenoulie zayakezha ngulieya.

Themia, Terhuomia mu Tekhu uko seko mia puo nuo. Terhuou phichütho, Tekhu nuotsuo mu Themiau nhicutho. Uko donu rei themia mu terhuomia unie kenoulie za, mu tekhu we sietsenu rei puo zho puo krei (Sekhose R. , 2011, p. 33).

Themia puo kijü nu lhou kevor hau kikru-u, puo krü puo siezedzürie tsiu puo themiako u nei phre baya. Nuoranuoyo kikruko zomonyü terhuomia rei puo nei di unuoyo kesutayakezha thedze rei nyi.

Terhuomia vor di unuoyo penuokeshü pfhe ba di unuoyo ngulie mumetha kesu voya shie süla puo puo-ue puo zuopfü khieki tha di unuoyo ngulie mumetha mhitsie pie ke unuoyo teikhie mvü di “a rie ho” ilieya shie (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 10).

U tsiepfumia kepele puo liro mia krünuo Pete shierei u nuonuo penuolie liro puo nuoranuo nunu morokesuo nanyüko chüpie u nuoyo kenyü menuolie morokesuo nounyü ba phreya süla unuoyo lhoulie mu nanyüko chüpie puo kenyü sedelieya.

Thenumiäpfü puoe nuozelie ro unuoyo chüpie a nuo we idi puo luo relie, puo za tholie, dzü pie khriüwa idi puo zuöpfü unie bu thezhü gei zhü mo di zoprie nyhie pie unie zhü khralie di unie bu zha se(3) zhangoulie di kijü zhüya (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 28).

Zhangouko Pete unie kinutshe baižhü votuo. Unie nuobo kebachie miapuorei bu unie nyü kenyü (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 11).

Keriekimia kelhouzho nu mia krünuae u nuonuo nhicumedzü nunu morokesuo nanyüko chü phre zo vo khriesarüü tei tsiu u kishükiya ketsoshüya. Kishükiya chükemie sie kikru-ue u thuo morokesuo nacünanyüko chüpie puo kikru chü kemesa mu theja chalieya. Puotou di theja chalie liro kenei kikru mu kruoüthekecü theja se di lhou u nei mu khrukhre di lhou tuotaya. U tsiepfumiako kelhou mehoshü liro kerhei tsiu kesia hau se pesou mu pecü seya süla mia puoe lhou sier puo kelhou lhouwa morei theruo kesuo huo seüdzü di siata shierei puo se la kesia nanyüko chüshü di puo khruya.

2. Terhuo Nei Kechü Nacünanyü

Kijü nu themia kelhou tei kekreichü: kenei tei, theruo kesuo, keka, kesiakejü morei kechükenyü ze kese kemo jüya zo. Puotei süko nu kipurhuo puoe kenei, kepele, kemerü mu nouluoprü pie u tsü lashüyakezha peleya sidi u bu lhou u dzüzie mu u nei di kekreamia ze kepekro lalieyakezha pele vor.

Tsuse sia tsu lu rünyü geinu, Mia die lie zo nouluoprü se'rü

A zuo ha cü nou luo lalie yha (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 16).

Kijü nu kelhou mialiu shie mechüu shierei terhuo kekuo puo bayakezha pele süla mhakehoupuo nu rei terhuo süu pele mu puo nei chü di lhou vor. Mhakinu mia puoe theruo suo di puo kelhou nu kechükenyü morei kepeka huo seüdzü morei khrielie kemo nyita liro puo kelhou kenyü menuo morokesuo nouleu vortaya sidi huomia liro

vo themoumia ketso di nanyü chüpie terhuo kekuou tsü di theja chakecü tei nyiya. Pherüna nu mechüue lhou khrielie mota morei kruoüthelie mota liro kharu kesa puo shü di theja cha morokesuo nouleu krütamiako gei vortaya sidi nacünayü morokesuoko sedepie terhuo nei chüwa di kharu keshü mhathoko sedeya. U krü u pfutsanuokoe mhathomhachü pete nu theja kemengu la morei kepeka nunu kerüguo kemengu la nanyü chüpie kipurhuou tsü di süsie nunu u mhatho sede sei kevor dzeüse tuo.

Kharu sei kewi nhie vüdzü kekhhou mesakecü puo se tsu seiu seshüya, puoca, vüdzüü khapie sei wilieketa mvüü gei shüya. Tenyimia thevü ha se u ruorei chüi phiya. Thevü se u ruosuo kechü ca thevü pie we kedipuo mengu bashi süu likecü rhi nu seya (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 33).

3. Kechükenyü nu Nacünanyü

U tsiepfumiako dievi puo pucü, “*keshürhoe u kinyi zo*” isi. Themia kelhou leshü liro puo kelhou nu puo shürho hau se pezha mu kemeyiethoya kekreibamonyü themiae shürho mota liro thenoukemvü jütayakezha la. Keriekimia kelhou thete chüshü liro ukoe themia kelhou hau khrie seyakezha lelie vi tsiu kesiamia kekhrise la menuo se di kesia nako chüyakezha pele.

Mia puoe kechükenyü puo chüta liro terhuo nei chüshü di kechüu ruopfü kela lalieketuo peleya sidi puo ruopfü kiekecü chü vor. Puo ruo kechü hau liro thevü se tsu terhuo-u tsüshü di kesuou ruopfü kie la ze vorya süsie kesuou vi shürho lalieyakezha pele vor.

U ruopfü kekie ha mia puo suo, puo shürhei jütoi tuoketamia geinu chüi pekuoya. U ruopfü kekie ha thevü vüdzü kemesa puo pie chüya. Thevüü se tsu themoumia thechü kepuu nunu kechüu za va se kieshü sidi, “hatsa vorlieluo” ishü di thevüü khashüwatuo (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 51).

Thevü pie u sieshü ro thevüü khashü di suo kebau ruopfü kieya, puoca thevüü pie themia ruopfü liliete (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 33).

Kesia chü lakelie nyi ro, Zhao va tsu sümia ‘tso zerü

U razou sü u razieo chü (Shürhozelie, U Teiki Geizo, 2005, p. 1).

4. Chütherhü Nanyü

U pfutsanuokoe nacünanyü nu menuo se di u kenýü pecü se vor, ukoe mha puo nu rei pemo di lhou vor mo sümhie di chütherhü nu shierei u kenýü menuo se di lhou.

U ramianie penie zha rüsuu, Themonuomia rühe jüvuo-o;

Merielhounuo thuophi pfü rie kho (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 13).

Thiedzü kelhou teiu nu u tsiepfumiakoe ramei kemengu la chütherhü se kemeyie mu terhümiavimie pie u rüna/themiako keyau chü vor.

...Nuo hauha terhü puo zha vi se zolie...

Morüsa sü u ramia zhü chü ba zo tsieki we (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, p. 5).

Chütherhü kechü teiu nu nacünanyü nu menuo se di u kenýü ba di süsie nu terhü chü u rümia geituoü paya, nanyü hurei u thuophikecü hau se kemeyie seya kekreamonyü u thuo vi liro u mhatho khrielieya derei u thuophi vi moketa sie u mhathoko khrielie motayakezha peleyacü la.

Khamvü ... Nko nieko bu khrukhre di mhachülieketuo la sodüü nieko thuo phituo.

Ibid., p.13.

Hie neiunuo kegeimia sünuu

Thuo di-o phi mho di-o pema, Zo pie zhü di hie neiu sü gei.

Hie neiu sia mia razou mho chü (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 51).

Mhakinu mia puoe theruo kuo di u rümia geilie liro rütsüu zielie di se vorya sidi rügeiu bu puo kenýü menuo seya kekreamonyü mhakinu puo kenýü menuolie mota liro puo kelhou khrielie motayakezha peleya. Mia puoe ngumvümia puo geilie liro ramei puo kralieya.

5. Mhathomhachü/Thekhruothenyi/Chüwhuorawhuo Nacünanyü

Keriekimia kelhou nu mhathomhachü pie kenieputho chü vor mu u mhatho tei pete nu nanyü pie puo sede chü di u mhathoko sede seiya. Mhathomhachü sedeketuo la morei mhatho chü khriekelie la thenyi nyi lakecü chüya. Thenyi puo nyituo üro phichü

zievomia bu nanyü chieshü perie di mechüue keze thehethiehieko chüya. Tekhoulie nu mhatho: tsiarhü, tekhou se, liere ikevo pete nanyü pie puo sede chü seiyakezha silieya.

Tenyimia nanyü üse thenyi isiya mo derei thenyiko rei üse nanyü isitaya. Thenyi pete rei u tsiatho tei le di thenyi tei peba phreya, süla thenyiko thekhrü mu puo teisozhako kekrei phretaya. Kekreilamonyü kijü kemekouko tsia khashü zi morokesuo la thenyi zi mu kijü kele nu kebako tsia khashü menuolie vikecü la thenyi nyi nuotaya (Sorhie V. , 1993, p. 43).

U tsiepfumia theja mhatho kemeyietho puo liro seichape shükecü hau pie thepfumia mhatho kemeyie puo chü vor. Mhatho tei süu nu u somia tsiu u khriethokhriechümüiako ze kepero mu kenousi pevi sakuokelie tei chülieya. Puotei hau nu menuo se di rüna krütamiakoe mhatho-u rhüya. Mhatho hau chükecü mhodzü morokesuo nacünanyüko chü perieya. Morokesuo nanyüko chükelie sie tsu seiu wilie di shüse seketuo thechüu nu vorlieya. Se vorkelie sie rei nanyü chü la di pie puothau nu khashüya. Kharu kesa shükecü kemerü mu kepele zhovi kemeyietho huo liro, nuolhou cha, tieüzü cha, kicükiri cha, keshürho chaya.

U Tenyimia mhatho kehoupuo kechü nu rei terhuo rüsu phiya mu u kepele ba phiya. Kharu kevi puo dulie liro nuolhou kruolieya ücü peleya. Ibid.,p.27. (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 27).

U pfutsanuokoe mhathomhachü, thekhruothenyi nu kepekro u neiyakezha rübei zomonyü u tei kerüü teiko nu miali shie mechü shierei chüwhuorawhuo hau u nei se di kepekro vor.

Kenanyü di tuo pra mo liro, Nyümvüzhü rei khe kemo puo chü,

Zotaya mu keruosuo ro vi (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 66).

Chüwhuorawhuo teiko nu shierei terhuo nei chü di kenanyü se di tsuya siro diehoudiemo pu kenyü üdi u diepuko nu menuo seya. Süsie u thuo u chü kemesa ba di tsuya tsiu mhayie lielie zo shierei peyo monyü keruosuo se di terhuomia nei chü di la vorkecü chüya.

Thepfumia ha chüwhuorawhuo chü, Tuo pratio ro puo chü kemesa, Nuora nuobvü rüchülie suoya, Kethariüü ze kekhrie suoya, Diethuo diehou pushü suo baya

...*Kromia bu rei 'methuo mezhie chü, Zowaya shie thepfumia rühou. Loc.cit.*

Chüwhuorawhuo teiko nu u thuo u chü kemesa, u thuophi mu phichümia theja se di mhayie chüya. Tenyimia zhovi puo liro phichümia bu mha pete nu japie puo themiako tsü di mhakehoupuorei chü chieya. Chüwhuorawhuo teiko nu zo shierei phichümia theja se di tsu paya siro theruo pekuo di chü geilie liro phichümia bu japie u tsü lakeshü merü di chürho chüpie phichümia tsü vor.

Theja die kemeyie huo:

Chügei chürho ja

Hoho, (kenei pfhephra)

Ketakezo pezirluo,

Haha zo thenou these mu,

Kezha puo gei pfü vor a bu chacüluo, iya (Angami, Natshe Mu Tenyi - Naga Theja-130, 2007, p. 14 & 15).

Mhayiemhalie: Mechü chüwhuo, rawhuo morei khuovü; Chürho chükeshü ja

Hoho ketakezo,

Ketheguo tiewe,

Haha zo thenou these mu

Kezhau satuowe, iya. Loc.cit.

4.3.2 Kenyü

Tenyimia kelhouzho kemeyietho puo liro *Kenyü*. Kenyü zhovi hau medzi pecükecü sü thezho puo kemhie zo. Kenyü liro caü se(3): tsana, kelhouzho mu zhorüli nu themia kelhou kekhekerepie bayakezha *Keriekimia Mhasimhale: Kenyü mu Menga* (Kuolie D. , Keriekimia Mhasimhale: Kenyü mu Menga , 2018) leshüdaü nu chie menuopie keba ngulie. Kenyü zhovi hau liro mhacha neiü nu jotalie kevi la chü suo üdi kekha mu ketarhokecü zhovitho puo zo. Kenyü hau liro thezho puo kemhie di u kelhou tei pete nu u kekhekerepie dieze nu shü kevor zhovi puo zo.

Kenyü hau liro mhachü suotokecü zholi puote süla kenyü ita liro miapuorei süu vacieya mo. U tsiepfumiakoe kenyü hau pie thezho puo kemhie di medzi mu se pecü se di mha peteko kekha mu kepetha voryakezha zho puo zo. Mia puoe rünamia mha puo kepfhekhokewau varhuokewa sie terhuomia thuo siezha pie puo gei

shüshüakezha peleya süla chü kenýü, bie kenýü, pu kenýü morei kenýü idi chiekewa kehouporei varhuo laya mo.

Nanyüu vi mu suo icüu mo di u tsiepfumia nanyü nu pecü di lhou kevor zho-u vithor. 'Kenýü we' ita ro kedipuo la üdi ga? kiüdi ga? ikecü die jü. Kenýü üro kenýü zo (Beilieü, 1999, p. 60).

4.3.2.1 Kenýü Kemeyie

U krü u pfutsanuo kelhou zhoviko pfhü mu le pesoukeshü ki *Kenýü* hauha u kelhouzho nu zhovitho puo ücü peleya kekreibamonyü kenýü zhovi haue miali tsiu mechüu kelhou pete chathapie theja kepfü tsiu puotouthokecü kelhou nu voshüakezha la. Kenýü zhovi hau liro mia puo kelhou kekhakere morei chathapie puo bu chü suokecü morei chü morokesuo nu voshüya.

Keriekimiakoe kenýü, menga morei michie ikecü zhovi hakoe puotei pete nu mia puo kekhakerepie puo bu kemiatho kelhou nu volieyakezha peleya. Siro mechü kelhou thete chüshü liro mha pete nu Kipurhuo puo preisiei di lhou vor kekreibamonyü mha pete nu u Rhuou nei chü mu puo thezie di lhouyakezha la. Mhakinu huomiaie kipurhuou keyie chüwa ro lhou vilie mota morei u kelhou nu khrielie motayakezha peleya.

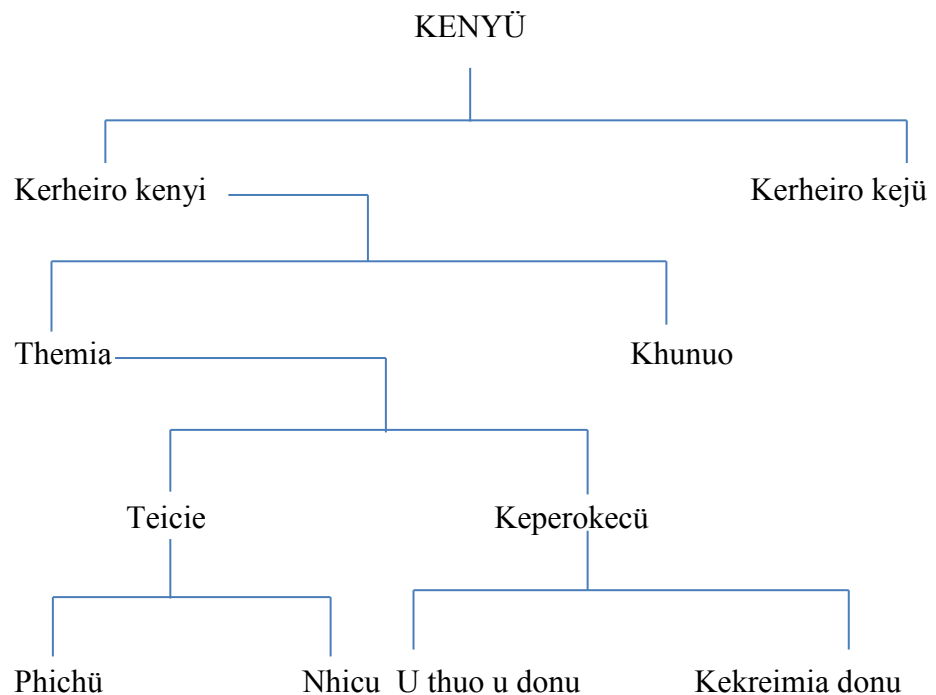
U chie u vünuoko kelhou teiu nu zhovi puo liro themia mu themia donu shierei kerhu mu kezevi di lhou morokesuo noule tuo phreya tsiu huoniehüo nei kemo chükewa sie lhou kemezhietakozha mhale se di lhou vor the zo.

Themia thuo themia donu zo rei u ki kephichümia, u krünuo, u tsanuo, u dzüriemia, lhesuomia nei kemo chüwa liro puoe puo thuo lhou kemezhietaketu le tou di lhou kevor ngulie (Neichüriazo, 2003, p. 81).

U tsiepfumia kelhou nu kenýü mu menga ikecü zhovi hanieha miali morei mechü kelhou thau nu rükrie mu therhutho zhovi puo chü vor. Siro kenýü zhovi hau mha pete bopie rüna kevi chü vor. Mia puoe kenýü zhoko si pevi mu si pesou di medzi morokesuoko medzilie tsiu chü kenýü üyakezhako chü mokelie geinu theja pfü di lhou vi kholieyakezha pele vor.

4.3.2.3a Kenyü Rhi Kekreikecü-I

Kenyü zhovi hau liro puoca kekreikreicü nunu mialiu tsiu mechü kelhou pete bopie selieya. Zhovi hau liro mia puoe kimhie di lhou morosuo shiü puo kekhakerepie kelhou kevi nu voshüya. Kenyü haue mia puo kelhou nu kimhie di mechüu ze kekrotho di lhou morosuo shiü süko pete yiepie kezevi di lhou vor. Kenyü zhoviko liro themia bu kezevi tsiu ngumvümia gei kimhie morosuo shiü süko pete geinu pethapfülieya. Kenyü zhovi liro puorhi kekreikreicü nyiyakezha bahurei *Kenyü* (Zhale K. , Kenyü, 2005) leshüda nu kenyü ca kekra pekrupie tuo di ngulie mu süko kho petsepie puorhi kekreikecü kenie chülie kevi pekhrotsatie mirhi 4.8a geinu thakie huo sa di kezashüzhie.

Mirhi 4.8a: *Kenyü Rhi Kekreikecü-I*

1. Kerheiro Kejü

1. Teikijü rüpfhürüse kenyüthor
2. Chaü kha kenyü
3. Mha rügu kenyü

2. Kerheiro Kenyi

1. U Rhuo-u keyie chü kenyü
2. U krü se kenyü
3. Kesuomia pese kenyü

3. Themia

1. Theso lie cü kenyü 2. U nia u meimia nei kemo chü kenyü
3. Mia zha chü tso mota kenyü 4. Tuopfütuoü kesekeri kenyü

4. Khunuo

1. Mia puoe nhachü geilie ro puo rübei cülie kenyü 2. Thenumia chütsü cü kenyü
3. U kiri dukhri ro puotsü pie mia tsüwa kenyü.

5. Teicie

5.1 Phichümia

1. U krüno tsieüvü kenyü 2. U nia u meimia nei kemo chü kenyüthor
3. Phichümia za kie kenyü

5.2 Nhicumia

1. Nhicumia bu mha metha rie kenyü
2. Nhicumia pera sopfüsokrie cü kenyü
3. Nhicumia phichümia ba kha kenyü

6. Keperokecü

6.1 U Thuo U Donu

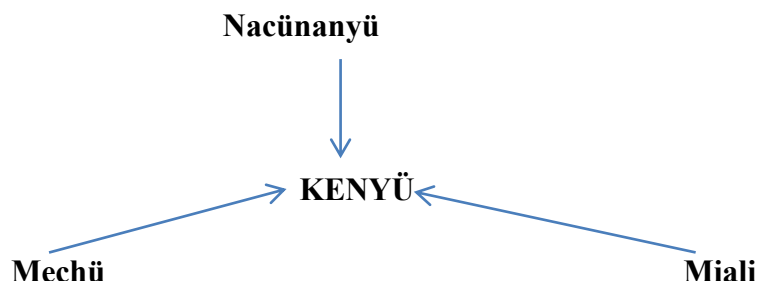
1. Gali pemou cü kenyü
2. Livü pie kenyü
3. Khutie mu zu pie mi nu the kenyü

6.2 Kekreimia Donu

1. Mia se mia rie ge kenyü
2. Meda di rüse kenyü
3. U ngumvümia puo ta mia kinu vota ro mia ki nunu puo bie kenyü
4. U ngumvümia vie cü kenyü

4.3.2.3b Kenyü Rhi Kekreiekcü-II

Kenyü zhovi rhi kekreiekcü la kenieu liro kenyü zhovi hau kho kekreipie cabo se nunu bo kesapie kezalie kevi mirhi 4.8b nunu ngulie vi: Miali, Nacünanyü mu Mechü/Krothokrochü.

Mirhi 4.8b: Kenyü Zho kekreiekcü-II

1. Miali

U tsiepfumiakoe ‘kenyü’ cau si süla u thuo u kekhakerelie di lhou, u nei mu kekreamia ze kezevi di lhou tsiu mechüu ze nou puo pfhe puo chü vor kekreamonyü mha pete nu kenyü zhoviu ba phreya mu kehoupuorei kenyü vacie suo ücü noule ba phre di kepekro vor. Thakie:

1. Theso lie cü kenyü
2. Mia zha chü tso mota kenyü
3. Themo rozou geinu la cü kenyü
4. Gali pemou cü kenyü

2. Mechü

Keriekimiako kenyü zhovi hau pie kikru mu mechü krothoko ze kepero di lhou vor siro kenyü zhovi hau thuo mechüu ketekegu mu rüguose kevor silieya. Thakie:

1. Kesuomia pese kenyü
2. U krünuo tsieüvü kenyü
3. Nhicumia bu mha metha rie kenyü
4. U ngumvümia vie cü kenyü

3. Nacünanyü

U tsiepfumia kelhouzho nu kenyü hau liro Kipurhuo puo, lhenü tsiu kepeleko ze kepero phre di bayakezha peleya sümhie di thakie huo pie kemvüshüzhe.

1. *U Rhuo-u keyie chü kenyü*
2. *Khrüjü nhie kishükiya chü kenyü*
3. *Dzümhidzürü kha kenyü*
4. *Meda di rüsekenyü*

4.3.2.4 Kenyü Zhovi mu Kekuo

U tsiepfumia kelhou tei pete nu kenyü zhovi hau pie themiako kekhakere mu chatha di lhou kezevi vor. Kenyü ikecü kelhouzho hau mechüu shie mialiu shierei se pesou mu pecü se vor. Kenyü zhovi hau la themiakoe kethezie, kerhu, mediemerhie tsiu u ki kephichümia khrie mu rhu se kevor lelie vi. Keriekimiakoe mhakehoupuonu shierei kenyü iketa sie mia puo rei süu vacie laya mo kekreamonyü süu vaciekecüe u rhuou keyie chüketa noule ba phreyakezha la. Süla zhovi haue mhacha pete nu themiako rüguo mu kekhakere se vor.

Mhakinu mia puoe kenyü ikecü chüwata liro puo siezha kenyi pele vor süla michie se di u rhuou dieze mu preisiei di lhou kezevi mu nou puo chü kevor dzeüse nyiya. Uko mha puo chütuoü rhüüralie shierei süu chü kenyü iketa sie rhüürakelieu shierei chü motaya kekreamonyü süue terhuo keyie chüwayakezha la

U tsiepfumia u shiephruokeshü,

U zho kevi nanyü kepecü,

Mha pete nu Kenyü cieta suo (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 82).

Kenyü iketa dieu kezapfü lho, kenyü sü kenyü zo.

Thezho kevarhuoe terhuo keyie chüya üya (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 17).

U tsiepfumia sü terhuomia preithor di lhou vor zo, süla Kenyü iketa sie kenyü kethokhrüte (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. 32).

Keriekimiakoe mhakehoupuo shierei kenyü ücü khe chü suo vor the zo kekreamonyü kenyü süu mho die kekrei jü zocecü la. Dieze chü di kenyü se pecü mu dietho di terhuo nei chü di kenyü hako vajoshü kemomia pie theguo puo kemhie di leya tsiu sümia üse terhuo chape gei kepfümia üdi puya üsi, kekreamonyü keriekimia kepele nu kenyüue themia puo chathapie terhuomia nei chüshüakezha chadiu zocü la.

Kenyü mho kekua kekrei jü!

Mhakehoupuorei pupie phi kenyü mvüketa sie süsü mho themia diepu ba kekrei tuo mo mesataya (Sekhose K. , 2002, pp. 11-13).

Kenyü ha themia mu terhuomia unie donu chape puo kemhie iya üsi. Kenyü vacievajoshü kemomia üse “Terhuo chape gei kepfümia” iya. Loc.cit.

Kenyü vacievajoshü tse Terhuomia neimo chüwa di süu siezha u gei morei u sie nuosenuoyie gei phiketa preitsai di u michie chü lhou phre zo shie. Loc.cit.

U krü u pfutsanuo kelhouzhoko lekeshü kikru nu, pherüna kechü nu, mhathomhachüko nu kethezie mu kedzünga se di keze pherüna chü vor. Zhorüli kevi hako pete mehoshü liro *kenyü* hau pie puo bode chü phrececü la üdi pulie vi kekreamonyü pherüna kechü nu mia puoe puo thuo puo medo chü di kekreamia sanyü mo di lhouta liro puo kelhou-ue kekakemhe morei kemezhiyecü morei terhuo neimo kelhou nu votayakezha la. Mia puoe *kenyü* icüko se pecükellie geinu terhuo nei pfülie di vi kholieyakezha peleya süla kenyü haue puo kelhou nu theguo puo kemhie di leya.

U tsiepfümia zhorüli kevi, Kesou hako medzikeliemia,

Kenyü dieu puo la theguo zo (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 82).

4.3.2.4 Kenyü geinu Theja moro Rüse (Kepele)

Nnhiennhienu kepele puo liro terhuomia nei chükellie geinu lhou khrielieyakezha peleya süla mhakehoupuo nu rei terhuomia nei chülieketuo merü di lhou. Phichümia pukecü *kenyü* hau mia puo kelhou nu medzi pecü se morokesuo puya kekreamonyü ‘chü kenyü’ mu ‘chü moro kenyü’ ikecüko chü mu medzikellie geinu Kepenuopfü theja ngulieyakezha peleyakezha la. Kenyü icüko chü mu chü moro kenyü icüko chü moketa geinu themiae lhou kekrü votaya sidi kemezhietayakezha morei theja ngulie

motayakezha peleya süla themia pete kenyü ücüko nu menuo se di chüya siro chü ro kenyü icüko thehie chü di süko therhie vor the zo.

Kenyü vacievajoshü tse Terhuomia neimo chüwa di süu siezha u gei morei u sie nuosenuoyie gei phiketa preitsai di u michie chü lhou phre zo shie (Sekhose K. , 2002, pp. 11-13).

Kehoupuorei u krüe kenyü üdi puketuoko le pecü di chüüzeli liro themia nei mu Kepenuopfü nei chülie di theja ngulieya shie (Academy, Ura Dze, 2012, p. 28).

Ura Dze (Academy, Ura Dze, 2012, p. 28) dieyie leshüu nu kenyü zhovi hau chiepie bakecü kelhouzho bahurei kenyü zhovi hau pie thezho puo kemhie di se pecü tsiu se kepetha mu ketarho di lhou kevor thakie huo chieshüzhie:

1. Chü Kenyü icüko Chükewamia/Chü Moro Kenyü ikecüko Chü Mocketamia Gei Rüseko

1. *Lalhitaya shie*
2. *Sesuo chütaya shie*
3. *U nuonuo jütaya shie*
4. *Umhi suotaya shie*
5. *Mhajütaya shie*

2. Chü Kenyü icüko Chü Mokeliemia/Chü Moro Kenyü ikecüko Chükeliemia Gei Thejako

1. *Rhei chalieya shie*
2. *U nuolhou vi parlieya shie*
3. *Mha nyilieya shie*
4. *Kehoupuo nu rei mia ki kuolieya shie*

Thie kelhoumia thau mehoshü liro kenyü zhovi hau le kemedza sekecü tei puo nu bate derei keriekimia kelhou teiu nu kenyü hau se pesou mu pecükeliu geinu ukoe kelhouzho keviko pekru mu kezevi di lhouya üro thie kelhoumiako rei kenyü icü kelhou zhovi hako se u zho chü lakelie geinu theja pfü la di lhou ketou mu kezevi lalieketuo pele mu merüzhie.

4.3.3 Penie

U tsiepfumia kelhouzhoko donu kemeyietho puo liro penie ücü pele kekreamonyü mia puoe penie se pecükelie geinu theja pfü di lhou puotou mu vi sieliyakezha peleyakecü la. Penie hau liro kepeka nunu u kelakeshü morei u mhathomhachüko kerüguo kemengu geinu kipurhuou nei chü di puo ki kekhruo kemengu mhatho puo zo. U chie u vükoe penie zhako se kemesa mu pecü se di lhou vor the zo kekreamonyü uko kepeleu liro mhakinu mia puoe penie nu pecülie mota liro puo kelhou nu vilie motayakezha peleyakecü la.

MKS Dieda nu penie ca ngukelie,

Penie: Terhuomia nei chüketuo la khunhie tsu mo di mhachü kenyü bakecü,

Thakie: Mi penie, prü penie hakoha niere phre (Mezhüvilie, Keduosievi & Shürhozelie, 2001, p. 319).

Keriekimia dievi puo pukecü, ‘*u themia ha lietsu cü mo penie cüya shie*’ isi, hau ca liro mia puoe puo kelhou nu puo thuo shürhoshürhei se di mhathomhachüko chü tuoya shierei puoe puo kelhou-u pie penie/nacünanyü nu pecüşhü kemosie puo mezhiako kemethuo chütayakezha geinu dievi hau puya mecie. Derei mia puoe nacünanyü nu pecü, penieko se pesou mu pecü tsiu puo rhie chü di lhou tuoya liro puoe sie terhuomia tsiu themia theja pfü di themia kevimia tha nu thaliyakezha rhi nunu pukeshü ngulie. Hau cae mia puo penie/nanyü nu pecüta liro puoe terhuo nei chüketuo letaya sidi mha pete nu menuo mu tekukuo tuotaya.

Phichümia pukecü, “Lietsu cü mo ho, penie cü ho” isiya.

U Rhuo-u khrie pfükelie geinu Puo theja ngulie di chüüphoutsatie rei kishükinyitsatie rei, kelhoutsatie rei vikehielieya ücü peleya (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 18).

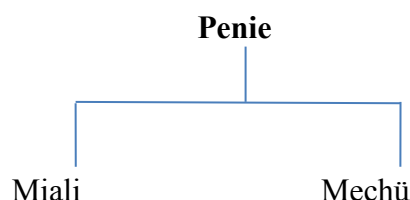
U tsiepfumiakoe terhuomia keprei la ruothoruorei kekreamcü kekra rei chüya siro kiükishü, prü krü morei khrü teiniaki jü rei terhuo mhatho üdi penieya (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. 12).

Keriekimia kelhou leshü liro ukoe penie zhako se kemesa mu pecü se di lhou kevor silielieya kekreamonyü uko kepeleu liro mhakinu mia puoe penie nu pecülie mota liro puo kelhou nu vilie motayakezha peleyakecü la.

U ramianie penie zha rüsuo, Themonuomia rühe jüvuo-o
Merielhounuo thuophi pfü rie kho (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 9).

4.3.3.1 Penie Cabo

U tsiepfumiakoe puotei pete nu kepekro di mhathomhachüko chü di merei sei tuoyakezha silieya, sirei shürhoshürhei se di mha pete nu u neisie di lhou vor. Mhatho chü merei se ba shierei penie teiko se pecü se morokesuo mechüsi zo kekreamonyü penieko nu menuo mo liro kepeka preiyacü la. Penie ha miali la penie mu mechü la peniekcü nyiya.

Mirhi 4.9a: Penie-1

Penie kekrekreicüko mehoshü liro kepekako geinu kelalieketuo la kekhruo mengukecü pie cabo chü pekrathoyakezha ngulie. Penie cabo kekrekreicüko mehoshü liro mechü la mu mialiu la peniekcü nyi. Mechü penieko liro mechüu gei kepeka morei theja kecha morei mechü la kemerü se di peniekcüko üse mechü penie idi pulie vi. Mialiue mhatho le kemo kekrukedihecü mhatho huo chüwa morei sesuo huo nyita morei penie kehoupourei mialiu la peniekcüko üse miali penie üya. *Angami Tsiepfumia Kelhouzho* (Yhome, Ancestral Culture Of The Angamis, 2000, pp. 21-32) mhathuda hau nu penie thakie kekra ngulie mu huo kecali di chieshüzhie.

I. Mechü Penieko:

1. Terhuo vitho penie: ruosuo penie morei terhuo penie
2. Lhenu kepeka penie: prü penie, teirüteikhrie, kiükishü penie
3. Lhenu zhokrei penie: niaki kesia penie, khrü kesia penie, teikuo penie
4. Theja kecha penie: pepoupelou penie
5. Khunuo zhosuo penie: nhico/mekhrü penie, pfhünya lieru penie, khunuo tieshiekesuo
6. Mhatho penie: thesu zha penie, chiemie kejü penie

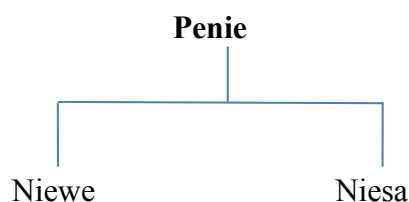
II. Miali Penie

1. Biejobiemou penie: themou penie
2. Miru kesü penie: mi penie
3. Sesuo penie: dzü, mi

4.3.3.2 Penie Rhi Kenie: 1. Niewe 2. Niesa

U chie u vünuoko kelhou teiu nu mia puoe puo kelhou nu chü morokesuo kekra se petha mu medzi tsiu pele vor sümhie di penie zhovi hau se kemeyie se vor the zo. Penieketuo teita liro phichü zievo-u bu rükhruo sedeshüya. Süsie rüna zha mu meyata liro chienuo/thinuo pfhehou/dahouko geinu mia puo sie puopuo idi rükhruopie rünamiako pete pesi phre voya.

Penie zhovi hau puorhi kekreikecü kenie baya: 1. Niewe 2. Niesa

Mirhi 4.9b: Penie-II

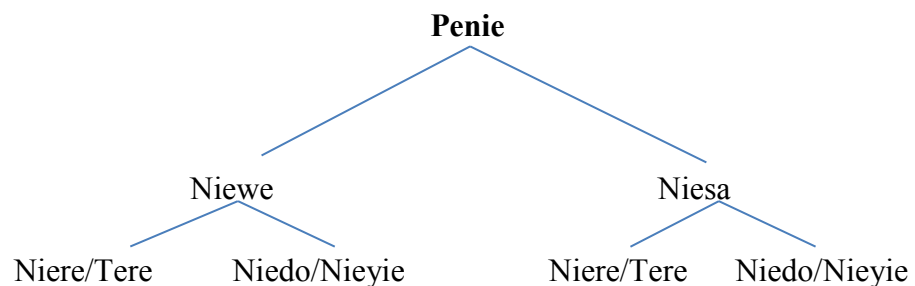
Penie kekreicüko mehoshü liro puorhi kekreikrei phre bacü silieya sümhie di huo liro seüdzü kemo nu peniekcü nyi mu huo liro seüdzükewa sie nunu penieya süla puorhiko pemvü di kho kekreipie la kenie chülieya sünie liro Niewe mu Niesa. Nieweko liro puotei tou-u medzi di thekhrüthekhrü ze di penieyakezhako puya derei penie huo liro puoteiu kevor ze süu bu si lata molieketuo la penieya mu süko üse niesa isiya. Thakie:

Niesa: kirukitsa, mi bu u nya u ra thekewa , kiükishü, teikuo, teirü, prü mhava, teirüteikhrie, niaki/khrü kesia, sesuo kechü kemhieko, pete niesa lau nu lerya.

Niewe: phouyho, ruosuo, u cietho zha ketsokecüko – kijü-kesia, tsü ketho, pfhünya lieru, pra ketho, me ketho kemhieko - niewe lau nu baya.

Penie huo thekhrü thekhrü ze di penieya mu süko liro nieweko isiya. Derei huo liro puotei vorketa ze nu süu bu si lata molieketuo la penieyecü chüya. Süko üse niesa isiya (Yhome, Ancestral Culture Of The Angamis, 2000, p. 28).

Penie rhi kekreiekcü Niewe mu Niesa hanie sie rei penieko kerekerüüu geinu kho petse lashü liro la kenie chü lalie vi: niere/tere mu niedo/nieyie. *MKS Dieda* (Mezhüvilie, Keduosievi & Shürhozelie, 2001, p. 209 & 433) leshü hau nu penie rhi kekreiekcüko ca vatshapie keba ngulie sümhie di penie kereko üse tere morei niere idi pulieya: penie hako nu menuo mo liro mhachücü sie kekreimia u kecü mu pejotayacü mechü zho zo. Nieyie/niedo hako liro penie kerüü zako, penie hako huo nu petsepere mhathoko chülieya. Penie rhi kekreiekcüko mirhi 4.9c geinu thakie ngulie vi.

Mirhi 4.9c: Penie –III

Penie-e puorhiko geinu kerekerüü nyiyakezha mhie di puorhi kekreikreicü nunu ngulie vi süko liro u thuo krakelie penie, theruo kesuo penie, lheni zhosuo penie siro mhathomhachü sedeketuo la penie tsiu puotei kemo nunu mhatho sedeketa la penie huo rei nyiya.

Liede kemo nu lie lieta liro penie, tsiakrü kemo nu tsia cie rei, tekhou sekhrii kemo nu tekhou se rei hako penie phreya (Khonoma, Khwiinomia Nanyii Dze, 2007, p. 38).

Niewe mu Niesa penie thakie huo:

Niesa:

1. Thiedzū rüna pete ki kechü sü sei, kerie mu zoga se chü phreya. Süla ki puo tu par ro ki kekreiko pepfüwawa izo vo rüna nu ki pete thewaya, süu pie kirukitsa üya. Sicü par ro mi kepeka meliekcü la penieya.
2. Mi penie – Kirukitsa mo zorei le kemo nu mi bu u nya u ra thewa ro mi penieya.
3. Kiükishü penie – Kiükishü nyi di mha peka phi zowa mo zorei penieya.
4. Teikuo/teirü penie – Teicie huo nu teikuo keyieta di u ciethoko phie pesiakewa nyi morei teirü tei mo di teirü keyieta ro penieya.
5. Niaki/Khrü kesia penie – Niaki morei khrü siaketa ngu ro penieya.
6. Rüna nu mia puoe sesuo kehouporei dzü di siata ro sesuo zha penietuo.

Niewe:

1. Kijü kesia penie – *Cietho zha ketsokecü pete niewe nu baya.*

4.3.3.3 Penie zhovi: Theja moro Rüse

Keriekimiakoe penie zhako se pecü mu menuo seya tsiu peniezhako nu thehoutheba geinu kehou u tei pevo pekraya sidi pherünamia la morokesuoko pecapepi tsiu thedzethemie, thedzetheseko kepukekie idi u tei pevoyakezha silie. Penie bahurei nieyieko huo nu liro chüwhuorawhuo chü u neikecü tei rei penyiya. Keriekimiako kepele puo liro penie zha se pecükeliemia lhou vi mu mhanyi rüülieyakezha pele vor süla dievi, *lietsu cü mo penie cü shie* idi se ketarho mu kepetha vor. Penie kepele mu kemerü kezatho-u liro kipurhuo-u nei chülie di mha kesuo kepeka nunu u rüguolieketuo nouleu zo. Kipurhuo nei chülie liro mha pete nu u rüguolieya tsiu kecüekerie nu shierei kedeikepu theja ngulie di kenikeremia chü di lhoulieyakezha pele vor süla penie zhako se pesou mu pecü se di lhou vor.

4.3.4 Ruothoruorei Bode mu Kemerü

U tsiepfumiakoe lhou menuo mu pecü se di voryakezha uko kelhou zhorüli rhiko geinu silie vi. Ukoehakehoupuo nu rei kipurhuou khrü preisiei di lhou tsü u ruopfü puo baya ücü rei peleya. Keriekimiae themia siaketa sie puo ruopfü tsu terhuora lhou laya ücü kepeleu mho rei huomia ruopfüue sopro meviyakezha peleya tsü kepele kekrei puo liro themia kevimia sia themvü mevi teigei zhayatakezha rei peleya.

U tsiepfumiakoe u ruopfü nyikecü si tou di lhou vor zo (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüe, 1982, p. 31).

Ukoehakou kerükrie puo pele vor mu mha pete shierei terhuou thuo pie themiako tsü bayakezha peleya. Sürübei zomonyü nhachünharako, gamenyie, seiketsieko shierei terhuoue khashüyakezha pele vor. U tsiepfumia ruothoruorei kechü bodeu liro u rhou nei chükecü mhatho puo sidi u menguko puo ki chakecü mhatho kemeyietho puo chü vor. Ruotho chükecü nu mehoshü liro khunuo kemesa morei thegi kemesa dase tsu u rhou tsü di puo nei chüwa sidi puo ki u mengu-u chayakezha mhatho puo zo.

U tsiepfumiakoe khunuo pie u ruorei kechü hauha puoca khunuo-u pie u ruopfü kela lakecü morei u ruopfü li lakecü rhi nunu leya (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüe, 1982, p. 30).

Keriekimiakoe u nuonuo miasa lhou/ngukelie khe nuoranuo teiu nu va puo u ruo chü seiyakezha dze silieya hau kechü kipurhuou bu japie unuoyo tsüketuo, puo chü kemesashüketuo kemerü se di puo ruo chü vor.

Thiedzü tsanamiako pete rei va puo u ruo chü phreya. Puo ngukelie khrü se dia doki thevü se puo ruo chü di theja chaya.

... N bu vi pfhenuo mezü kerüprei chütuo idi jashütuo (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 12&13).

Themiae puo ruopfü nyiyakezha pele mu ruopfü süue kipurhuou thuo kekha se bayakezha peleya süla ukoehakou keprei mu puo nei chüketuo la ruothoruorei kekrekreikecüko chüpie kipurhuou tsüya. Ruothoruorei kechü pete nu thuophi themoumia ketso rüsa di chüya. Ruothoruoreiko mehoshü liro hako chüpie kipurhuou tsüshü di u mengu-u chaketuo la chüyakezha ngulie.

Ruothomia thevüu pie di tuo se thuophi themoumia pukeshü thechüu nu tsutuo (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 51)

Dievi puo pucü, ‘themia mengue puothela jü’ isi sümhie di themia ha puo mengu krathorkecü kro puo zo mu u menguko ngulieketuo kemengu la puotei pete nu u rhuou nei chü mu puo khre merü sei tuoyakezha mechüsi zo.

4.3.4.1 Ruothoruorei Rhi Kekreiekcü Kemeyie Huo

Keriekimiakoe u kelhou nu kechükenyü chü di kemezhieta morei mha puo menguta liro themoumia ketso rüsa tsiu u thuophi di ruothoruorei chü vor. Ruothoruorei bodeko mehoshü liro hako chüpie kipurhuou tsüşü di u mengu-u/ko chaketuo la chüyakezha silie.

U tsiepfumiakoe u ruopfü puo bayakezha pu vor mu ruopfü süue kipurhuou thuo kekhakere se bayakezha peleya. Keriekimiakoe kipurhuou keprei la tsiu puo nei chüketuo la ruothoruorei cabo kekreiekcüko chüpie puo tsüyakezha dzeüse nyi. Thakie huo:

1. Kechükenyü ruothoruorei
2. Terhuo dzükelie ruotho
3. Seichape keshüko nu ruotho

1. Kechükenyü Ruothoruorei

Thedzethemie nu sikelie thiedzü u tsiepfumiakoe Hedzümia kitsa kelhou teiu nunu ruothoruorei chüpie u phou kenü mu chü kemesa vor. Ruothoruorei sü mia puoe kechükenyü chü di vilie mo pechata liro ruothoruorei chüpie terhuomia nei chüşü sidi kesuou ruopfü kela lalie morokesuo kepeleu zo.. Puo ruo kechü teiki thevü vüdzü kemesa se tsu puo ruo chüşü di kesuou ruopfü li lakecü chüya. U tsiepfumia kepele nu ro terhuo kesuoko themia lielieya. Mia puoe thechü si kemora vo di vor theshüthenyü chü zhüta ro thechü süra rhuou umiau ruopfü telieketa la üya süla sümia ruotho kechü, puo sieshükecü chüya. Süu terhuo kesuou/ko rüsuokecü cau mo derei chüünyü kezhüu vie se tsu terhuou/ko nei chüwa di puo phou kela lalieya.

U tsiepfumiakoe mia puo suo selie tse thevü tepie tsu di puo sieshü chüya sidi thevüu pie u ruopfü kela lakecü morei u ruopfü li lakecü rhi nunu leya (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. 30).

Ruothomiae thevüu pie di tuo se thuophi themoumia pukeshü thechüu nu tsutuo; sidi thechü süu nunu suo kebau za va se kieshü sidi “hatsa vorlieluo”, ishü di thevüu khashüwatuo. Thevüu tuo mezhü u mhodzütsa vota ro ruotho vi se üya (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 51).

*Kezha la nu chüüinyülie rei, Lhazü thekre dze pekreilie di,
Sonaü nu themoumia rüsa, Zolie hu mu lar puo die chü,
Kelie sie sü vilietuo üdi* (Shürhozelie, U Teiki Geizo, 2005, p. 7).

2. Terhuo Dzükelie Ruotho

U chie u vünuokoe lietsulievo kechü nu morei u tei kerüüko nu nha rawhuo chükecü rei u nei seya sitio di huomia theruo suo ro terhuo dzükelie tei niyakezha pele vor. Ha tei nu uko kepele mu kemerü puo liro mha pie terhuomia nei chüshü liro themiau kela lalieketuo merüya süla mha se tsu di terhuo dzükelie thechüu nunu terhuomia tsüshü di terhuo dzükelieu ruopfü kie lakecü chü vor. Ruotho chükewa sie themiau rei vitayakezha peleya süla mhakinu mia puoe theruo suo di terhuo dzülieta liro thevü vüdzü kemesa se tsu u sieshükecü chüya.

Süsie themiau khrümvü kieshü ru vo ketsa nunu kokeba silieta. Süla puo bu pezi vorlienu üdi puo kieshü di vor ru themiau sü shürho bata üsi.

Süu yawinu themia-e terhuou tarho medzi di terhuo dzülie ro u sieshü chü tuota (Zhale M. , Kenienuo Dzewe, 2014, p. 56).

4.4 Mhokuo Meleko

1. Thecathebie 2. Chüterhü 3.Thecathebie mu Chüterhü Keperokecü 4. Ramei
5. Zayie Mhatho

Mhokuo Meleko

Keriekimiakoe mha pete nu diethomiatho, mecamekhro, shürhoshürhei mu kepeyie se di mhakehoupuorei chü kevor silielieya. Siro uko kelhou teiu thete chüshü ro mia pete shierei kelhouzho kevi, kemichie, kemenga mu kenyü hako se pecü mu se kemeyie vor phre hu. Mhakehoupuo nu rei kepeyie mu kemetsa di lhoukecü la mechü pete shierei thehie chü phre di lhoushü mo liro menga ikecü noule ba phre vor. Pherüna kechü zhoviko la mechü pete süko medzi mu kezevi di lhou u nei vor tsiu mialiu shierei u thuo u mhatho puo nyi phreyakezha noule se di thehie chü kepekro vor. U tsiepfumiakoe kepetshükepekro kevor nu mhokuo meleko pie therhutho mhatho chü kevor *Mehouviü-Moriisa* (Shürhozelië, Mehoviü - Morüsa, 1992) rüsieu nunu ngulie vi. Rüsie hau nu mhokuo noule, bahurei chütherhü mhokuo se kemeyie seyakezha silie süla terhü nu u zha kevimia bu u rüna zhü kemhie vor sidi puotei kere huo nyita shierei sümia bu rünau kepfhekeya mhathoko chü vor.

Kelhouzho kevi puo liro mia puopuo kelhou nu puo thuo puo la thie mu thie se morokesuoko chülie di mia pele di lhou kemo. Puoca, mia puoe puo thuo puo la tsei babakecü ngulieya (Shürhozelië, Tenyidie Dze , 1992 , p. 46).

Miali kelhou thau mehoshü ro keriekimiakoe mhapuonurei kekreamia pele mo di u thuo u kese phre di keze pherüna chü u nei vor. U tsiepfumiakoe mhokuomhohieko se kemeyie mu ketherhu se vor zo, süla mia puo mia puo ki thachüshü menga di mha pete nu kemhokuo di keze pherüna chü vor. U tsiepfumia kelhou teiu nu mechü medo-u se rüna morei mechü mhokuo chü di lhou, sünu thepfumia thau, miali thau se kemeyie mu ketouya süla mia puopuo idi pete u thuo u thau si phre. Mechü mhokuo thau sü kenyikejü thau geinu kho kekrei lho; süu chüümo mele geinu paryacü la ‘kerheiro’ ketoucü mhaleu la miali mia puopuo idi se ketou zotuo, süla pete bu u nei pephulieya

Pherüna kechü thau mehoshü liro mia pete rei kemhokuo se di u thuo u thau nu tha touthüshü idi keze kepekro vor. U tsiepfumia kelhou teiu nu chütherhü kenyi la terhü nu miavimiako pie rünau mhokuo chü kevor mele ngulielieya. Siro pherünamia donu shierei thecathebie nu u zha kevimia tsiu ramei kepfümiako pie u ramia mhokuo chü vor. Pherüna nu zayie mhatho chükeliemia ha therhu tsiu zayie chü di pherünamia khruohikhoya tuoyakezha dzeüse kekra nyiya.

4.4.1 Thecathebie Noule

U tsiepfumiakoe mha puo nu rei kekreamia pele mo di u thuo u va kra phrelieyakezha zhovi hau mechüsi zo. Uko mhatho kra di mereikecü la mia puo rei kemethuo nu u tei pevowaya mo derei mhatho kehoupuo shierei puotei penyi di puotei tou medzi di u mhathoko chü kevor silieya. Sümhie di thecathebie shierei puotei penyi di rüzhüya siro rüzhü zhoviu liro themia pete shierei kepekro di u nei kevor zhovi nouleu zo. Keriekimiakoe mhokuo nouleko pie kenieputho chü shierei süko la üdi kezesuo morei kengumvü tuotaya mo derei rüzhü teiu tseita liro kezevi mu keze u nei di pherüna chü la tuotaya.

Rüzhü teiu nu phichümia dieli puo pukecü, *‘rüzhütuoü rüzhüchü nu leta liro u ze rüzhüketuomia liro u ngumvümia mhiete süla thehie chü morosuo beikecü noule se di rüzhü morosuo derei rüzhüu tsei di chazou la parta liro sümiae u khriethomiate’* idi rüzhümia tahitarho vor süla rüzhümüakoe u kevitho-u se rüzhü phre kevor silieya.

4.4.1.1 Thecathebie Zhovi

Themia kelhou nu u kenei mu thenou kemvü kekrei phreya sümhie di u mhaphruo rei kekrei phre. Mhatho pete shierei puo thuo puo zhovizho puo nyi phreya sümhie di thecathebie kechü zhovitho puo liro themiako bu hau geinu kenousi pevi mu keze puo kechü nu meteikuo salieya.

Thecathebie nu zhovi puo liro rüzhü zhoko thuo rüzhümia kekhakerepie diezeu nu voshüya siro dieze süue mia puo kelhouu chathapie dieze kelhou tsiu mia bu puo pelelie kesü kelhou nu voshüya. Thecathebie nu miavimiakoe thetshü kro-u mhokuo chü tuoya tsiu süu rübei zomonyü rüna nu rei mia puo dze si kemo jü di meye se kevor dzeüse nyi.. Rüzhü kepeyiekecü mia puo chü pevi mu hüpie puo bu puo kevitho-u tsoshüya tsiu puo bu puo kezhaphrei sei balieya.

U tsiepfumia kelhou teiu nunu vor thie ketso shierei thecathebie ha u kelhouzho nu meye se baya zo kekreamonyü thecathebie haue u kelhouzho puo zocü la. Tenyimia rüzhü kemeyietho-u liro kene mu kene hau liro thepfumia rüzhü puote. Kene hau liro thetshüthetshü idi phichühicu pete rüzhü phrelieya.

Tenyima ha thecathebie chüya hurei kene pie kemeyietho-u chüya
(Neichüriazo, 2003, p. 70).

Harie kene keviu no ha,
Naga khriesa keviu petho. Mecamekhro puo do puo la vi,
Puo chü puo mo pepu puo rhi vi (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 60).

Tenyimia zhovi puo liro lakipuo huomia keklogeimeüta liro kene di theca chüwayakezha dze tuo. Thezho hau mehokeshü teiki u tsiepfumiakoe mhakehoupuonu shierei diethomiatho se kevor silie vi kekreamonyü ukoe theca chükeshü süu vacie laya mo derei süu se kezevi la di keze pherüna chü la tuotayakezha la.

Mia kenie kegekemeüta zorei the pie kezeya mo derei unie bu kenewa di
kenyükekuo siwa di khawaya. Süla kegeita ro kene pie theca chüwaya
(Neichüriazo, 2003, p. 70 & 71).

4.4.1.2 Thecathebie Tei

U chie u vünuokoe u mhatho kekra la mha pete shierei puotei penyi di chü vor the zo sümhie di thecathebie kechü hau shierei puotei penyi di rüzhüya süsü u tei kerüü mu thekhruothenyi tsiu penie teiko nunu rüzhüyakezha zo. Thecathebie teiko nu thetshüthetshü idi kepekroyakezha tei kemeyietho puo chüya kekreamonyü mhatho teiko nu mia pete shierei thehie chü u mhathoko chü merei phre bayakezha la. Süla thenyi teiko vorlie ro nhicukhriesamiakoe thenyi nyi di u nei mu ketheguokecüu pie u kenei chükewau rübei zomonyü u kro u zomia ze thecathebieko chü kepeyiekcü mele hako pete la u nei sekelie chü vor.

4.4.1.3 Keriekimia Rüzhüko

Tenyimia rüzhüko ha puorhi kekrekreicü nyi (Neichüriazo, 2003; Yhome, 2000), süko huo liro mechü rüzhü mu miali rüzhü. Siro thepfumia rüzhü mu thenumia rüzhü sürübei kemo nhicumia rüzhü rei sa baya süko huo liro:

Thepfumia Rüzhü:

Kene, khouthuo va, khetsekheva, thedzekeya, kheva, ketsie pie, rüngou peyie

Thenumia rüzhü:

Tholeitou, hiladu , mekomeki, khutsü, shüza seipie, sheki phre

Nhicumia rüzhü:

Pra mu prathie, sei bagei peta, ta kewhuo, pfhülie kru rüzhü.

4.4.2.1 Chüterhü

Chüterhü dieca hau liro dielou kekreikecü kenie kesapie dielou puo chüpie seyakezha ngulie. Dielounie liro ‘chü’ mu ‘terhü’. ‘Chü’ liro nhachü pete pie chü üdi kieya. Derei dieca hau liro ‘chü kekhriekezei nhachü kezha: losha, tekhu, thega, menyì, thedza, tekhra mu thelou kemhieko geikeliemia ‘ramei’ kralieya. Chü kekhriekezei, u kicükiri tsiu themia rei tewayakezha khunuoko. Vohurei losha mu tekhu liro themia zomonyü khunuo kekreiko rei hanie prei seya. *Udzürieu Ketekegei* (Zhale M. , Udzürieu Ketekegei, 2013) leshüda nu tekhu kegei dzeüseko pede di thupie ba. Mhakinu tekhu puolhe suo di phekiü penuo vorta liro themiako mechü rüwhuo chü tsu di tekhu-u geiwaketuo rhü di tsu süu whuoya üsi. Tekhu geikeliemiae kethepfutho zayie kralieya üsi. Siro themia u zha vi, thepfu di ngumvümia thakhrülie ro ramei kra di terhümiavimia zau pfü di u razou kethepfutho zayie kralieya. Süla *chüterhü* dieca hau liro tekhu kegei mu terhü kechü hau pu kesapie kieya. Mia puo kelhou mehoshü liro tekhu kegei mu terhü chü di zayie kechü ha mha kemichietho kenie zo derei kethepfuthomia mhattho hanie chü di ramei kra di u razou zayie chü vor.

Chüterhü chükecü teiu meho pesoushü liro puotei pete nu chüterhü chü zo tuoya kemo rhi puo ngulie vi süüsü metsü kezei teiki monyü teiso bayie teiki nu chü pekrathoyakezha la. Metsü kezei teiki liro nhamenyieko chakha kere lalie vi chüterhü tei petsaya.

Chüterhü icü die hau puoca tekhu-terhü. Tekhu terhü u penuo bate ho iro themia pete u melou thashütaya, sidi kethepfumia mu miavimiako khre merütaya. Süla tekhu terhü geikeliemia kethepfu zhakhra kralieya (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 26).

Bayielie mu chüterhü rie prei (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 6).

Keriekimiako teiu leshü liro ukoe nhachü kekhriekezei mu terhü sü michiethor vorcü pemhileya. Süla nhachü kekhriekezei huo phe/liezuo penuo vorta liro rüna mechüue lietsulievo chü mota di kere süu whuo tsu di geiyakezha dzeüse kekra nyi. Rünamia pete kemichie puo pherüna nu morei puokhiepuomhou vor bata liro michie di terhü miavimiako bu kepfhekeya mhathoko chü pecü tsiu nacünanyüko nu rei tekoukuo batayakezha mechüsi zo.

Co, terhümia vor nieko rüna whuotuoü bate ho, nieko vokhrü ba suo ho idi uko tarhoshü. Sitse rünaü sü michie rieriepfü bata. Sekhose R., Loc.cit.

4.4.2.2 Chüterhü Bode

Themia kelhou leshü liro kerheiro hau puoma re sekecü themia pete le phre huya mecie zo derei kekraitsatie le lashü liro mhakinu mia puoe zayie ramei mhokuo rübei letaya üliro puoe kerheiro se zayie mhokuo chü la batayazha rei lelie vi. Chüterhü phu nu lhou shierei methuo peyo di mia gei zotaya mo derei cabo kemeyietho puo liro mia/rüna puoe puoca kejü nunu u chünyü chüpie kekreamia puo pesekeshü geinu *khepu* la chüterhü pesiewayakezha silieya. *Zemozou Dzeu* (Sekhose R. , 2011) nunu ngukelie Zemozou-e puo pelipföpfü *khepu* la vo puo pelipfö kegeimia rüpfhünüo puo geikewa dze tuo.

Zemozou puo pelipfö tsü üse ketsapfö tsü sa se vo puo pelipfö prünüoko kishü di uko üse “Tsie we rüpfhünüo puo pie nie üpfö khepu ho”ishü (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 10).

Khepu zholi hau lekeshü teiki *Kenienuo dzewe* thedzeu nu ‘*Mhi puo khe mhi puo mu hu puo khe hu puo*’ diecha hau Tenyimia kelhou nu meye secü die puo ücü pele. Tenyimia capi zho nu shierei kepu hau la puozho puo nyi di *khepu* se kemesi se kevor dzeüse kekra nyi.

Mhakinu mia puoe puokhrepuora chü di mia dukhriwa ro süu/pfö pfhüpie tseki we puo dukhriwa rei die jü, mhanüü tseki huomia puo khrü puoya phirle vi derei sümia pejotuo (GB, 2014, p. 1).

Thepfumia u krü u pfutsa kegeimia khepu la di zayie kracü nyi (Sekhose K. , 2002, p. 31& 52).

Tenyima rüna puoe rüna kekrei puo bu puo themia geiwa ro puo khepu chü la petuoya. 'Mhi puo khe mhi puo mu hu puo khe hu puo' iciü se pecü seya (Zhale M. , Kenienue Dzewe, 2014, p. 25).

Nnhiennhie kelhou teiu nu rüna puoe puo thuo puo kedi krei toutou di lhou kevor rhi silieya sümhie di mha puo nu rei kekreamia pele mo di u thuo u kesese phre di lhou vor. Pherüna kechü nu rüna kezhakecü nyi siro rüna huo liro rüna kecuko pesekecü tei rei nyiyakezha dze tuo. Chütherhü cabo kekrei puo liro rüna kenie-e u thuo u donu kekuo kesoukecü geinu chütherhü pesiewayakezha silieya. Siro kijü diechüdienya hako rei kra phiya mu sidi hako geinu rei keze suo di huohuo ngumvü di chütherhü chüketa dze rei nyiya.

*U chie u vü lhou keriamiako, Rüna rüna chütherhü chü di,
Kekuo kesou di huo tsü huo vo zie, Chütherhü la puotei do yopuo,
Michie chakhrie kiülie perhie* (Shürhozelie, U Teiki Geizo, 2005, p. 23).

Keriekimiakoe chütherhü kechü hau pie zayie therhu mhatho kemeyietho puo chü vor the zo. Pesotsatie kecapukeshü mhie di mhaca kekrekrekrekü kekra nunu kezesuo di chütherhü sede partayakezha dze nyi mu kedzü nu cayietho huo liro: zayie ramei la, khepu kechü la, kekuo kesoukecü la, u thuo u keya la, rüna kepfhekeya la, kijü diechüdienya morei kijü prakelie la.

Keriki kelhoumiako sü chütherhü kechü sie mha kekrei medo mo, thepfumia mo liro thenumia sü chütherhü chüya kemo la thepfunuomia kepenue pie theguo chü vor zo (Sekhose K. , 2002, p. 36).

U tsiepfumiakoe zayie ramei hau se u mhokuo kemeyietho puo chü di kepetshükepekro kevor mhie di mhathu hau nu chütherhü cayie bahurei zayie ramei mhokuoko pemvü di cayie huo kepushüzhie. Keriekimia kelhou teiu leshü liro ukoe mhakehoupuo nu rei kepeyie mu kemetsa se di lhou kevor dze tuo. Rüna nu zayie ramei krakeliemiako rhu mu prei se di lhou. *Mehouviü-Morüsa* rüsieu nunu ngukelie zayie hurei chütherhü nu miavimia sü rhu pekrei mu sümia pie razou pezhü kemhie bayakezha Morüsa kelhou geinu silieya.

*... U shie , Morüsa bu gei shie!
... Nuo hauha terhü puo zha vi se zolie*

... *Morüsa sü u ramia zhü chü ba zo tsieki we* (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, p. 6).

4.4.2.3 Chütherhü Kemeyie

Chütherhü teiu mehoshü liro terhü miavimia ha u ramei la therhutho tha nu bayakezha *Mehoviü-Morüsa* rüsie nunu ngu pevi selieya.

... *Morüsa-e themia lhou pepu secü puo siro puoe terhü miavimia puo sa. Morüsa-e socüsonuo pete puo sikemo jü...Puo dze pu kemo jü... U, sorüna pulie kenjüü u ramia(Kidimia) thuo rei u kitiekinu Morüsa dze kepu phi baya...* (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, pp. 1-2)

Terhü gei di ramei kra kemomia sü kedipuo luoyamu. Ibid., p.6.

Chütherhü zayie pie u mhokuotho chü kevor la chütherhü zayie kralie kemomia sü pie thenumia tho vor. Chütherhü rüli phi menuoshü ro kethepfu mu zayie mhatho kemeyietho puo chü, sürübei monyü u thuo u keya mele puo rei chü saya. Chütherhü teiu nu zo shierei ngumvümia zo kemosie hau la üdi methuo nu miali morei mechü tsu mia whuoya kemo zhovi nyi. Chütherhü kechü hau ro mia kegei mhodzü mu geikelie sie rei nacünanyü nu menuo se di u kenyüakezha mhatho puo kekreamonyü keriekimiakoe mhapuorei pemo di chü vor kemo la. Theruo kesuo huo zo kemosie chütherhü liro ngumvümia mu ngumvümia donu chüyakezha zo. Hieshiehieruo puo ro Morüsa-e puo mhokuo zayie la puo thuo vo puo kimia chüketuopfü Mehoviü geikewa dze silieya mhatho hau lekeshü mhokuo nouleu la mha pete kekrü voketa dze puo.

Nie ngou deishü Reizonyü sü tshie

Reizonyü sia terhuomia mho chü (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 9).

Thiedzü teiu nu rüna kenie donu terhüta ro rüna sünie donu mhotsou rhü shierei morei rüzou rhü shierei kehoukipuorei chütaya. Siro mia puoe terhü nu vo di mia thakhrülie ro mia tsü zielieya (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 40).

U chie u vüko kelhou teiu nu thepfumiako chütherhü zayie rüya süla u kevitho-u pie chütherhü nu shü vor. Thehouthebako nu shierei chütherhü dze se diebo kemeyietho puo

chü di phichümiakoe nhicukhriesamiako tahitarho vor. Pherüna nu zo kemo nhaterha nu mu pelilieko nu shierei miavimia ha u pelimia khrüüyalieyakezha la mia pete sümia khremerü di u pele tsapfü tuoya zo. Chüterhü zayieko lanu thepfunuomia kepenuo ha rei se ketherhu mu theguo puo chü kevor dze nyi.

Kerieki kelhoumiako sü chüterhü kechü sie mha kekrei medo mo, thepfumia mo ro thenumia sü chüterhü chüya kemo la thepfunuomia kepenuo pie theguo chü mu thenumia kepenuo we pie ketheyiekhrii ivor cü sü kepejo dieba ba mo zo (Sekhose K. , 2002, p. 36)

Hateiu nu terhü miavimiako kedapie rükhöu chü seiya. Rükhöumia u se nu ngumvümia bu vaphapfü ler puo themia geiwata ro puoe puo rheichie mechüu biepfü tsiu thenga keretho krakeshü rhi nu lhou tha puo se tsoya. Ibid., p.58.

Ramei kepfümia ha u khrümvü kekuo puo u gei tuotayakezha Zemozou dzeu nunu ngukelie Zemozou liro terhü miavimia puo süla terhümia rüpfhünuo puo zo shierei puo uko petsou kevo teiki puo rieprei di la pesietatakecü thedzu geinu silieya.

4.4.2.4 Chüterhü Zhovi

U tsiepfumiakoe chüterhü pie mhokuo mhatho kemeyietho puo chü vor süla thepfumiakoe chüterhü chü phre morokesuo noule nyi. Chüterhü chülie mo zo shierei terhü phrülie di ramei krakelie rei nyi. Mhokuo noule hau se di kepetsou keperhie kevor teiu nu zo shierei kekhrrie zhovi hau themia melou nu jü tseita mo zo ükecü uko mhatho meleko geinu lelie vi kekreamonyü chüterhü teiu nu zo shierei zhovi kekra nyiyakezha la. Zhovi cayie kemeyietho huo liro:

1. Chüterhü chü pecha di kemezhie bata liro vitho pebakecü menguta di rheichie vitho peba lalieya.
2. Vitho mengu tei hako nu thetuomia bu dieyie pie petsokecü mhathoko chüya süla thetuomia gei kenyüya.
3. Thetuomia liro chüterhü chü kebanie khrietho rünamia bu chüya.
4. Rütsüu zha pengou kenyütuo mu süsie kela lapie ngumvümia tsü lashü moro kenyüya.

5. Ngumvümia geilie shierei die kesuo/kerhu pu kenyüya derei sie 'sei ketsie thuo tsur n geiwate ho idi nha morei pfhe se tuo liro rhuopie rüngeru whewa di rütsüu ziepie pfütaya'.
6. Ngumvümia u ki khrühro lerta liro sümia rüguo morei kevielie moro kenyütaya.
7. U thuo u khre u ra chü di kemethuo nu huoniehüo gei kenyüya.

Nnhiennhienu chütherhü chü di zayie ramei krakecü mhokuo pie u mele kemeyietho chü vor süla thepfumia mele pete ramei se kemeyie mu rhu se kevor dze pu tuo zo.

Khinyhümia dze sü 'huo tsü huo vo kezie' ha se kemeyietho dzeu chü
(Sekhose K. , 2002, p. 42).

U tsiepfumiakoe chütherhü teiu nu shierei u thuo u medo nunu mia tsü mia vo zie vor kemo zhovi nyi derei pesotsatie kecapukeshü mhie di chütherhü ha mhaca kekreichü kekra geinu sedetayakezha siliete. Mhakinu huomia u thuo u khre u ra chü di mia kerheiro pevowa ro u donu terhü pesiekewa rhiu nunu khepu letaya sidi kerü tuotaya. Derei bijobimou la khurinuo, puomou kepfü kerhei pevowa ro zha thenie themouta chütuo mu themia kerheiro pevowa ro teicie thenie themouta chü rüna kekreira votaya kekreamonyü sikecümia u se vi motayakezha peleyakecü la. Theruo kesuo nyi di themia kerheiro monyü kirinuo shierei biekhriwa ro u rhouu ki u kejo chayakezha hau mechüsi zo. Keriekimiakoe sesuo keprei la methuo kehou nu themia kerheiro pevoya mo mu mhatho süu u kelhouzho nu kenyüpfhü puote.

Ndunhie we u tsiepfumiako, Vükonuo puo kedekhriwa rei,
Kepenuopfü a khra a ra chü, A phi a dzie yhashü mo zomu,
A ngumezhie vapie a tsücie (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 188).

Biejobiemou nunu mo di ukhre-ura chü di mia kerheiro pevowa ro mezou se chütaya üsi (Zhale M. , Kenienue Dzewe, 2014, p. 72).

Siro u tsiepfumia kelhouzho zhovi puo ro *kenyü*. Kenyü hau pie thezho puo chü di themiako kekhape kezevi mu keze puo chü vor the zo. Kenyü hau medzikelie geinu mia puoe lhou vi mu puotou sielieyakezha pele vor derei mhakinu mia puoe kenyü vajowa ro puo kelhou nu kemezhiekcü, khrielie kemo, khrukhre kemo kelhou nu

votayakezha peleya. Vitho chü mo shierei *kenyü* haue *vitho* kekuo mhie di krotho-u nu puo kekuo batayakezha pele kekreamonyü mhakinu kenýü iketa sie mhakehoupuo nu shierei kenýü ikecüko chü motayakezha la. Pesotsatie zhovi chiekeshü mhie di kenýü iketa sie u ngumvümia shierei petsou perhie motayakezha silie. Kenýü kekuo-u pemvü di mhakinu ngumvümia puoe ta u kinu vorta ro kekreamia bu udzie nunu puo biewa suo icü noule bataya kekreamonyü süue kenýücü la. Ukoë mha pete nu kipurhuo puo prei se di lhou vor mu chütherhü tei nu shierei kipurhuo-u nei chü mu puo medo rüsa di mhokuo mhathoko sedekücü chüya.

U ngumvümia puo ta mia kinu vota ro mia ki nunu puo bie kenýü (GB, 2014, p. 41).

U ngumvümia puo thuo rei puo ngumvü kekreamia puoe puo whuoketuo ki puoe ta u ki khrükhro lerta ro, puo thuo u ngumvümia zoü rei, puo rüguolie morei puo kevielie mo ro kenýüya üsi (Zhale M. , Kenienue Dzewe, 2014, p. 22).

Ngumvümia sitou zorei pepuopezuo morei pepfüpepfu kie di ta u ki khrükhro lerta ro gei kenýüthor; u whuo kevormia rei sümia gei kenýütaya shie (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 127).

U chie u vünuokoe chütherhü teiki zo shierei kekhrüe u nou tuoyakezha ngu pevi selie kekreamonyü ukoe rütsü zielie zo shierei thetuomia bu rütsüu pie la vo rügei chüketau ramiako tsü lashüyakezha silieya. Thetuomia sü kerü ketuo rünanie nu mo di rüna kekrei puo, sonuo rüna puo bu chüya üsi. Terhümia zorei thetuomia sü gei kenýüthor üya mu puo rei thetuomia chüketuo chie rüna puorei yapielie lho.

Terhü kephrü chükewa sie thetuomia bu rütsüu toupie la vo mia rügei chüketau ramiako tsü lawaya (Zhale M. , Kenienue Dzewe, 2014, p. 56).

Chütherhü phou nu zhovi puo ro mhatho hau rheichie mhatho chüya mo derei puotei/phou huo sie thedo nu vitho peba la morokesuo nounyü ba layakezha dzeüse kekra nyi. Sümhie di vitho hau ro thedo nu kezekesuo pejúwa di siekelhoumiako bu kezevi di lhou kemiakhrie la tuo morokesuo nounyü se di chüya. Vitho kechü nu mhale menuo se di chüya siro theja die pie huoniehüo tsü di rheichie vitho pebaketuo mharhü se di chüyakezha dzeüse tuo.

Tei kijü jüta kemochie u khrietho valie lhowe.

Dzü kru kezühichie u khrietho/vitho valie lhowe (Neichüriazo, 2003, p. 66).

Tei kijü jüta kemochie,

Khrüteiniaki jüta kemochie, Seidzü-Dzüü sota kemochie

Avu khrietho vitho khawa lhowe (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 126).

4.4.3 Chüterhü mu Thecathebie Keperokecü

Themia kelhou nu u mengu puo ngulieketu la thehie chü di u kevitho-u se kuokelie merü di whuo vozhüya sümhie di thecathebie mhokuoko lekho menuoshü ro puoe khrielieketuomia kemerü se di puotei pete mu puo kevitho-u pie rüzhü dojü di kuolieketu le tuoya. Puoe puo nhicumedzü nunu puo kezhaphrei siertaya siro thecathebie mu dothodochüko rei si pedelieya sidi phichü sierlie tse u rümia ki kuokelie merüya. Keriekimia kelhou nu mia puoe thupfhe teiu nunu puo kezhaphreilieyakezha mhie di chüterhü teiu nu si morokesuoko rei dojü phrelieya.

Mithu kepfhe ha u thuo u dojü, u chü kemephre, u taphrei, u chü kemeteilieya.

Nha donu ta kho ta ke, teirüteikhrie ze keperhie dojü, teirüzhüi ba rei phi mu phi di mecüta molieketu dojükecü hako pete mithu kepfhe geinu dojü phrelieya.

Chüterhü teiu nu mha sükemhieko pete dojü phre morosuoyakezha la mithu pfhe di süko dojü phrelieya (Neichüriazo, 2003, p. 56).

Rüzhü mhie di chüterhü mhokuo nu rei mehoshü ro thecathebie nu miavimiakoe la sier chüterhü nu zayie chü miavimia chü lalieya kekreamonyü kemephrukemerhümia chüterhü nu phi shierei u do kevi la ngumvümia perhie rüü mu kuolieyakezha la. Süla chüterhü mu thecathebie hanie-e kepero pevi se sei baya.

4.4.4 Ramei

Nnhiennhie kelhouzho nu mhokuo meleko leshü ro ramei hurei chüterhü ramei se kemeyie phiyacü la ramei kra kemomia sü le kethenu morei miadomiaruomia thau nu shüyakezha thedzethemieko nunu silie. Terhü miavimia ha rhu, pele mu sümia pie razou zhü puo kemhie di mechüu rei mha pete nu sümia se kerükrie se kevor dzeüse tuo.

Morüsa-nuomia u rüna zhü chü ba zo...

Ramei kra kemomia sü kedipuo luoya mu!

Mia khunhie tuoü puo nhie mia nuonuo bu ramei ropfü (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, pp. 6-7).

Zayie ramei rei puorhi kekrekreicü nyi derei rütsü ramei hau se kemeyiethoya üsi, süu ro mia puoe mia geilie ro rütsüu zielieya, sidi se phenu vor puo kenyülieya sidi ramei kralieya mu rütsü puoe ramei puopuoya üsi.

Mia puoe terhü nu vo di mia geilie ro rütsüu zielie di se vor puo kenyülieya süsie puoe ramei puo kralietaya (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 40).

Thepfumia rügei zha lepie kemeyietho tha nu shü phre zocü la thenumia thau pie ketheyie sei zo (Sekhose K. , 2002, p. 31).

Chüterhü tei nu zo shierei ramei kekra la üdi mia puoe methuo kehou nu kekreamia geiya mo, u ngumvümia rübei geileyakezha zo. Nnhiennhie chüterhü teiu nu shierei u tsiepfumia zhovi puo ro u khriethomia/vitho chükewamia gei kenyü ikecü zhovi hau se pesou mu pezha se vor. Mhakinu mia puoe vitho diekhoko vacieketa sie puo themia lhou vilie moketa preiya. Süla ramei kepfhü mhatho hau vitho chü kemo rünako rübei nunu zayie ramei kra tuoyakezha zo.

Thepfumia chüterhü chü tha ramei kraya. Thepfumia u krü u pfutsa kegeimia khepu la di zayie kracü nyi (Sekhose K. , 2002, p. 31& 52).

4.4.4.1 Ramei Kemeyie

Themiae mhokuo puo u gei tuo phreya zo, sümhie di keriekimia mechü kelhou mehoshü ro ukoe chüterhü chü di ramei kralieketuo kele hau pie mha kemeyietho puo chü vor. Ramei hau ro puotei pete nu pfüya mo derei pfükecü teiko nu themia kekreamiakoe miavimiako mehocü tei nyi phiya üsi kekreamonyü süue mia puo puo mhokuo pie kekreamia pengukecü tei kevitho puo tsiu rüna/thinuo mhokuo thashüyakezha tei puo sakecü la. U tsiepfumiakoe ramei kralie di pfü mia hou nu kepa hauha pie u kelhou nu puotei kemeyietho ücü leya.

Kelhou suo rei tha ramei-o kra

Sonaü nu nie kevi dze pu (Shürhozelie, Üca-53, 2004)

Rüna kecü yopuo zo rei terhü thesha, ramei kepfü kra ba ro kekreamiakoe, "Ei mia vi zo, mia üse cüütsa üdi mia peselie suo." isi di kepu tuoya (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 42)

Kekramia vorketasie nu Kewhira terhü kephrü puo nu phichümiakoe pukecü, "Co, terhü phrülie di ramei kralie mo ro vitho vortatuoü bate shie !" isi di nhicumiako petha phi üsi. Loc.cit.

4.4.4.2 Ramei Kese Tei

U tsiepfumiakoe thekhruothenyi kra seya siro rütsorünyie ramei kese tei rei peniyakezha silielieya. Rütsorameiko ro mia puoe puo thuo se kenyüu selieya mo derei krakeliemia rübei selieyakezha zo kekreamonyü kra mo di sekecü sie u phou rükewa morei u kelhou khrielie moketa preiyakezha kepele puo bacü la. Ramei liro chüterhü chü di u ngumvümia tsü ziekellie geinu kralieya morei terhü phrü di kralieyakezha rütsorünyie kemeyietho puo zo. Siro kra mo di pfükecü sie utsü geinu rameiu thuo rüve pruotayakezha dze rei si salie.

Kra mo di ramei pfü ro u tsü geinu rüve pruotaya üsi. Ramei ha terhü kegei morei terhü kephrü nunu kralieyakezha rübei zo: Terhü phrükecüe u ngou pie vo rütsüu zeya (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 41& 42).

Thepfunye hako ro kralie kemo sie seya mo, kralie mo di se ro u rüwaya di terhü nu kaketa preiya (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 24).

Ramei ro puotei kehou nu seya mo üsi, vo di seichape keshüko nu mu kidakinyi kechü teiko nu miavimiakoe u ramei seyakezha zo. Ramei kese teiko geinu kekreamiako bu u si pevitholieya. *Phousanyi* (Shürhozelie, Phousanyi, 1981) leshüdaununu ngukellie thiedzü teiu nu rüna nu nuolhou ketsakekrau pie u mhokuo chü vor mo derei chüterhü nu u zha kevi kekra kebamia pie u mhokuo chü vor kekreamonyü rüna nu themia thuo kra ba shierei terhü miavimia tsa ro süu pie mhapuorei chülieya kemo rhi puo leyakazha la.

Sei-chape keshü nu themia kevithomia bu rieyakezha la thepfunye se mo di rie ro meng aya. Mu thepfunye ha chüterhü nunu kralie kemosie seya mo. Khonoma, op.cit.,p.23.

Rüna kecü yopuo zo rei terhü thesha, ramei kepfü kra ba ro kekreimiakoe, “Ei mia vi zo, mia üse cüütsa üdi mia peselie suo.” isi di kepu tuoya (Shürhözelië, Phousanyi, 1981, p. 41).

4.4.5 Zayie Mhatho

U tsiepfumiakoe keze rüna chücü kepeyie mu kemetsa di lhou kevor la mha pete nu thehie chü phre tsiu u meseu nu thachüshü ro menga ücü noule kenyi la mhokuo zhoviu se di kepekro vor. Kelhou thau nu kishükinyi pie kemeyie mu se ketherhu se vor süla themia kehouporei thehie chü di mhanyikelie merü di mhachüya. Mhanyilieketuoe terhuo nei chükelië tsiu themia theja rei se di nyilieyakezha peleya. Kenyimiakoe terhuo theja tsiu themia theja kemengu la methuo u kinyi pevopie rüna mechü pehe vor.

Kenymia rüna ze hie ro zhakhra mu theza kevi kralieya (Nuh V. K., U Tsiepfumia Mhasi Bodeko, 2003, p. 50).

Themia puoe puo nhicumedzü nunu puo krü die ze, mha kesuo chü mo, thenga krawa mo di sier puo krü dieze nunu theja/kemesa kiya chülie, puo rüsuoyakezha puo Rhuou khrie pfülie di kishükinyitsatie shie chüümotsatie shierei vi kehie miemie sierlie ro theja keviko pie puo vie chülieya. Mhakinu mia puoe terhuo puo khrie di mhanyilie ro puoe puo kinyiko pevopie mha kevi chüpie rünamiako tsü di therhu zayie kekrecü kralieya. Zayie mhathokoe puo sie puopuo idi kesieso phre di rükrie miemie kholieya.

Zayie mhathoko:

Shalie > Zha chülie > Lei shülie > Kikia pfülie > Ketsie shülie > Ketsie pethalie > Rüzie hielie > Kerhei seibo leilie> Kerhei pfhehou pfhelie ivoya üsi.

U rhuou khrie tsiu themia khrie pfü di zayie mhatho chü tseikeliemia üse u zha vatseikeliemia, terhuo khrie kepfümia, kinyi guo kepfümia üya. Kenyi za pfükelië khe lhou kerüsuo se, u kelhou thau rei menuo miemie votaya. Kenyi za pfükeliemiae shürhoshürhei di utsü uvo, uphi udzie kerünyhu kerülei tei jü! Cüluo mo zo di chümetsie chüpie u razou u rüna pephreipehe vor phre huya zo.

...thehiechü u kethekere di khise theva pete ruosuo chü di mhatho chüya (Nuh V. K., U Tsiepfumia Mhasi Bodeko, 2003, p. 51)

U Tsiepfumia Mhasi Bodeko (Nuh V. K., U Tsiepfumia Mhasi Bodeko, 2003, p. 51)
 leshü nu ngukelie zayie mhatho hako huo ro mia puoe puo krü kinyiko pie krakelie
 nyi süsie mia puoe puo thuo puo kuo puo hie geinu krakelie kinyiko pie zayie mhatho
 chükecü rei nyiya sümhie di u thuo krakelie süko üse Tetso Zha isiyakezha silie.

Zhathozhachü geinu therhuzakie kralieyakezhako:

Zayie mhatho	Therhu zatho
Shakeliemia	Shaphruomia
Zha chükeliemia	Zharümia
Kikia pfükeliemia	Kikia kepfümia
Rüzie hiekeliemia, kerhei seibo leikeliemia mu kerhei pfhehou pfhekeliemia	Ketsukehiemia
Nyoyha kizhü chükeliemia	Nyoyha kizhümia

Sehou 4.10: Therhu zathoko

Mia puoe zayie mhathoko chülie ro rülili di puo sie puopuo idi therhu zathoko
 kralieya tsiu zatho rübei zomonyü kenyimia therhu zasi kekra:
 kikia/ketsie/sei/rüzie/pfhehou/pfhemenei kralieyakezha mirhi 4.10 nunu ngulie vi.

Chümetsie chü di kitho rhi kreikreikecü chülieya mu rüzie rei hielieya
 (Sekhose K. , 2002, p. 60).

Tenyimia kelhouzho nu mia puo kelhou nu mhirüu sü lhou sier thesha-thezha,
sei-rülei keshü, rüzie kehie morei ketsie kepie nanyüko chülie di puo mekhru
pfhewhi kralieketuo-u zo (Zhale M. , Kenienuo Dzewe, 2014, p. 50)

U tsiepfumia dietho miathoko, Liecielierhi kishükinyi pfhü,
Kikia shüpfü ketsie-o sepie (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 86)

4.5 Theja Mhatho: 1. Seichape/Kharu Keshü 2. Vitho

Theja Mhatho

Nnhiennhienu pherüna kechü zhoko mehoshü ro mha pete shierei terhuo khrüprei mu
 puo thezie sei di u mhathoko chü sede siro chü tseilie shierei kethezie pie u Rhuou tsü

la seiyakezha hau kelhouzho zhovi puo. Mha pete nu terhuo *theja* merü di u mhathoko chüyakezha la theja mhathoko kho kekrepie la kenie chülie vi: *miali theja* mu *mechü theja*. Theja mhathoko meho lashü ro miali morei mechü theja kehoupuo shierei thela nu mialiu kelhou nu kru la tsur phreyakezha peleya. Mhathu hau nu mechü theja mhatho kemeyietho kenie pede di kecapushüzhe: 1. Seichape/Kharu Keshü 2. Vitho

4.5.1 Seichape/Kharu Keshü

Pesotsatie kecapukeshü mhie di keriekimiakoe chüterhü chü di ramei krakecü pie u mhokuo kemeyietho puo chü vor zo sirei ngumvümia dzie nunu rünau yalie morokesuo noule ba phreya. Bahurei rünau kerüguo mhaleu sü thenuthenuo ya morokesuo mhaleu zo. U tsiepfumia rüna phetsheko kijütsei kerükrieko geinu chü phreya. Phetshe zho hau le menuoshü ro chüterhü dzevi la pekuotho ücü pulie vi kekreamonyü kijü thezha nunu phe tshe ro ngumvümia rüümekthro di u penyükewa keprei la. Rüna pekruse balieketuo la kharu penyi phreya.

Chüterhü keprei la kijüthou tsei kemezhü mu u mhitsie thechü kemedie siro u rüleichü kevi kedapie rüna chüchü hu. Siro terhü keprei/kerüda le kebi phre di rüna pete puo kharu chü se phre zo (Sekhose K. , 2002, p. 59).

Kharu hauha rünau kikha mu hauha terhü la pekuo di chüya (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 23).

U tsiepfumia zhovi puo ro kekreamia pele mo di u thuo u va kracükecü. Uko ngumvümia vorcü keprei la dahou/cakha chüpie rünau hou phrewaya sidi ketsukevo pete cha puo rübei ze pa mu le phreya. Rüna rüna zho kekrai zazacü nyiya sümhie di rüna huo liru kharu kenie nyiya üsi sidi puotei kerekemichieko nu kharu puo khawaya derei puo liru kha mo di lietsulievo chülieya üsi. Kepakele cha zeyakezha süu kikha chü pevi seya sidi puotei kesuo kemichie teikiko süu khakewa chüya tsiu themia bu rei süu pfheülakecü tei rei nyiya üsi. Chadiu khaketuo la tsapo nunu seidi kevi du se vor di khakecü chüya mu seidi süu *üse kharu* idi puya.

Thiedzü rünao terhü la dahou pfhepie hou, thekhe hopie hou di kethie shüpie puo thotsü shü, morei kethie shüpie cako hou ikecü chü vor. Siro sidi keprakele pete cha puo rübei medzi pra mu leya. Tsiu cha süu khaketuo la vo

ketsa tsapo nunu seidi du se tsur chau kekha chüya mu süu üse 'kharu' isiya (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, pp. 26,27).

Rünau kezhakecü rhi morei thinuo ketsakekra rhi nunu kharu ketsakekra baya. Rünau cü ro kharu puo zotalie vi derei rünau zha mu thinuo kenie kese bata ro thinuo puoe puo thuo puo kharu kreikrei di u thetse baya. Rüna puo kenie nunu ngukelie Pfhünuomia ha Niakracha rüna kewe puo, rüna hau thinuo se baya: Merhüma, Thevoma mu Semoma. Pfhünuomia thinuo sekoe u thuo u kharu nyinyi phreya. Siro Üzoda *Tsiepfumia Üda* (KSU, 2009) hau nu ngukelie Kiruphema rei Niakrakicha rüna chü keriethe puo ücü ngulie, rüna hau ro puo *kharu* puo rübei zo di themia, kiri pete süu nunu lietsulievo chü pa mu leyakezha dze nyi.

Thiedzü u krünuoko lhou vi, diethomiatho, kezevi mu keze puo chü di 'Kharu Puo' nunu lietsulievo chü di kepetshükepekro siro u ütsaliko chü kehukeli u nei phi kevor dzeüseko silieya (KSU, 2009).

4.5.1.1 Seichape Ca

U tsiepfumiako thiedzü kethukeru jü ürei die kese rhi si pevi se di vor sükemhie di dieca *Seichape* icüu rei dieca kemeyie se shü kesapie seyakezha dieca puo.

Dieca süko ro: 'Sei+ Cha+ Pe' = '**Seichape**'

Bahurei kerü kezhako mho pe kezha chü ro seibo kezha wipie chüya. Natho tsu di khunhie va chü tseiwaya. Derei '*seichape*' iro seidiko wipie chüyakezha mechütho 'kharu, pedi mu kichüzhü' chücü seipfüseipfu wipie dylie rei kere di teshüse vo mhachüyacü la sei pie mechü la mha kezha chükecü thoko bo kesapie hai di puya.

Pherüna kechü nu mechü mhatho kemeyietho puo sü seichape keshü hau pie mechü theja kemeyietho puo chü vor. Mhatho hako geinu rüna mechüue mhacha neiü nu kruoüthekecü theja kevi ngulie di rüna kevi chülieyakezha peleya. Nethe hau nu theja hurei *kharu* mhatho thejako kecali di kecapushüzhie.

Sei-chape, icüu: Kharu, Pedi mu Kichüzhü hako üse sei-chape icü puya (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 23).

4.5.1.2 Kharu Kechü Kepele Mu Kemerü Zhovi

Keriekimiakoe mhatho kehoupuo chü shierei terhuo nei chü mu u kepele puo sa ba di chü vor sümhie di kharu puo dukecü rei mhaca kekrekreicü kepele geinu duyakezha dzeüse nyi. Kharu sü chüterhü mu kemichie kenyi teiko nu rünau *kikha* kemhie di baya kekreilamonyü teisonhie themia shie kicükiriko shierei kepakele pete hau ze pa mu leyakezha la. Pherüna kechü nu mehoshü ro kharu kevi puo dukelie hau rünamia pete la theja kevitho puo ücü pele vor. Siro theja mhatho hau nu cayie kemeyietho huo ro rünamia kepfhekeya mhatho, u nuolhou kezupie mia pekiekecü tsiu terhuomia ki mha kevi chakecü mhatho kro puo zo.

U rüna keya mhatho, Terhuopfü ki mha kevi chakecü

U nuolhou kezupie mia kiekecü (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 35).

Mhanu rüna nu kharu-u weta morei themia lhou kruolie mota, kicükiri kruolie mota, ciethocieshü rüchülie mota, lhacülhale rüzietä, themia kejüketsopfhü krata tsiu kemengakecü nyita ro kharu kesa du di theja kesa cha la morosuoketa krütamiakoe kepukevasi di theja mhatho süu chü la morokesuo letayakezha silie.

Keriekimiakoe pelecü kharu kevi puo dulie ro theja kevi vorlieyakezha kepele mu kemerü se di theja mhatho hau chüyakezha theja dieko tsiu kharu gei zasiko geinu silie vi. Sümhie di *Khwürnomia Nanyü Dze* (Khonoma, Khwürnomia Nanyü Dze, 2007) nunu ngukelie Kharu, Pedi mu Kichüzhü hako menuo di mhathoko chü khrie/toulie ro themia lhou kralie, manyilie, chüterhü nu u zha vi, kicükiri kruolie, mhacümhakrie u sie vi, themia diethomiatho, kenourhe, kezevi, kechükenyü mu kesiakejü tsa, mha kevi hako vorlieya ücü pele mu merü di u nei tuotayakezha pele vor.

Mha huo nu thashüta morei theruo kesuo nyita morei mhajüta ikecü huo vorta ro kharu kesa du morokesuo letaya (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, pp. 27-31).

Kharu piehie pezilie dinu, Keprakele terhuopfü rüsuo;

Zolie-i mu lhou suota mo nhie (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 19).

Sümhie di *Phousanyi* (Shürhozelie, Phousanyi, 1981) leshüda nu kharu puo dukelie geinu theja kimhiecro kro puo ngulieya shiü puodzepuoseko kecapupie keba ngulie. Kharu puo duketuo rakelieu nu kepele mu kemerü kekra se di mhatho hau chüyakezha theja dieko nunu ngulieya tsiu theja, bahurei nuolhou, kicükiri, tie mu zu hako pie theja kemeyietho chüyakezha dzeüse nyi.

Themia kelhou cha, Tie mu zu cha,
Kicükiri cha (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 36).

4.5.1.3 Kharu Teshükecü Teisozha mu Zhovi

Keriekimia kelhou nu kharu sü pherünamiako la theja mhatho kezhatu puo süla themiako lhou kemezhie mu kemengata ro kharu kesa du morokesuo pele mu merütaya. Kharu dukecü mhatho hau shierei menuo se di chüyakezha mhatho puo zo kekreilamonyü menuo mota ro kekrükedikecü tsiu kekakemhe keprei la. Süla mhatho sede nunu menuo di nanyü morokesuoko chüpie sede chülie di mhathoko chü voya siro mhathoko zomonyü duketuo sei shierei mesa tseikecü pie chüyakezha silieya.

U tsiepfumiakoe mhathomhachü kehoupuo chü rei lheni tei puokru puo penyi di chü phreya sümhie di kharu teshüketuo teiu shierei teisozha puo penyi di sümhie nu teshü seiya. Theja mhatho hau pemie di chüya kemo la menuo se di puonako chüya mu nanyüko chükewa sie nu shüphraya. Kharu teshükecü mhatho hau ro Sekrenyi zha thetha (8) nhie teshü seiya mu mhatho tei hanu thinuo kekrei mu u khrietho rüna kekreira nu rei vor di kekhuohishüya.

Kharu keshü theja mhatho ha Sekrenyi zha thetha (8) nhie chüya. Hanhie we thepfumia melelie kevi pete votuo. Süsie thenyi zha thepfü nhie hiekecü zha (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 35).

Kharu teshükecü tei hau pie khrietho ro-u chü pekuo mu chü kemeteikuokecü tei puo mu theja tei puo chü sayakezha silie. Kharu shücü nhie ro thinuo kekreamiako mu rüna kekrei khrietho rüna tho thehie chü kekhuohi di teshüshüakezha silie. Sei teshücü nhie rütsonyieko se kerütso seya. Miavimiako terhü nu krakelie rameiko se di kerütso seya sidi kekreamia bu u rügei zayieko ngu di tha kekie tuoya üsi.

Hanhie we kharu teshü ketho chükecü we rüna kekrei morei thepfü kekreamiako tho shütatuo. Mu sidi niepuu rüna/thinuou bu kerütsopfü mia pekekecütsatie le pekuotaya (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 36).

Zoshüye mu u sonuoko ha , Sü-o di pfü u ngou kebipie
Voryie shie u pfüdi nu ha (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 48).

Kharu keshü mhatho hau pemie zo di teshüya mo, pedzüperie chü morokesuo nanyüko chülieta ro shü sedeketuo ki nanyüca kepfümia bu theja chashüya. Theja dieko leshü ro rünau morei mialiu kelhou nu se morokesuo pete merü di mhatho hau chüyakezha ngu pevi selieya. Theja die bodeko ro themia kelhou cha, tie mu zu cha, kicükiri hako chaya. Nacünanyüko sü terhuomia nei chü tsiu mhatho-u pie theja mhatho chütuo üdi theja dieko phrashü süsie nunu sei/kharu-u teshü sedeyakezha dzeüse nyiya.

Themia kelhou cha, tie mu zu cha, kicükiri cha, n se vo di thenuthenuo tshe chü tuolie, vi mu mezhü vorliecie, ishü tse süsie kharuu teshüvütatuo (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 36).

4.5.1.4 Sei pie Kharu Dulieya Kemoko

U tsiepfumia mhakehoupuo chü shierei pemo zo di chüya mo derei menuo se di mha chüyakezha uko mhatho rhiko geinu silie vi. Ukoe nacünanyü kechü, bahurei thevü pie nanyü kechüko nu thevü kevi kemesa se nanyü chü di theruo kevikesuo meho menuo seyakezha mhie di kharu kedu mhatho hau shierei menuo se di chüya. Kharu kechü nu menuo se di seibo pie chüketuou rie menuo se di süsie nu wipe duyakezha silie. Kharu duketuo seibo-u puomie, puoco, puobo, puomezü pete puotou keba seiboko rübei se kharu duyakezha zo. *Phousanyi* (Shürhozelie, Phousanyi, 1981) leshüdau nu ngukelie seibo mesa kemoko se kharu duya kemo ngulie sükosü: sei puomie kecieko, sei yieteko morei sei puoco puo sier di puo mezüu ki rükrieta ro süu rei se chüya kemo dzeüse nyi.

1. *Sei puomie khrokha kecieko pie mhatho hau chüya mo üsi.*

Sei haikecü pie chü ro themia dietho mo, teicücürü, kenourhe mo, kegeikemeü, kejüketsopfhü chü, mha kesuo haikecü sierketa keprei la sei chücü melieko pie chüya mo.

2. *Sei yiete*

Sei yiete pie chüya mo. Sei yiete sü sei puo mezü teketako üse siya.

Sei yiete pie Sei-chape chü ro khriesa kevi puo sier mu sia latatakecü preiya.

3. *Sei puoco puo sier di puo mezüu ki rükrieketa*

Sei puoco puo sier di puo mezüu ki rükrieta ro süu se chüya mo Sei haiekcü pie chü ro rüso rünamia vor u chü u sa di lhoukecüko u ki vikuoketa preiya (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 23).

4.5.1.5 Kharu Gei Mirhi mu Puocako

Keriekimia rüna kezhakecü nyi mu süu pemvü di kharu ketsakekra nyiya siro rüna kekreikecü pemvü di kharu rhiko shierei kekrei zazatayakezha silieya derei puorhi kek ratsatie we kemhieya zo. *Phousanyi* (Shürhozelie, Phousanyi, 1981) leshüu nunu ngukelie Tenyimia kharu puokrau puozha *feet* 5 mu puo rükrie *feet* 9 mese ki ba pekrayakezha silie.

Tenyimia kharu puokrau puozha feet 5 mu puo rükrie feet 9 mese ki batuo huo haki cükuotuo, huo haki zhakuotuo (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 28).

Kharu gei puorhi kemeyietho-u sü mithu tsü puo rhipie kharu tshunuolieya mu mithu kianie donu thepfumia nyie sekecü themia mirhi puo tha mu thepfu nyie se phre siro zasi kekrei huo ro khrüluo, themvü, phiso, keshü, vathou, thanyie, ramei, pezhü, rüngou, telha kre, zhiesha hakemhieko sa pie kharu-u gei rhipie zhayakezha ngulieya

Kharu nu mirhiko shierei rünarüna puorhi kekrei zazaya derei puorhi kemeyietho-u ro mithu tsü puo rhipie kharu tshunuolieya mu mithu kianie donu thepfumia nyie sekecü themia miarhi puo thaya (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 28).

Nacünanyü kekra nu mha kemeyietho se (3) pie uko bode chücü ngulieya: a) themia kelhou kecha, b) kicükiri bu kruoüthekecü kechamu c) lhacükedeikepu kecha. Thakie kemeyietho puo ro kharu gei mirhiko ca sü cayie hako ba phre (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 124).

U tsiepfumia kharu dukecü mha kekra pele mu merü di theja mhatho hau chü vor. Uko kepele mu kemerüko mirhi geinu zasi chüpie bayakezha ngulieya. Uko mirhiko geinu rünamia kemenguko rhipie bayakezha silieya süla kharu kesa puo dule ro themia lhou vilie, kruolieketuo peleya, kecüekerie u sie vi, lhacülhale pepupeloucü cha, kicükiriko rei kruolieketuo merüyakezha silieya. Kemerü süko geinu mirhi hako Pete rhipie kharu gei bayakezha dzeüse tuo. *Phousanyi* (Shürhozelie, Phousanyi, 1981) leshüu nunu mirhi kekreikecüko puoca vatshapie keba ngulie mu hakhrotsatie süko kezashüzhie:

Mithu tsü: u zha u zhü vakeliemia zasi: hau rünaui nyi keba zasi
Themiau: kharu pfhe ketha rhiu mu miavimia rhiu
Ramei lapfü ketha: terhü kegeimia rhiu: terhü miavimia rünaui nu keba zasi
Rüingou & pezhü: terhü nu u zha vilieketu rhi thakeshü
Telha kre: tie mu zu kecha la
Kharu nuko ro themia kelhou kecha la
Mithu: kicükiri kecha.

Tsiedo Zasi Kesako

Misi: chüterhü nu rünyie
Themia kedzieteshükecü: themia kezevilieketi zasi (Shürhozelie, Phousanyi, 1981).

4.5.2 Vitho

Vitho

Keriekimia kelhouzho nu thepfumia chüterhü chü di ramei krakecü sü zayie mhokuo mhatho kemeyietho chü vor. Thiedzü teiu mehoshü ro *khepu* la rüna puoe rüna kekrei puo perhiepetsou kevor dzeüse kekra nyi, sürübei la monyü zayie ramei mhokuo, kekuo kesoukecü la, kijü diechüdienya la rei chüterhü chü vor.

Ndunu rei lhou keriemiaiko,
Rüna puoe rüna kekrei ze, Kepfhesi mo kenoukrei dinu
Terhü chü sie huo tsü huo vo zie (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 52).

Krotho-u nu chüterhü miavimia ha rhu mu sümiae zayie kelhou tha puo nu lhou vor the zo. Mia puoe chüterhü nu puo zha viya ro puo rüna puo themiakoe mha pete nu puo khremerü mu puo pele se bataya süla miavimia sü u rünaui pezhü kemhie u pele bayakezha *Mehouviü-Morüsa* rüsieu nunu ngulie.

... Nuo hauha terhü puo zha vi se zolie
... Morüsa sü u ramia zhü cha ba zo tsieki we (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, p. 6).

U chie u vükoe mhatho kehoupuo nu shierei diethomiatho, kethezie tsiu kedzunga se di kepekro u nei vor. *Tenyidie Dze* (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992) nunu ngukelie zhovi puo ro mhakehoupuo nu rei ‘*u ro u üya mu mo ro mo üya*’ sidi mha peteko nu dietho se vor. Keriekimiakoe kepethakecü ‘*u dietho sü u kinyi zo ho*’ idi se ketarho kevor dze nyi. U mhathomhachü nu zo kemo ukoe chütherhü nu shierei dietho se di kepekro.

Keriekimiakoe chütherhü phu puo nu lhou sier zo sirei uko zhovi puo ro kemethuo puoca kejü nu kekreamia pesüpemvü mu ramei kraya kemo silieya. Uko huo tsü huo vo zie di ramei krayakezha teiu nu shierei kekhrie jü tseita kemo theja mhathoko geinu silie vi. Vitho mhatho hau pie kechachie kezekevi bode kemeyietho chü vor.

U tsiepfumia kelhouzho nu rüna kenie-e va puo vitho chükewa sie kechachie la vitho chüwate (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 125).

Keriekimia zhovi puo ro vitho theja mhatho hau pebakewa sie rünanie donu rheichie kezekevi bataya sidi mhatho kevi/kere/kemichie kehoupuo nu rei kekhuohikekhoya di khrietho chü sei tuotayakezha dzeüse kekra nyi. Tenyimia thedzethemieko pfhü vo ro rüna puoe puo thuo puo dze puo tuo phreyakezha mhie di *Phousanyi* (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 15 & 16) leshü hau nu Tenyimia rüna kinyi chükecü keriethe kenie dze thupieketuo ngulie: 1) Kewhimia Pfuchatsumia thino mu Pfhünomia Merhümia thino mu 2) Cedemia mu Khulazou Basamia. Kekinyikecü hanie ca kemeyietho-u ro kezekesuo bu ba nyü kemo morei kezevikelie süüsü bu rei meyiekuo salie morokesuo nunu sedekecü ngulie.

Kewhimia Pfuchatsumia thino mu Khonoma Merhümia thino - *U donu mha u nei kemo morei keze kesuo bu tuo nyü mo mu kemuoca di kezevi khrietho chüketuo la*

Cedemia mu Khulazou Basamia - *Nhaterha nu khrietho ha tsei molie, huohuo ra vo di u nupfü u nuo bu rei u khrietho si morokesuo nounyü la* (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 15 & 16).

Sokrotsou lhou sie u ramia donu khriesa kevitho puo chülie sü teiki Sokrotsou-nuo ramia mu puo kepenuo rünamiaiko khrietho chülie di kekinyituoülie (Sekhose R. , 2011, p. 11).

4.5.2.1 Vitho Kechü Mhodzü

Keriekimia kelhouzho nu vitho pebawa kemosie u ngumvümia ze kekrotho di mhapuorei chüya mo kekreilamonyü süue *kenyükecü* la mu kenyü ikecü zhovi hau se di mha pete kekhakere di kezevi vor.

U tsiepfumia kelhou teiu nu ngumvümia ha mha peteko nu u la therei puo kemhie di leyakezha lelie vi. Chüterhü teiki mhakehoupuo nu rei u ngumvümia ze keperhie kevor la u themia kelhou-u zomonyü kecükekrie, khurinuoko gei rei u kirei seyakezha silieya. Chüterhü vitho pebakecü mhodzü themia bu kesekerei kenyüya tsiu khurinuoko bu shierei ketuorheya kemo *Tso-o mu Terhuopudiü* unie khrietho geinu ngulie.

Derei sü teiki sü Meriemia mu Secümia unie donu terhü chü ba. Süla unie krünuoe unie bu kesekericiü pulie kenjüü unie thu zo rei whuo tsu tuocü khata (Sekhose R. , 2011, p. 26).

Tenyimia Kelhou Dze (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995) nu ngukelie vitho mhatho mhodzü ngumvümia vie cükecü prei se vor phre zo. Mhakinu mia puo morei huomiaie theruosuo di ngumvümia vie cüwata ro u phou rükewa preiya kekreilamonyü siwata liro chüterhü nu u ngumvümia ruo lhoketa preiya morei kechükesuo, mezoumezie rei prei sayakezha la.

Mezoumezie sü rüna donu chüterhü chü kengumvü tuo di vitho penyilie kemonu kevieca ro vilie kenjükecü kechü u gei partaya shie. Süu thegidzü u kroketa rhi puo lievi (Kuolie D. , Vilie Kelhou, 2017, p. 43).

*Kevi cha mo mezoumezie prei,
Ketuo nu rei terhuopfü theja, Keza re pie rüna peyuko,
Pesi tsoshü vitho chadi pfhü* (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 52).

U rümia vie cü kenyü –Mezoumezie keprei la (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 53).

Mezou - Tenyimia kepele nu u krü kegeimia vie cü ro uhuko kemethuo nunu peta, utsü rei pieta iyakezha puo. Thakie: Mezou prei mu rüve rüna nu vo rei u rümia vie cü hiecie.

Mezoumezie – mezou ro mezie reitayakezha pu kesakecü.

Thakie: Thiedzümia mezoumezie prei di u ki rei se tuoya (Mezhüvilie, Keduosievi & Shürhozelie, 2001, p. 275).

4.5.2.2 Vitho Zhovi

U tsiepfumiakoe chüterhü chü *huo tsü huo vo zie* di ramei krakecü phu puo nu lhou sier süla mhatho süu pie mhokuo mhatho kemeyietho puo chü di lhou. Chüterhü ha mhaca kekrekreicü nunu pesiewayakezha cayietho huo liro khepu, kekuo kesoukecü, u thuo u kepfhekeya la, dieshüdienya.

Keriekimia kelhou teiu nu thino morei rüna kenie-e chüterhü chü keperhie seta ro rüna puo peka sekecü chüwaya. Chüterhü chü kepetsoukeperhie se kevor teiu nu zo shierei zhovi kekra nyi di lhou. U tsiepfumiakoe kemethuo nunu kekreamia pesüpemvüya mo tsiu ngumvümia chü kepetsoukeperhie tha shierei puotei huo sie vitho penyi lalieyakezha dzeüse kekra nyi. Vitho mhatho hau liro phou puo kenie la chüya mo derei rheichie theja mhatho kemeyietho puo zo. Keriekimia kelhou teiki kezekevi bode kemeyietho puo ro *vitho* chükecüu zo. Süla vitho peba nyüta ro khrietho rüna puo bu dieye se u ngumvümiako ki u noudie se vo petsoshüya süsie u rümiako rei vitho pebakecü u medo ro kepfhekholie di vitho mhathoko sedelieya.

Thetuo rünau thuo dieko keyiepie rüna lutsahatsa pesilieya üsi. Vitho mengu keba rünanie u medo phreta ro südoki zorei ketekegei lhote (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 124).

Vitho zhovi hau ro ngumvü rünanie-e siedze dzevi la vitho pebawa morokesuo le di pebalieya sidi mhakehoupuo nu rei va ketsü mu japie huoniehüo tsü lalieyakezha mhatho puo. Vitho ha kechachie siekelhoumiako bu kezevi di lhou tuo morokesuo la dietseidiekho chükelie mhatho kemeyietho-u. Vitho mhatho hau pebakewa sie rünanie donu kezekevi bataya sidi mhatho kevi kehoupuo chütuoü shierei sümhodzü kenyü tuoyakezhako kenyü motaya.

Rüna kenie-e terhü chüchü tha di terhü chü unie nyieta morei rüna kekrei puoe unie ca chüta ro rüna sünie-e vitho peba lalieya. Vitho bata ro mhakehoupuo nu rei kemichie ba mote (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 26).

U tsiepfumia kelhouzho nu rüna kenie-e va puo vitho chükewa sie kechachie la vithochüwate (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 125).

Siro chüterhü thedo nu tuoya shierei keze kidakinyi chü di süu nunu vitho pebalie di keze ngumvümia kedipie khriethomia chü lalieya (Zhale M. , Kenienuo Dzewe, 2014, p. 25).

4.5.2.3 Vitho Diekho Tsie

Nnhiennhienu kelhoumiako kelhou le pesoushü ro ukoe mhatho kehoupuo nu shierei pecü mu menuo se di lhou vor, siro kipurhuo puo prei mu merü sa di lhou. *Nanyü Dze* (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 24) nunu ngukelie u chie u vünuoko kelhouzho nu mia puoe kipurhuo-u khrie pfü di lhou pepu mu manyilie ro puoe mha kevi chüpie puo themiako pehekecü chü di seiketsie shü mu rüzie hiekecü rei chüyakezha dzeüse kekra tuo. Kenyikeremia zasi mvü kemeteitholie kevi puo ro uko zayie mhathoko zo derei vitho mhatho hau mvü kemeteitholie kevi zasiu ro vitho tsiese sepie bayakezha silieya. Keriekimia kelhou kemhie thie kelhoumiako shierei mhatho kevi kemeyie puo/huo chülie ro ketsie sepie mhatho-u mvü kemeteikecü chüzhie. Ketsie liro teirüteinia pehie pfü rei rieta mo di kechachie balieyakezha la ketsie pie pfhekho zasi chü bayakezha silie.

Kekuokeyho noune thejako,

Cha zolie di Vitho tsieu se (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 46)

Rüse zo we rüwitatie mu,

Ketsie hurei keviko donu,

Rüwi kelho avu pfhekho tsie. Ibid., p.70.

4.5.2.4 Vitho Theja

U tsiepfumiakoe chüterhü phu puo nu lhoucü la chüterhü se kemeyie mu pie u mhokuo mhatho chü vor sirei themia kelhouzho-u nu le lakeshü ki chüterhü la

sathemi kra, samerünuo kra sidi themia bu thenou luolie mo mu noune jü tsiu michie sei di lhou kevor lelie vi kekreilamonyü chütherhü bu u kikrumia geiwata ro mhakipuorei thenou kenei jü zocü la. Ramei ha chütherhü miavimia la ro zayie derei geikewa kikru/thinuo-u la ro thenou kesuotho tei puo zo. Keriekimia kelhou nu noune mu kezekevi kejü hau ro chütherhü la pekuotho ücü pele derei vitho theja mhatho haue nousuo khepu pejülieketuo chadiu zo. Vitho chülie ro kejo va ketsülieya sidi kezekevi ketho-u u donu ba lalieya.

Siro chütherhü thedo nu tuoya shierei keze kidakinyi chü di süu nunu vitho pebalie di keze ngumvümia kedipie khriethomia chü lalieya (Zhale M. , Kenienue Dzewe, 2014, p. 25).

Tenyimia kelhou nu vitho-e theja mhatho puo, telhetephou kezevilie mo tuota shierei vitho nounyü themiako nou hühshü ro kejoyawa di kezevi la morokesuo lalieya. Vitho thejau ro voketa teiko nu kezesuo vor shierei vitho tei süu nunu kechachie khrietho chü sei tuotaketuo kepfhekholie di thenou mene di keze puo chü u nei la tuotayakezha chadiu zo.

*Mhasi sou vo rükrie nyü kekie
Khrüthemvü ze kemewi di lhou;
Zo ba derei Vitho sa mo ro
Kijü nu we noune jü üru* (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 49).

Kekinyikecü mhatho hau geinu themianuo kezevi kechü salie vi (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 23).

Vitho la theja kemerü mu kepele kekra nyi di pebaya. Theja kemeyietho huo ro kezekevi, nuolhou kruoüthekecü, kedikepou tsiu kicükiri, ciethocieshü kekruekethe hako pete merü di mhatho süu chüya. Süla mhatho süu puotou mu khrukhre di chülie ro süsie themia shie kicükiri shierei kruoüthe vi lalieyakezha peleya siro khrietho chü di mhatho kevi, kere, kemichie teiko nu shierei kekhuohikekhoya tuotayakezha silie.

Vo mia ki nyikecü ki themia nuolhou chalie, kicüki rei lhou vilieketuo chalie mu mia ze kezekevi chülie idi la vortaya. Süla mha huo kekrü zowa mo ro süsie themia lhou vilie morei kicükiri rei kruolieya. (Neichüriazo, 2003, p. 66).

Theja mhatho hau mhakinu mha huo nu kekrüwa ro theja monyü rüse vor di themia morei kicükiriko ka theta morei lhou vilie motayakezha rei peleya süla vitho mhatho hau menuo se di chüya.

Mhanuü mia ki nyi vo di mha huo kekrüwa ro themia kelhou ka thetaya morei u kicükiri rei lhou vi motaya ücü dze si (Neichüriaz, 2003, p. 66).

4.2.2.5 Vitho Rüse Ca

U tsiepfumia kelhouzho kevitho puo ro mhakehoupuo nu rei diethomiatho se di lhou vor mu haue rheichie zhovi puo. Chüterhü teiu nu rüna/thinuo kezesuo keperhie di ketekegei vor sirei nouchünouzhie zhovi hau themia melou nu jü tseita monyü kekhrie zho se lhou vor kekreamonyü u donu kerheiro kekhrie ba di vitho chü lawa di kezevi di lhou lakecü kemengu-u themianuo gei tuoyakezha la. Vitho mhatho hau ro phou puo kenie la chüya mo derei *rheichie vitho* chüyakezha mhatho puo. Vitho hau chü khrielie geinu themia lhou vi u nei mu keze puo chülieya derei vitho dietseidiekhoko se kemeteilie mota ro keka la vortayakezha dzeüse rei nyi.

Theja mhatho hau thinuo/rünanie donu rüse pie thedonu shüya sidi kechachie huoniehüo gei dietho ketsü mu kezevi tuotaketuo se dietseidiekhoko chüyakezha rüse dieko nunu silie vi.

Vithoja rüse dielouko: Khrü-teiniaki, kerü rüdi hanie leshü ro u khie u mhou kechachie bayakezha diecako kedapie zolie di rüseakezha ngulie süla diecako geinu sikeliu ro khrüteiniaki, rüdi hakoe kechachie ba seiyakezha mhie di *vitho mhatho* hau rei kechachie la vitho chüyakezha lelie vi. Rüna kekrekreicü ki ze di kerü rüdi pupie rüseakezhako liro rünakoe u kepenuotho rüdiko se rüsetayakezha pekhrotsa thakieko geinu ngulie vi.

Teikijü jüta kemochie,

Khrüteiniaki jüta kemochie, Seidzü-Dzüü sota kemochie,

Avu khrietho vitho khawa lhowe (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 126).

Khrü-teiniaki teigei kezha chie, Khrü dzü krukhezhi chie,

No a kho a va ro lu ketsa ketei n mekou du sü mo mu lu kijü kemera n mekou thie sü mo. A rei n kho n va ro lu ketsa ketei a mekou du sü mo mu lu kijü kemera a mekou thie sü mo (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 16).

Kezevi di khrietho chütuocie.

Avu rheichie kezanuo zo tha

Tei mu kijü thela tsotie ru (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 177).

Miavimia Rüli (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011) leshüu nu vitho kechü ha rüse dieko zo kemo mhatho huo sapie vitho mhatho-u mvü kemetei sayakezha ngulie. Vitho kechü teiki vitho rünanie rünyie, rüngou pie phre vor di ketsü tsiu ramei sa daya siro rüna huo ro nyienuo perhei rethe saya üsi. U tsiepfumiakoe uko kepele sou se mu kepele süu se uko mhathoko nunu kengu mhatho chüshüyakezha *vitho* mhathoko geinu ngulie vi. Tenyimia dievi puo pukecü ‘*kepuu ki zasi-u meyiekuo*’ isi süla dievi hau pemvü di vitho zasiko ha kechachie khrietho zasi phrecü ngulie vi.

Ramei dathekecü ca: “*a themia rei n themia geinu ramei kra lho, n themia rei a themia geinu ramei kra lho*”.

Nyienuo perhei rethecü ca: “*a ramia rei n ramia gei lho, n ramia rei a ramia gei lho, thie yawinu ketekegeicü avu donu dathewate*” (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 126).

4.5.2.6 Khriethoko Kekhruohikecü

Chüterhü teiu nu shierei rüna huoe rüna kekrei huo ze vitho chükewa nyi vor zo mu vitho rünakoe mhakehoupuo shierei kekhrie, kekhoa mu kenousi pevi di vorkecü uko mhathoko geinu ngulie. Khriethomiako kekhuohilieyakezha cayietho huo ro: chüterhü nu, seichape keshüko nu, socüsonyi teiko nu, lheni kepeka teiko nu huoniehüo khruohi vaphi tuoya. Phousanyi leshüdaununu ngukelie Tenyima ha mhatho bahurei seichape keshü hau pie theja mhatho tsiu u keneitho mhatho chü kevor silie. Seichape keshü hau nu niepumiakoe mhathoko rhülieta ro dielie pie puo khrietho rünamiaako pesiya mu mhatho hau geinu khrietho rünamiaako khrietho mvüdzeu chü pevi mu chü kemeteikuo sashüyakezha mhatho kemeyie puo zo.

Seichape keshü teiki khrietho rünamiakoe vor kekhuohiya sürübei monyü mhaphre rei se vor kekhuohi sayakezha dzeüse nyi.

Kharu teshü ketho chükecü we rüna kekrei morei thepfü kekreiko thuo shütuo.

Khrietho rünakoe mha se niepu rünau khruo vorya.

Mia peso keba rünau khrietho thinuo/rünamiakoe mha huoyoyo rei se puo phre ya süla mia peso keba tei hau nu puo khriethomiako pete pfhü kengukecü tei puo zo

(Shürhozelie, Phousanyi, 1981, pp. 24,36 & 37).

Gareiphezou geizo-u nunu ngukelie khrietho rünamiako ha mhatho kere kemichieko nu rei kekhuohi siro u kenei tei puo nu shierei kekhuohi di kepeza u nei kevor ngulie. Geizo hau nunu ngukelie Pfhünuomiakoe Gareiphe rüwhuo nu Japfüphiki puo khrietho rünamiako ze tsu Gareiphezou re tsu di uko penyükewa dze nyi.

No we pedo a we thukhonuo. Japfüphiki n kewheko ze,

Terhuo nei chü zouü gei keza (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 33).

Keriekimiakoe chüterhü phu nu lhoukecü la puotei pete nu ngumvümia keprei la coürho sei tuoya süla sonyi/kekinyikecü teiki kekhuohikecü zhovi puo ro thepfumia melelie kevi pete mia ki nyi votaya mu hateiu nu nhicunuomia mu thenuthenuo rübei rüna nu keba zotaya süla thinuo morei rüna kekreamia bu vor thinuo süu khruohi di rünau pfheülakecü chüyakezha silieya mu mhatho hau üse 'phe la' isiya üsi.

Kekinyikecü teiki thinuo kekreamia bu vor phe pfheülakecü chüya üsi. Siro rüna/thinuo kehoupourei mia ki nyi vota tse phenu nhicumia mu thenuthenuo rübei zoketa la thinuo kekreiko vor kehu di ze mo di kho mu ke batsoya. Süüsü üse 'phe la' iya. Mhatho hauha thinuo kekreikecüko huohuo va rükra di kekhuohi keba zhovi puo. (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 22).

4.6 Mhathomhachü mu Keshürhokeshürhei:

1. Kishükinyi 2. Kichüveli 3. Liecielierhie

Mhathomhachü mu Keshürhokeshürhei

Keriekimiakoe mhatho kehoupouonu shierei diethomiatho mu shürhoshürhei se di u mhathoko chü di kepekro u nei vor. U chie u vünuokoe diethomiatho mu u nou mesa

tsiu shürhoshürhei se di mhakehoupuorei chü kepeyie morei kemetsa mu chü keriekesou di kepekro vor. U pfutsanuokoe mhapuonurei kekreamia doriellie morei kecürü doviko chü di vor mo derei shürhoshürhei di u thuo se morokesuoko pete cie phrelieya sidi jütsopfhü mo di pherüna chü kepetshükepekro u nei vor the zo. U tsiepfumia mhathomhachü kemeyietho kro puo ro 1.Kishükinyi 2. Kichüpelie 3. Lieciellierhie

Shürhoshürhei mecamekhro di, Mia pele mo u thuo u kese, Miado lie mo u keseu se, Kecürü mu kerügu si mo (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 82).

Mhathomhachü nu Zhovi

Keriekimiakoe u thuo u ki u lie nyi phre di thehie chü mhachü phre vor siro kechükenyü puo zo kemosie kemethuo nu kiba chü di u tei pevokewa khrie tsiu keteitso se di u tei u zha pete se u mhatho chü vor. U tsiepfumiakoe kesuokemezie puo zo kemosie mhapuonurei kekreamia merü di lhou vor mo.

Mia puo rei puo ki puo lie jü di rüna nu lhou vor mo (Nuh V. , 2003).

Lhoukeriemiako mhathomhachü nu zhovi puo ro kekhuohi sikecü, ukoe mhatho kerekerüü pete nu kepekro mu kekhuohi di mhachülieya. Zhovi kekrai puo ro mhakinu mia puoe mhatho teiu nu theruo suo di puo mhatho chülie suo bata ro puo siezanuo/siezedzürie/rüna kere kekhuohi di sümia mhathoko chüshüyakezha hau u kelhouzho nu zhovitho puo zo tsiu mia puo puo rübei chülie kere thoko nu shierei kere di kekhuohilieyakezha dze nyi.

Mia puo puo rübei chülie kelho thoko nu puo siezedzürie, puo pfu puo chienuo mu puo siezanuomia pete sie puo khruohiya (Shürhozelie, Tenyidie Dze, 1992, p. 46).

4.6.1 Kishükinyi

U tsiepfumiakoe teikijü merü di lhou sümhie di kishükinyi hau ro mhaca kekreakreicü nu selieya, kemeyie huo ro lheni ngukelie kinyi, huo ro u thuo chükelie kinyi nyiya. Keriekimiakoe u mhatho nu shürhei se di thehie chü mhachü di nyilieyakezha zo.

Ukoe mhapuonurei pemo di lhou monyü u kelhou se menuo miemie mu Terhuo khrüpreisiei di lhou votayakezha mechüsi zo.

Kishükinyi-e lheni lhou keparko rei mu themia thuo chülieyakezha nyako rei sa phre. Kishükinyi huo cü mu krieya mu huo se mhachüya tsiu huo ro Kepenuopfü thuo pethepelhoushü di themia bu se u kinyi chülieya (Academy, Ura Dze, 2005, p. 1).

Ura Dze (Academy, Ura Dze, 2005) nunu ngukelie kishükinyi ro kijü nu themia kelhou teiki manyamhara se di lhouyakezha vieko üse “kishükinyi” üyakezha siliete sümhie di themiae kishükinyi puorhi kekrekreicü nunu se di u nei tuoya. Dievi puo pucü, ‘*keshürhoe u kinyi zo*’ isi. Dievi hau le pesoukeshü teiki puocau sou se keba ngulie vi. Puoca kemeyietho puo ro mia puoe puo thuo mhajü shierei shürho ba ro puo nei baya tsiu mhathomhachü kehoupourei chülieya derei shürho mota ro puo thuo puo le pejü mu mhakehoupuo chütuoü le ba shierei chülie kesuo tei nyitaya sidi puo kelhou nu thedzükezei rübeitaya. Süla kejüu shie kenyi shierei shürho keba teiki rübei puo nei balieyakezha zo.

4.6.1.1 Kishükinyi Kepfhü nu Zhovi

U tsiepfumia kishükinyi kepfhü nu zhovi puo ro mechü vierhe kinyi: khourhe, ketsa, seikha nyiya sidi u vie kejü kesuomiako tsiu chazou nunu kevormiako bu vierhe kinyiko se di kemenga mo di kekreamiako ze pherüna chü u nei kevor dzeüse nyi. Keriekimia kelhou teiu nu themia pete mechü kinyiko khrie mu rüguo pekruse tuo morokesuo noule se thehie chü lhou vor. Keriekimiakoe theja mhatho huo chütuoü liro mechü vierheko nunu bahurei khourhe nunu lie cielie di pie u somia pehecü chüya.

Kishükinyi kepevie thau leshü ro: miali, kikru, tsanuo kinyi mu mechü kinyi idi pulie vi. Kikru mu tsanuo kinyiko ro miali kinyi rhiu nu ba derei chienuo, thino mu razou kinyiko ro mechü kinyi rhiu nu ba üdi u tsiepfumiako süu medzi vor (Academy, Ura Dze, 2005, p. 1).

Thiedzümia kelhou teiu nu shierei kishükinyi ha se kemeyie mu ketherhu vor zo siro kenyikeyü rei nyi vor zo derei themiako donu süu pie mha kezha kemeyieu chü vor

mo. U thuo u donu kenyikejü kho kekreichü monyü kenyi shie kejü shierei u kishükinyi ketsakekrau mo di se pecü se di lhoukecü hau pie kelhou zhovi puo chüya.

U tsiepfumiako donu rei kenyikejü sü chü di lhou vor. Mithu tsü phrü mu telha chü phrü di kinyi mejü vor. Kenyimia puo kilie vi mu kra. Kiülie kracüra mhatho chü pekrapie puo kilieko tshukelie la nyi vor. Loc.cit.

U tsiepfumia pherüna kechü nu mia puo rei jütsopfhü di khruocü kevor dze si mo, kehoupurei thehie chü u thuo u vakracü phre vor zo. Kenyimiakoe u kinyiko se kemiakokemelha tuotaya mo, sikecü monyü u kinyiko menuo nu se keteku mu süko pie mha kevi chü di meye kevor dzeüse kekra nyi.

Thiedzü u tsiepfumia kelhou teikiko le pesoukeshü ukoe lhou ketou mu mha se ketou siro mechü shie mialiu shierei lhou u nei ketou kevor dzeüseko silieya. Lhou uko nei ketoukecü bode puo ro diethomiathokecü la siro pesotsatie kepukeshü mhie di krütamia mha se ketou mu puotoukecü la siro cayie kemeyie kekrei tsie kepushü kenyü ro kishükinyi se sikecü la.

U tsiepfumiako donu rei kenyikejü sü chü di lhou vor. Mithu tsü phrü mu telha chü phrü di kinyi mejü vor. Kenyimia puo kilie vi mu kra. Kiülie kracüra mhatho chü pekrapie puo kilieko tshukelie la nyi vor (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 54).

Kishükinyi nu kerüthuokerüluo mu kruoüthelieyakezha bodeko le menuoshü ro rüna morei thinuo puoe puo kharu chüpie khrukhrekelie geinu nyilieyakezha pesotsatie pede di kecapukeshü nunu siliete. Thinuo-u nu mia puo manyilieketuoe mialiu lhou menuokeshü geinu rübei mo derei thinuo peteu lhou puotou siro kharu puotocü puo dukelie geinu nyilieyakezha peleya. Mhale neiüko kharu kechü pemvü di le pede vo ro cayietho kenie chiese parlie vi. Kerieu ro ‘terhü nu rüna keyau’ puoca ngumvümia bu rünau pepriewa molieketuo la kharu chükecü, kenieu ro ‘Kepenuopfü ki theja kevi chakecü chadiu’. Kharu shülie di manyilieyakezha cayieu ro kharu kevi puo shülie di kepakele Pete terhuopfü rüsu di nanyü nu menuokelie geinu terhuopfü nei chülie di puo thejako se di manyikelie-u zo.

4.6.1.2 Tenyimia kishükinyi rhi kemeyiethoko

1. Kiülie 2. Lhacülhale 3. Kicükiri

4.6.1.2.1 Kiülie

Nnhiennhie kelhoumiako kishükinyi thau leshü ro ukoe kiülie tsiu kicükiri ba krakecümia pie kenyimia petho vor tsiu mechüu kelhou rüli leshü ro kikru pete u thuo u ki u lie kra mo shierei u thuo u vali mu u ki u kru nyinyi phre di keze pherüna chü vor. U tsiepfumiakoe mechü kinyi bahurei razou, thinuo morei chienuo liehe, khourhe mu seikha rei nyiya sidi mechü kinyi penyikecü chüya, bahurei mechü theja mhatho: seichape/sonyi huo chütuo üro khourhe chülie di mechü heko nu mha kesepie u so u miamia pesolieya. Süu ki niepukuocü zhovi puo liro mhakinu huomia theruosuo di kita chü u pfhü, u pfhü u whe vor u ze rüna chütuoü liro sümia bu mechü vierhe kilieko, khourhe morei seikhaseirhieko nunu ciecüciekrie mu sei du dei di kemenga mo di mia ze pherüna chü kevor dzeüse nyiya. U tsiepfumiakoe mhapuonurei kekreamia peziwa mengaya sidi u thuo thehie chü di u kese phrephre di lhou vor the zo derei theruokesuo teiko nu morei thoreko nu kekhuohi morokesuo noule nyi phreya.

Mia puo rei puo ki puo lie jü di rüna nu lhou vor mo. Kikru puo ha teicie pete cü mu krietuo la puo kese phreliya, mahjü rei mia bu u kethashü si nyü mo di thehie chü u ramia ze di lhou vor (Nuh, U Tsiepfumia Mhasi Bodeko, 2003).

Mia puo puo rübei chülie kelho thoko nu puo siezedzürie, puo pfu puo chienuo mu puo siezanuomia pete sie puo khruohiya. (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 46)

Kiülie kese nu zhovi huo

1. Kenyimia

Mehouviü-Moriisa rüsieu nunu ngukelie u Tenyimia pelekecü kishükinyi ha nhaterha nunu nyi voryakezha peleya hau pfhü pesoukeshü kinyi bahurei lhacülhale mu kicükiri pie kemeyietho chüya mu kinyi hako pete khre shierei nhaterha nunu pfhüpfü voryakezha la kelhoumhasi die hamhiecü puyakezha ngulie.

Mia kenyimia sü terha nu nyi voryie ru. Ca nu mia khou thekriethehie li sü vazavazuopfü zhü (Shürhozelie, Mehoviü- Morüsa, 1992, p. 21).

Nko tsiedo raka kekramia üse kenyimia üya derei thiedzü ro raka kemetei la telha, sei mu mithu tsü geinu kinyi phrüya üsi (Yhome, Ancestral Culture of The Angamis, 2000, p. 45).

U krü u pfutsanuoko teiu nu kenyimia thau mehokeshü tsiedo mhie shükeiraka ba krakecüu mehoya mo derei telha, seikha tsiu mithu tsü phrü di kinyi thau pfhüyakezha zo. Kinyi hako ba krayakezhamia pie kenyimia tho vor. Kenyimiakoe u mhatho nu shürhei se di mhachü di nyilleyakezha rübei zo. Ukoehapapunurei pemo di monyü u kelhou tei pete nu menuo miemie mu nacünanyüko chüpie terhuo nei chü di puo theja merü tsiu puo khrü preisiei di lhou ketekuto tuotaya. Terhuo nei chükellie geinu terhuo nei pfülieya sidi u mhathoko nu shürhei tsiu menuokuokellie geinu manyilleyakezha hau mechüsi zo.

Kenei za pfükellie khe lhou kerüso se u kelhou thau rei menuo miemie votaya. Kenyi za pfükellie pfükecü sü shürhoshürhei meyhumezhie, utsü uvo, uphi udzie kerüyhu kerülei tei jü! (Sekhose K. , 2002, p. 60).

Mhachü mo di manyikellie cha kekrei tuo mo (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 65).

U krü u pfutsanuoko kelhou teiu nu mhachükecü hau se ketherhu se vor süla phichümiakoe ketarhokecü, “*mhachü mo di manyikellie cha kekrei tuo mo*” idi kepetha vor. *Mehoviü Morüsa* rüsieu nunu ngu sakellie Tenyimia ha kishükiya nu shierei dietho mu u krü dieze tsiu u krü theja se kenieputho chüya. Keriekimiakoe kishükiya la thenu rüsakecü teiki shierei kishükinyi bode bahurei kiülle dze hau meyie sekecü *Morüsa* kiya chüketuo la thenupfü *Mehoviü* rüsakecüu nunu ngu pevi selieya.

...Derei kiülle dze we vi rei suo rei ketso tou zotuo ho.

... “Ei, mia mia phe rei pheluotho nu ba, siro mia thu sü mia kitie jakesepfü ngu ketsollie kelhopfü chü thaya zo” (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, p. 21).

...Thenupfü nupfu-u rei tshe di puo sei puo tsie kenuora ca nu tshu keba die pu, puoca, thepfu-u üse kenymia ücü pu di puo rüsa vor (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 34).

Puo Zuo ... Morüsa-nuo za sü sikuo phiye. Derei u thenumia sü thepfumia ze terhü whuo lhoe ...; mia kilie chü mia kinu kesetie ... mu ... mia kiülie kedipuo mhie di lhouya shi?

Vipfhe ... We vi mo derei u kilie pete ca ki phre mu phiedzürüzie lie phre. (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, p. 30).

2. Kiülie Se U Shiephruokecü Zhovi

Tenyimia kelhou nu kiülie ha se kemeyie mu ketherhuthoyakezha kishükinyi ro-u nunu ngulie vi kekreamonyü kiülie pie u kinyi bode kevitho chü phreyakezha la. U tsiepfumia kelhouzho nu kiülie pie u shiephruokecü zhovi hau se pecü mu se menuo se di lhou süla kayie zho nu shiephruo shierei puozho puo nyi di medzi vor phre huyakezha silieya. Zhovi süsü kiülie kayie hau pie thepfumia rübei tsüyakezha zo. Kikru puo nu thepfu kikru ro phichütho-u ro tekhoulie kevitho puo pie puo shiephruotuo süsie ki pie nhicutho-u phruoya. Kiülie pie u nuonuo shiephruokecü nu menuo se di chüya. Mia puoe u krü u shiephruokeshü kiülieko se pecü mu menuokeshü geinu manyilie vi sidi puo therhu penyi lalieyakezha dzeüse tuo.

Siro manyi kemomia zorei puo krü puo phruokeshü kilieko perawa mo di chükeliemia puo thuo puo therhu pebalieya. Puo thuo puo kuo puo hie pie puo krü puo rhuokeshü mho rei ba sakeliemia puo therhu kra salie ivor (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 54).

Nnhiennhie kelhoumiakoe kiülie pie thenumia shiephruo vor mo. Kiülie pie thenumia shiephruo kemo mhaca kemeyietho puo liro thiedzü chütherhü teiu nu zayie rameiko la u thuo u rübei krei tou di lhou ba nyücü lalie vi.

Thepfumia rügei zha lepie kemeyietho tha nu shü phre zocü la thenumia thau pie ketheyie sei zo. Thepfumia u krü u pfutsa kegeimia khepu la di zayie kracü nyi derei thenumia sü sikelie jü süla kashükayie pete thepfumia bu weya (Sekhose K. , 2002, p. 31).

U krüno kiülie pie u shiephruokeshüko zecüzezie kenü üdi thedze pukeyie vor thie kelhoumiako tso. Keriekimiakoe pelekecü mhakinu u shiephruokeshü kiülie zecüzeziekewa sie lhou vi motayakezha nouleu u gei tuocecü la. Derei mhakinu morosuo bei di shiephruokeshü kiülie huo kedituoü zo shierei phichümia ketso di kediyakezha dzeüse nyi.

U krütsa kijü lieko zecü kenü (GB, 2014, p. 42).

U krü u pfutsa kiülie morei mhanya puoma kere huo kedituoü ro, chienuo vie ro chienuo donu phichümia ketsotuo, kinumia vie ro kikru donu phichüu ketsotuo morei pfutsanuomia vie ro pfutsanuo nu phichüu ketsotuo. Ibid., p.25.

3. Kiülie Kerüguo Mhatho

Kishükinyi ro-u nu kiülie thau meyekecü mhie di u kelhouzho nu kiülie theriethekroko rei meye seya. Thiedzümiakoe dietho seyakezha mhie di kiülie theriethekroko shierei pekru mu rüguo menuo se vor zo. Tenyimia kelhou zhovi puo ro *mia kiülie pevie morei mia rie gelie kenü* icü zhovi hau se pecü se vor the zo kekreamonyü uko kepele nu kenü vaciekewa sie lhou vilie motayakezha peleyacü la. Thiedzümia kelhou teiki kiülie tsiu kijü mu ketsa hako mehoshü ro kiülie ro mialiu vie pekraya derei ketsako ro mialiu mo di rüna/thinuo/chienuo vie chü pekra vor.

U tsiepfumia pu keyie vor di sikecü mhakinu mia puoe puotou kemo nunu siezanuomia kijü pevie morei theriethekro gelie/pevieta ro puo gei morei puo nuonuo gei morei puo tsünuomiako gei rei lhou puotou kemo nyitayakezha peleya. Süla thiedzümiakoe diethomiatho mu michie se di theriethekroko rüguo menuo se vor thie kelhoumiako tso.

Teijü di rüse kenü, Therie phe kenü, Mia rie ge kenü (Zhale K. , Kenü, 2005, p. 2).

4.6.1.2.2 Lhacülhale

Tenyimia kelhou nu lhacülhale pie u kinyi kemeyietho puo chü vor kekreamonyü mia puoe puo kitiekinu kecükekrie bata ro puo la tsei zo icü kele puo ba phreyakezha la. Keriekimiakoe lhacülhale ba krayakezhamia üse kenyimia chü vor. Nnhiennhie

kenyimiakoe kiülie kevi ba kra siro shürhoshürhei di puo kiülie nu mhachü di lhacülhale cie pekralie di mhanyilieyakezha zo.

U chie u vünuokoe lhacülhale se kemeyie mu se pecü se di vor kekreamonyü uko kelhou nu telha hau pie kecükekrie kemeyietho chü di se seiyakezha la sümhie di mhacha kekra nu menuo mu tekü di lhacülhale se kevor cayie huo chieshüzhie.

1. Pecü di Lhacülhale Kese

U niedimiakoe lhou diethomiatho mu shürhorhürhei siro u thuo u keseu setsai mu pecü se di lhou. Siro kecükekrie nu zo shierei cüükrie u zha pu mu vi se vor zo. Pesotsatie kepukeshü mhie di mia pete u thuo u la tsei phrephre bayakezha siliete hau cae mia kekreamia pele mo di u thuo se morokesuo pete ba tseikecü zo. Lhacülhale cü pepupeloulietuo la menuo mu pecü se di u teitso chü di seya sümho rei kipurhuou ki kedeikepu theja chapie u lhacülhaleko mho shü perie di süsie nu cüükrie kevor dzeüse kekra nyi. Lhacülhale pete tekhou mu nhalie nunu cie phrelieya. Lhacülhale zomonyü ganyagara neiüko shierei nhalie nunu leilie di mhapuonurei mia kekreamia merü mo di u thuo u la tseitsei phre di keze pherüna chü kezevi mu u nei di lhou vor the zo. Lhacülhale pie u kinyi kemeyietho chü vor süla süko kemeza mhathoko nu menuo se di mezaya. Sümho rei kepetha mu ketarho pevi seya. Ketarhocecü cayie huo ro: kemethuo nunu tieüzu pie kemethuo chü kenýü, cüükriececü teiki kekhie suo tsiu kecükekrie the kenýüya.

Ketsau ... A hie khür la baluo mo?

Puo nuopfü ... Hou! kiüdimu!

Ketsa ... Tehiemekhou khürthorcü mhacü u zha vi motaya, nieko tsiedo tehiemekhou kecielikhiko tsiemalie khürücü ha keziezhi ruo mote (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, p. 3).

Mehoviü-Morüsa (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992) rüsieu nunu ngukelie keriekimiakoe mhacüükrielie shierei u khou u hieko khürüya kemo silieya kekreamonyü ukoe pelekecü süko khürüwa ro mhacü rüzieketa preiyakezha la.

U tsiepfumia liecie di teicie va pfhülieya, mu liecie vo hurei tekhou kechü pie puo nieputho-u chüya. Nhalie (kesolie) cie kemo jüya, nhalie nunu chüsi, kevü mu mepfhürümo mu ganyagara doneiüko leilieya (Sorie V. , 1993, p. 21).

2. Kipurhuo-u Theja

U tsiepfumiakoe mhathomhachü tei pete nu kipurhuo puo kekhuohi tsiu theja merü di lhou vor kekreamonyü ukoe pelekecü terhuomia nei kemo chükewa sie lhou khrukhrelie motayakezha peleyakezha la.

Themia u ngumvü rei suotaya mo, derei terhuomia ngumvü pfüketa sie lhoulieya mo isiya (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 17).

Nnhiennhie kelhoumiakoe kipurhuo puo thuo u rüguose voryakezha peleya sümhie di mhaphruo pete shierei kipurhuo-u thuo khashüyakezha peleya. Mhaphruo hurei kishükinyi theja, lhacülhale shierei puo geinu voryakezha peleya süla u mhatho pete nu u rhuo-u nei chü di puo ki mha keviko merü vor the zo. Siro u mhatho keviko chü khrielie ro u rhuo-u la chükhrielie peleya süla kethezie pie puo tsü la seiya.

U tsiepfumia pemo lhou monyü,
Mele sie rei Terhuopfü rüsuu (Kuolie D. , Kelhou Geizo, 2017, p. 23).

Tenyimia kelhouzho nu mhathomhachüko dze leshü ro puotei pete nu Kipurhuo-u ki kekhuo cha mu puo thezie sei di lhou vor zo. Kelhou zhovi puo ro kenyi shie kejüu shierei puo thuo puo kebau se lhou u nei phre vor, hau cae miapuorei kekreamia mehounu di puotou kemo do chü di vor kemo-u zo. Ukoehatho pete nu menuu mu pecü siro kepekakounu u mhathoko rüguolieketu la Kipurhuou ki kekhuo chakecü la penie kekreakreieküko rei pebayakezha silieya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995). Thiedzümiako kepele puo ro Kipurhuo-u nei chü di puo khrie pfülie ro kelhoutsatie rei , kishükinyitsatie rei vikehielieyakezha peleya süla mha pete nu kipurhuo-u nei chü vor phre.

Siro u mhathoko rüguopie vi lotsolie ro süko puotounu cüükrie pepupeloulietuo la Kipu-u ki kekhuo kecha la puorhi kekreakreicü nunu kekhuo chayakezha nyi. Kekhuo kecha hurei *phichüja* nu mehoshü ro theja kekreakreiekü kekra jashüyakezha ngulie sümhie di kecüekerie la shierei jashüya.

U mhatho pfhü tsei se vor u kitiekinu shülieta ro süko cüükrie pepoupelounu di terhuomia ki kecha penieya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 42).

Wo... n hiezu ha krie pepupelou-o, krie puotsuopuorü penyituolie, ü krie dzüberüzie kethie chütuolie, ü thielie kelho-o tuolie (Meguo-o, 2008, p. 1).

U chie u vünuokoe u mhathomhachüko siro kecükekrieko nu shierei terhuo rüsuo tsiu mhale menuo se di lhou. Ukie khutie mu zu pie u kecüca kevitho mu therhutho chü vor süla kecahuo di mhapuorei cüükrieya mo, kecükekrieko cü rüzieketa keprei la nacünanyüko chü di terhuopfü ki pepupeloukecü cha mu u tele chü di cüükrie vor the zo.

*U nou rüü mhachü u zha vikezha la nu u hie hie puo pie,
Kehou zo ba teiniaki pele* (Shürhozelie, U Teiki Geizo, 2005, p. 100).

*Cü puo zha vi teicie tso keyo
Zolieya ü keriekimia die* (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 130).

3. Kethezie di Cüükriekecü

Therietsatie kepukeshü mhie di keriekimia kelhou zhovi puo ro kethezie mu kedzünga se di keze pherüna chü vor. Mechü kelhou thete chüshü ro ukoe mhathomhachü peteko nu kethezie di chüya, bahurei kecükekrie cüükriekecüko nu zo shierei kethezie se di lhou vor. Kecükekrie cüükrietuo üro ketheziekecü la nhicumiae periepie phichümia tsü di phichümia bu mha metha rie seiya kekreamonyü nhicumiae mha metha rie kenyüakezha la. Siro mha puo cüükrietuoü shierei cüükrie tseiwa mo di huoyo pesha lapie ba seiyahezha dzeüse kekra tuo.

Khutie mu zu pie u ketsei kevitho chü di mia khrie mu mia tsüya. Zu shüpie ketsü morei mha kapie ketsü zo rei kethezie se di pie cü krieya. Zu rei pete krielie kenyüya, huoyo peshapie Ukepenuopfü ya chüya. Sükemhie khutie rei pete cülie suoya, khutie si puo kenie mekhon thotsü pekushüya, süu Kepenuopfü ya la (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 75).

Kichüpeli lie nu zo shierei u khon nu themuo kakeshü pete cüwa menga di huo pesha lashüakezha nyiya mu zhovi hau cae kedzüngakecü mu ketheziekecü mho nu kedeikepu theja kemengu la rei sa.

U tsiepfumia kepele puo ro kecükekrie ha se menuo se mo ro jütsofphüketa preiya morei kecükekrieko cüükrie rüzieta di mhajütayakezha peleya süla cüükriekecü nu rei menuo mu u diepudieshüko nu menuo se morosuoya. Kecükekrie puo u nei mo zo shierei cü/krie mecü idi puo kenyüya üsi süu ca ro khunhie cü nyü lata rei si kemo la

morei jütsopfhüketa keprei la. Mhapuo cü selie zo shierei cü sekeli die puya mo morei cü salie kelho dieko pemo di puya mo derei kipurhuo-u ki kedievi di puo thezie di mha puyakezha silieya.

Mhacü selie rei mhacü seliete cü salie lhote isiya mo, cü sü mowe, cü salie vite, isiya (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 17).

Mhacülie di salienucü rei sa nyü mota zorei sa nyü mote iya mo derei cü sashü nyüte, moü kenyü iya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 75).

Kecahuo kenyü, Cü nyü mote ikenyü, Cü mecüte ikenyü, Cü seliete isi kenyü (Zhale K. , Kenyü, 2005, p. 3).

Thiedzümiakoe mhathomhachü nu diethomiatho se vor tsiu u dietho se pecü di u mhatho tei pete nu mhachüyakezha silie. *Tenyidie Dze* (Shürhodelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 67) nu kepethakecü die puo, “*we u miatho-u se pecükecüe chü kezhüu nu dietho di chükeshüu zo*” idi ketarho kevor mhie di themia pete u thuo u mhatho-u nu dietho se di kekrotho vor. Diethomiathokecü seyie puo chü kevor la kishükinyi kese nu pecü se di lhou vor siro u mhatho pete nu kethezie, kedzünga mu kekhuohi si se di keze pherüna chü vor. U tsiepfumiakoe kipurhuo-u nei chü mu puo kethezie la nacünanyüko chüpie puo rüsuoya siro u lhacülhaleko ngukelie la kethezie mhatho chüpie themiako pephreipehekecü rei chü vor.

4. Zhathozhachü

Thiedzü chüterhü tei nu shierei themiako shürhoshürhei se di u mhathomhachüko chü süla mia puoe terhuo puo khrie di mhanyilie ro puo kinyiko pie mechüu pehe lakecü tei chü vor. Chüterhü tei nu zo shierei zhathozhachü chükeliemia ha chüterhü nu tharamei krakeliemia ki meyiekuo kevor dzeüse nyi.

Tenyimia kelhouzhoko mehoshü ro mhapuonurei pemo di lhou vor mo zo, mha pete nu puo kemerü mu kepele puo nyinyi phre di chüyakezha silielieya. Mha kevi chüpie mia tsü mia zakecü hau puoca sou se baya. Mha kevi kechü nu zhovi mu kepele huo ro Terhuopfü theja kemengu la siro kepele kekrei puo ro pie mia tsü krashü ro ngu kra lalieyakezha peleya.

U seyie zho nu ketsükeza sicümia mhanyi miemie khoyashie! Puoca kethotho nu zapie mia tsü kra mu la keler krakuokuociu.

Mechü pephreipehekecü mhatho haha mho themianuo pete Terhuopfü ja chashü puo tsü phrecü thezho shie! (Sekhose K. , 2002, p. 63).

Rüna puo nu mia puo mhanyilieta ro, puo kinyi pie u ramia ze hie mo ro menga idi leya. Kenyimia rüna ze hie ro zhakhra mu theza kevi kralieya (Nuh, U Tsiepfumia Mhasi Bodeko, 2003, p. 50)

Keriekimia kelhou nu mia puoe mha kevi chüketuou nu zo shierei nacünanyü nu menuo se di puo kelhou kenyü di puo mhathoko chüya. Uko kepele puo ro mia puoe Terhuo nei chü mu shürhoshürhei di puo rhie chü mhathomhachüko nu mhachüya ro Terhuo-ue puo mhathoko nu japie puo tsüshüyakezha peleya. Mhakinu mia puoe terhuo puo khrie di kinyi theja pie puo tsü ro puoe theja süko se kemiakokemelha tuotaya mo derei mha kevi chüpie puo Rhuo-u thezie siro mechüu theja kemengu la puo kinyiko kezapie thehethemie/chümetsieko chüpie mechüu pehekecü mhathoko chüya sidi mechüu bu puo la ketheguo vor. Chümetsie chüpie puo razou pehekecüko nu puo kitiekinu keler pete japie puo tsütuo, terhuomia bu u sou chü kenyi theja, kekuokeyho theja, kemephruokemevo theja pupie u ketsü la terhuomia rei japie u tsü sayakezha peleya.

Mia puoe mhanyilie ro puo thuo puo zhazhü/dzevi rübei le di nepie wepie cü mu krie vor mo derei süko kezapie mechüu ze cü mu krie di kekreamia bu puo la ketheguo vor (Sekhose K. , 2002, p. 63).

Mia puoe mechüu pehekeshü geinu theja ngulie di puo kelhou nu vikehie kholieyakezha peleya sürübei monyü kenei zayie therhu thau rei kralieya siro rünamiae puo kedapie krütapeyu rei chülieyakezha dzeüse tuo.

Kenyimia bu rüna peyu chü (Shürhozelie, U Teiki Geizo, 2005, p. 100).

U tsiepfumiakoe u diepuko nu menuo seya siro mhapuo chütuoü phrakeshü sie süu chü petoya zo kekreamonyü phrakeshüu chü moketa sie kemichie u kelhou nu vortayakezha peleyacü la süla diehoudiemo puya kemo silieya.

Diehoudiemo pu kenyü (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 1).

Mia puo zha chütuoi phrawaketa sie la kenyü uphiudzie suoketa morei lalhitaketuo michie di thehiechü zha chülieya (Nuh, U Tsiempfumia Mhasi Bodeko, 2003, p. 51).

Tenyimia nyaürako mehoshü ro methuokehouu selieya mo derei puo thuo puo kese zho puo baba phreya. Keriekimia kelhouzho nu krakelie nyaüra huo nyiya mu süko ro miahoumiaruomia selieya mo. Sükemhie di kenyimiakoe mephrumevo di u kinyiko pie mechüu pehe di mhakevi chükeshü geinu theja ngulieyakezha peleya tsiu sürübei zomonyü therhu zayie zhakhra zasi rei ngu salieya. *U Tsiempfumia Mhasi Bode* (Nuh V. K., U Tsiempfumia Mhasi Bodeko, 2003) leshüu nu zayie mhatho mu therhu zasi kralieyakezhako chie menuo sepie keba ngulie.

Zha chükelie mu zhakhrako:

Va puo zha chükelie – zhakhra baya mo

Va 2 zha chükelie – kikia pfülietatio mu therhu pfhe (mithutsü rhikecü) dzielieya

Va 3 zha chükelie –ketsie shüpie chapfü nu shülieya

Va 4 zha chükelie – ketsie kenie shülieya

Va 5 zha chükelie – va puo nunu ketsie kenie thenuthepfu nie tsie shülieya

Sümhie vo di va 10 zha chülieta ro rürei pedzü lalie di therietho zho nunu sede lataya (Nuh, U Tsiempfumia Mhasi Bodeko, 2003, p. 51).

Pherüna kechü thau mehoshü ro miahoumiaruomia bu rüna krüta chüya mo derei u kelhou nu menuo, puotou mu terhuo nei kepfümia bu krüta chüyakezha zo. Krütamia kelhou thete chükeshü ukoe terhuo khrie kepfümia tsiu mechü nei kepfümia bu krüta pieu pfüyakezha zo. Krütamia kelhou nu ukoe nacünanyü nu kepecümia siro shürhoshürhei di u zha vakeliemia bu rünau rüguoyakezha zo.

4.6.1.2.3 Kicükiri

Kicükiri

U niedimia kishükinyi thau mehoshü ro kiülie, lhacülhale mu kicükiri pie kemeyietho chü vor. Kikru pete khre rei u kitiekinu u kiri puo kenie ba phreya. Kishükinyi ro-u nu kiri bahurei mithu tsü phrü di u kinyi phrüya siro kenyimiakoe u thu u ri dukhripie

thehethehieko chüpie mechüu pehe di mechü theja ngulieyakezha peleya. Tenyimia kiri kemeyietho huo ro: thevü, mithu, thevo, tefü, temvü, nyienuo...

U tsiepfumia koe kiülie mu kicükiri morei 'u thu u ri' pie u kinyi kemeyietho chü vor. Kiriko: Thevü, mithu, thevo, tefü, temvü, nyienuo... (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rëve, 1982, p. 27).

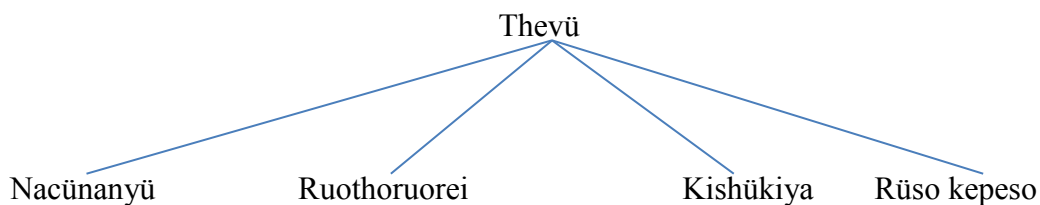
Lhieo ... Morüsa sü sonuo ki ro puo rügei zha la meyeyuo pekruo, derei Kidizou ro puo thu puo riko mu puo phiedzürüzie khouko la meyekuoya ho (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, p. 30).

4.6.1.2.3.1 Kicükiri Theja

U tsiepfumia thephreithehe chüyakezhako nu ro mithu, thevo pie thehethehie chü pekrayakezha silieya derei mialiu kelhou nu mehoshü ro kiri hurei thevü ha mhacha kekra nu se kemeyie mu se ketherhu seya. *U Tsiepfumia Rëve* (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rëve, 1982) leshü hau nu u kiri bahurei thevü kemeyie mu puo gei kemerü bakecü caü kekra ngulie mu hakhro mirhi 4.11 nu thakie khashüzhie. Keriemiakoe thevü ha khunuo kemesa kekuo puo ücü peleya süla thevü kemesa puoe themia kerheiro puo ze ketou ücü pele kevor dzeüse kekra nyi.

Thepfumia Phousanyi nu thevü se puo geizieya, puo phou kenyükecü pete nu thevü seya, terhü gei rei thevü se puo kenyütuo. Siro kechükenyü, kesiakejü morei kishükiya nu thevü se phreya (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rëve, 1982, p. 26).

Thakie huo:

Mirhi 4.11: Thevü kemeyie

Nnhiennhie kelhoumiakoe khurinu pie u kinyi chükecü tsiu thevü kemeyie dze kekra *Economic Products of Tenyimia and Their Usage* (Mechülho, 2004) mhathuda hau nu chiepie tuocü ngulie. Tenyimia pherüna kechü nu thevü kemesa hau se mhacha kekra nu therhu mhatho chü tsiu themia ruopfü kelakecü mhatho kemeyietho chü vor, cayietho huo hakhrotsatie kecali di vatshashüzhie.

1. Nacünanyü

Tenyimia nacünanyü kekra nu thevü kemesa se terhuomia nei chükecü nyiya. Kharu puo dutuoü shierei thevü kemesa se tsu terhuomia nei chüya. Theruo kesuo nu huomia kechükenyü chüta shierei thevü kemesa se tsu terhuomia nei chü di puo ruopfü kelakecü ruotho chüya sü rübei zomonyü ki kesa puo chülie shierei thevü kemesa puo pie kiu kenü di kemesa mhatho chüya. Sükemhie nacünanyü kekra nu thevü hau se kemeyie se vor the zo.

Thepfumia Phousanyi nu thevü se puo geizieya, puo phou kenükecü pete nu thevü seya, terhü gei rei thevü se puo kenütu. (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. 26).

Thevü se nacünanyü kechü nu thevü kemesa puotoukecü puo phitsedzietse te kemo, puo mie puotoukecü se chüya (Sorhie V. , 1993, p. 58).

2. Ruothoruorei

Theruo kesuo huo seüdzülie ro u tsiepfumiakoe pelekecü thevü pie terhuomia nei chüshü di kesuo-u ruopfü kela lalieyakezha pele mu merüya süla thevü pie kesuomia sieshükecü chüyakezha dzeüse nyi. Siro seichape dukecü teiki rei vüdzü kemesa kekhou se tsu sei wikewa mvüu nu shü di sei-u se vor mha kevi chülieyakezha dzeüse kekra tuo.

...Vüdzü kekhou puo, mesakecü puo tese vo di seiu seshüya, puoca, vüdzüu khapie sei wilieketa mvüu gei shüya (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 33).

Tenyimia thevü ha se u ruorei chü phiya, puoca thevüu pie we kedipuo mengu ba shi süu likecü rhi nu seya. Loc.cit.

Terhuo dzülie üdi puo sieshü chünuta ro thevü morei thegei da setsu puo sieshüya (Sorhie V. , 1993, p. 41).

Thevü pie n ruo chünü üya üwo (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. 28).

3. Kishükiya

U tsiepfumia kishükiya se ketherhu mu menuo seya, kishükiya tei hau nu khriesarüümia u thuo u neimia monyü u krünuo die ze se di u kishükiya chüyakezha *Avu Nei Hu* geizo nu ngu pevi selieya. Kishükiya tei hau nu kiri bahurei thevü kemesa vükrüvüdzü se di thenupfü krünuo tsüya, puoca nuolhou kemerü zasi siro thevü pie thenupfü sa chüpie puo pelimia/kromia tsü di u kromia theja piekecü chüya.

Keriekimiakoe pelekecü kikru kinyi sedeu sü nacünanyüko puotou nunu kiya chükeliu zo ücü peleya. U krünuo theja siro terhuomia theja ha kikru bode kemeyietho-u zocü la mia pete shierei theja kevi süko merü phre di u kiya chü the vor zo.

Thevüe se kishükiya kechüko nu rei thesathema chüya (Shürhozelie, U Tsiepfumia Rüve, 1982, p. 26).

Siro thenupfü pelimia thepfuko rei thesa thepfu-u ki cha di thevü puo ngulietuo. Uko thevüu pielie di theja chapie thenupfü mu thepfu-u unie tsüshüya (Neichüriazo, 2003, p. 11).

4. Rüso Kepeso

Chüterhü teiu nu zo shierei u tsiepfumiakoe kekreamia ze u khrietho penyi di lhou vor Khrietho zhovi hau liro puorhi kekreichü kenie nyi puou liro u krünuo khrietho geinu khrietho chükeliu süsie khrietho kekreichü liro u thuo u geinu kesi di keze khrietho chükeliu. Khrietho pebakecüe mhaca kekra nunu pebaya: kenei teiko nu rei, nousuo teiko nu rei, kemezhiekemengakezhü teiko nu, keneikejü teiko nu huoniehüo khruohi vaphi tsiu u kevitho-u pie huoniehüo rüguo morokesuo noule geinu khrietho hau pebaya. Pherüna kechü zhoko nu miali khrietho zomonyü rünarüna khrietho rei peba vor.

Thiedzü teiu leshü ro tsiedo mhie monyü thenyi teiko nu rübei themuo kelheko chacüchakrieyakezha zo. Derei u somia huo vor ro u kevitho-u chapie u somia pesoya sümhie di u kelhouzho nu mia puoe thevü ba di chapie puo somia va chükeshü tsiu thevü gadzü pie u somia pesokeshü haue kekhrieketho pie puo somia khriekeshü zasi kemeyietho puo chü vor. Siro kesiakejü tei puo nu zo shierei khriethomiakoe thevü chapie kesiau-nuo kikru pfhü voya.

U somia kekhriemia thevü chapie u somia tsüya, derei pete rei thevü cha morosuo bei iciu rei zo mo; we u thuo chülie kevi rhiu geinu u somia khriekelieu zo. Mia puoe puo kekhriethomia siata ro thevü cha se voya (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 21).

Kenyimia morei chülie vikecümia thevü chapie u somia tsü ro süu üse u somia khrie üdi puya. Ibid., p.38.

4.6.2 Kichüpelì

Kichüpelì

U tsiepfumia kelhou teiu nu kichüpelì tei haue mialiu tsiu mechü kelhou thau nu shierei kemeyietho tha puo nu vor kekreamonyü mia puoe kichüpelì tei hau nunu mhathomhachü dorchü si morokesuoko dojü mu pethapfülieyakezha la. Puotei hau nunu krüta rei pesekecü sedelieya. Kichüpelì kro-u nu themia u zhorüli, u mhasi, u peyu kekrei phre di kepekroya sirei mia pete shierei zhosuo se krotho donu shüya mo derei zhovi rüliko se kepekro u nei se tuoyakezha rübei zo.

Nhicumia yopuoe mithu pfhe zo tha di puo kelhouzha teicie kerepengousorou parlie tse puoe puo kro puo zomia ze di kichüpelì chü sede partaya. (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 8)

Mia puoe kichüpelì sedeta ro puo krü puo siezedzürie siro rüna nu shierei puo saphrülietatu súsie puoe nhicu zhau cieli di khriesarüü thau pralietaya. Keriekimia kelhou nu mia puoe thupfhe teiu cielieta ro puo kromia ze kichüpelì sedetatu. Kichüpelì teiu prakelie teiki puo kroüzomia ze kichüpelì chü di mhathorhi kekreichüko chü sedetaya. Kikru nu mia puoe kichüpelì sedeta ro kikru-ue mhathomhachü pete nu

puo pele mu merü di lhou lataya kekreamonyü puoe pelilie di mhathomhachüko chüpie kikru khruohi sedetayakezha la.

Kichüpelu nu kevikesuo, kenyikejü, kekuokemezie puorei le mo kemhietou di peliya sidi kejüu morei kethachüu mhatho rei chüpie tsüya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 64)

Kichüpelu morei thetshü krotho tei hau nu pelimiakoe kepekro di mhatho kehoupuo nu rei kekhuohi di mhathoko chülieya siro thezho u nei mu vi ükecüko se di mia pete bu u nei ketou di kepekro tuoya.

Kichüpelu sedekelie nunu puo kiya keseketa dokiko puo krüe puo rüzhi di lhoutaya, mu u nuonuo khriesariü chü kemetha keba teiu nu themia lhou rüü mu tsopfhü molieya (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 8).

Thetshü krotho hau nu kekhrü, kengumezhie, kedietho, kemenga, mhokuo, huoniehüo khrienyü kekiekcü, huoniehüo rhu rienyü kekiekcü, kethezie sekcü zhorüli kevi hako se di samerünuou shie kejüketsopfhüu bu rei u nei ketoukelie le di kepekroya (Khonoma, Khwünomia Nanyü Dze, 2007, p. 6).

Themia ha kepekro di lhou tuoyakezha khunuo kro puo zo tsiu lhenü kinyiko se di u nei tuoya sümhie di u tsiepfumiako shierei kepekro di lhou u nei vor. Tenyimia kepekro di lhoukcü zhorüliko leshü liru kichüpelu tei haue mia puo chathapie puotoukcü kelhou thau nu siershüyakezha krotho kemeyietho puo zo. Kichüpelu tei hau nu mhatho kerekerü pete nu shierei u kelhokemezie tei si mo di kepekro u nei se vor siro pelimia pete u kevitho-u se mia ze kepekro tuoya.

Peli di huohuo mhatho kerüü kere pete chüpie ketsüya. Hanu kevikesuo, kenyikejü, kekuokemezie puorei le mo kemhietou di peliya sidi kejüu morei kethachüu mhatho rei chüpie tsüya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 64).

Kijü nu kelhou mia puoe puo teicieu pemvü di kelhou tha kekrekreicü nu lhou khoya sümhie di kichüpelu tei hau nu puo kevitho, kemerhütho mu thenou kemvütho teiu nu baya. Kichüpelu teiko nu themiakoe thenoumvü di kepekroya tsiu pelimiakoe u thuo u donu huoniehüo rüyakecü rei chüya sidi u pfhemeneiko zo shierei u kevitho-u se di kepekro tuoyakezha *Sorü* geizo nunu ngulie.

U lievimia Sorti-nuo lievü

Vü hutuoü nie pienyie ketso, Nie zunuopa nie phiso lo whi

Pfü tsutuoü dzüvi ba le ru (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 15).

4.6.2.1 Kichüpeli Zhovi

Keriekimia pherüna kechü zhoko leshü ro ukoe diethomiatho se di lhou siro krütamiakoe mha pete nu kethocau se rünau kekhakere mu mha pete se ketou di mhachüshüyakezha la rünamia pete u nei ketou di lhou. Pherüna kechü nu kichüpeli krotho hau se kemeyie mu ketherhu se vor kekreamonyü kelhou tei hau nunu mia puoe puo kelhou nu si morokesuo mhatho pete khre dojü mu pethapfülieyakezha la. Pelimia ha suomia ga? iro mhacha kekra nunu silie vi: kelhou thau nu keze thetshükecümia, mha pete nu kepeza mu kepekro tuoyakezhamia üse u pelimia üdi kielieya sümhie di thiedzümia peli krotho hau se kemeyie mu ketherhu se vor kekreamonyü pelimia thuo mha pete nu kekhuohi siro rünau khrüüya se kevor rei chüyakezha la. *Miavimia Rüli* (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011) leshüu nu kichümia/pelimia morei kichüpelimiae suomia shiü puoca kekreamonü nunu vatsha pevi sepie keba ngulie.

Pelimia iro keze kethetshüciümia; u ze kethedeciümia; u pezamia; u kromia; u khriethomia; keze u nei di kelievüyakezhamia; keze kepekro di ütsali chüyakezhamia; kekrotho mu kepeza keriethe mu kekrotho kro-u; keze kechüu chü kevo nu voyakezhamia; kekhoa di mhachüyakezhamia; keze u kenei rei nousuo rei kepu kekramonüyakezha kromia idi pulie vi (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 111).

Kichüpeli mhathoko pemvü di hakhro zhovi huo chieshüzhie:

1. Kelhouzho Pemvü Di Krotho-u Sedeya

Kichüpeli hau themia kelhou thau pemvü di sedeya kekreamonyü mia puoe puo kelhou tei pete nu kichüpeli chütuoya mo derei puo nhicu teiu nu kibanuomia chü sierya sidi phichü zha za sierlie tse mithu pfheya süsie mia puoe teicie kerepengousorou pralie tse kichüpeli sedetaya. Kichüpeli sede teicie zokecüwe rünarüna kekrai za balie vi huomia teicie 12 siro huomia 15-16 doki nu sedeya.

Kichüpelu krotho hau nu themia ketsakekra chü di pelilieya derei kekratho nu rei mia ser mese puo kepekrolieyakezha zo.

Mia yopuoe lie ciellie sü moluo ro nuo ze batuo, süki phichü zalie ro mithu pfhetuo. Duca theralie sü parta ro puo kromia ze kichüpelu chütuo (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 58).

Nhicumia yopuoe mithu pfhe zo tha di puo kelhouzha teicie kerepengousorou parlie tse puoe puo kro puo zomia ze di kichüpelu chü sede partaya.

Peli kro puo ikecüe mia 30 rhi ki nu lelie vi. Mia 30 ki tsa reitalie vi morei 30 ki kra reitalie vi (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 8).

Thetshü/peli krotho hau thenu rei thepfu rei u kelhouzha kemetha zakecüko lhou sier teicie 12 mese ki sedellie di puo krotho-u chü partaya (Neichüriazo, 2003, p. 48).

Kichüpelu tei hau ro mia puoe puo khriesarüü chü puo kevitho teiu nu bayakezha teiute. Keriekimia kelhou nu mia puoe puo kelhou tei pete pie kichüpelu chü sei tuoya mo derei phichü sierlie di puo kishükiya chülieta ro puo kichüpelimia khawa di puo thuo puo kikru meza sedetaya.

Rüna puo nu thekhrie puo keze kichüpelu kechü ha teicie puo kenie rübei mo di khriesarüü parketa sie mu peli sedeketa sie vo u kishükiya kechü ketso peli votaya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 112).

Kichüpelu tei hau nu thepfuu shie thenupfü shierei puo kevitho-u se di puo kezemiako ze kepekro tuoya. Tenyimia kelhouzho kevitho puo ro kethezie mu kedzünga se di lhouyakezha mhie di kichüpelu teiu nu kehoupuo shierei kethezie mu kedzünga se di kepekro vor. Pelimiakoe mhatho kere nu shie kerüü nu shierei thehie chü se di kethezie mu kedzünga di kekhuohi vor.

Keriekimia kelhou teiu nu kepekro u nei se vor zo derei chüterhü tei puo sakecü la themiako ngumvümia prei se di lhou sümhie di kichüpelu teiu nu zhovi puo ro peli lie nu lietsulievo teiu nu shierei kethezie se di lietsulievo chüya. Lievo teiu nu thepfumia nyaürako u pelipfümiako thuo pfü voshüya. Kepekro kevor ki cara morei phenu u kitiekinu kevo chadza nunu thepfumiakoe u thuo u nyaürako chü lalieya, sidi khise

tsuva u thuo u nyako pie di lie nu tsutaya mu u pelipfūmiakoe peli nouvako keza pfū senu tsuya.

2. Kekrotho Sikelie

Kichūpeli tei hau nu pelimiakoe mhathomhachū peteko nu kepekro, kekhuohi di huoniehūo mhatho kerekerūū pete chū vor. Kichūpeli tei hau nu mia puoe puo thuo kimhie di lhou morosuo shikecūko dojūpfūlieya tsiu mia ze pherūna kechū nu kimhie di mia ze kepekro morosuo shi icūko pete dojū/pethapfūlieya. Kichūpeli teiu nu mia puoe kekreamia ze kekrotho silieya sidi khunhie mia ze pherūna kechū teiu nu puo kere jū di kekreamia ze pherūna chū puo nei tuolieya sūla kichūpeli tei haue mialiu kelhou nu se morokesuotho krotho puo zo.

Kichūpeli krotho hau nu zhovi puo ro mha pete nu themiako se ketou di lhou u nei ketou phre tuoya sūla kejūketsopfhūu shie kelhokemezieu shierei pelimiakoe u khrie u rūguo sei tuoyakezha la mia ze u nei di kepekro tuoyakezha silieya.

Tenyimia lietho pete peli di chūwaya. Pelieciū nu thekhriethekhrie di peliya, peli di huoniehūo mhatho kerekerūū pete chūpie ketsūya.

Hanu kevikesuo, kenyikejū, kekuokemezie puorei le mo kemhietou di peliya sidi kejūu morei kethachūu mhatho rei chūpie tsūya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 64).

3. Zhorūli Kevi Pelhoukeciū

Nnhiennhie teiu nu kichūpeli krotho hau pie kemeyietho krotho puo chū vor kekreamonyū krotho hau nunu mia puoe puo kelhou nu si morokesuo zhorūli keviko silieyakezha la. Kichūpeli tei hau nu mia puoe kekreamia ze kepekro ro puo noudonouleko, kenei noule morei nousuo teiko nu kimhie di mia ze kepekro morosuo shi icūko morei puo mhathomhachūko kimhie di chū morosuo shiū sūko pete chūpie puo khruohi mu chathapie ketho chau nu volieya. Siro mia puoe thehie chū di krotho-u medzi mu dieze nu tuoya ro krotho haue themiau thiesie sier kedipuo mengu tuoya shiū puo chathapie puo mengu-u nu voshūyakezha krotho kemeyietho-u zo.

U tsiepfumia kelhou teiu leshü ro mha pete ki rei mhathomhachü pie kemeyietho chüya kekreiblamonyü u kelhouzho nu mia puoe puo thuo puo va kralie mo ro thenga kezhathe puo ücü nouleu mia pete gei tuoyakezha la. Menga icü kelhou zhovi hau ro mechü shie mialiu kelhou nu shierei puo kekuo nyi se di pherünamiako teshüpie keze puo chü di lhou vor. Kichüpelu tei hau nu krotho-ue mialiu chathapie puotou-u nu khashülieya sümhie di puo bu mhathomhachü dorhü morokesuoko silieya. Siro puotei kevi hau nunu mia puoe puo dojüpfülieta ro khunhie phichü sieta shierei thepfu di mhakehoupuo nu rei puo thuo puo le kethepfu di mha pete pechapeyapfülie vitaya.

Kichüpelu kechü geinu mia puoe tekhou kechü do, nhalie kecie do mu mhatho kekreiblamonyü pete silietaya mu sidi puo thuo puo pele di puo va kracüketuo kekuo parlieya (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 59).

Kichüpelu lieko nunu thepfumia rei u thuo u tho-u mu thenumia rei u thuo u tho-u si pevilieya sidi mechü nu mha kekoupuo nu rei kebvükebou moto di u thuo u thoko chütaya (Kuolie D. , Vilie Kelhou, 2017, p. 8).

Kichüpelu tei hau nunu mia puoe puo thuo puo nouleko chü pevilieya siro kimhie di mia ze kekrotho morosuo shi icüko si pesou tsiu chüshü morokesuoko rei si pevilieyakezha silieya. Krotho hau nunu mia puoe pherüna kechüu nu kimhie di kekreiblamonyü ze kepero pevi di pherüna chü morosuo shiü puo chaüroko si pevilieya.

4. Mialiu Chükehielieketo Chadi-u

Kekrothokecü zhorüliko leshü ro kichüpelu haue mialiu chü kehielieketo chadiu zo. Themia puo kelhou nu mialiu kelhou thau leshü ro puo khieümhou kebako thuo puo chüpie mia puo chüshüya. Mialiu khieümhou keba: pelimiako, kepele, tsazhoko, chüyakezha mhatho hakoe puo khieümhou ba di puo kelhou thau chü kehieshüyakezha zo. Mialiu kelhou thete chüshü ro mia pete shierei puo kelhou nu puo thuo puo kemerü mu puo mengu puo baba phreya. Kemengu/kemerü süu kevi morei kesuo-u kitsatie lievi derei kepekro di lhoukecü hau nu kenü, menga morei michie icü zhovi hakoe mha pete nu mia puo kelhou-u ketekegupie kemiatho kelhou-u nu voshüyakezha u tsiepfumia kelhouzhoko nunu silieya.

Pesotsatie kecali di kepukeshü mhie di themia kelhou ha puotha puo sie puopuo idi lhou khoyakezha mhie di kichüpelü tei hau nu pelimiakoe kepekro di mha pete chülie tuoya. Kichüpelü tei hau nu miali mia puopuokecüu shierei u pelimia mhodzü thachüshü menga di mhakehoupuo nu rei u kevitho-u se mhachü kepeyie vor the zo.

Hamhie di thetshü/peli krotho hau nunu kekhrie kengumezhie morokesuo, huohuo thezie morokesuo, huohuo rhu morokesuo zhorüli pete dojü voya (Neichüriazo, 2003, p. 50).

5. Krüta Pesekecü Bode-u

U tsiepfumia mechü kelhouzhoko leshü ro ukoe mechü kele/mdo-u se di lhou süla mia puoe puo thuo vi se ba shierei mhakinu puoe mechü keüu nu tha mota ro mia puo saphrü motayakezha dzeüse nyi. Süla themia pete *mechü medo* iketa sie süu petsouperhie laya mo.

Keriekimia kelhou teiu nu ro kichüpelü krotho haue krüta bode kevitho mu keriethe-u zo kekrelamonyü krotho hau nunu mia puoe puo kelhou nu si morokesuo kekratsatie dojüpfülietayakezha la siro hateiu nunu krüta rei pelhoukecü sedelieya. Krütamia puo kelhou mehoshü ro puoe va puo nunu rüdi sier krüta chülieya mo derei puo nhicukhriesa teiu nunu menuo kesiermia thuo la sier krütapeyu pieu pfülieyakezha zo.

Mia puoe shürhoshürhei siro puo medo vi tsiu puo mhasi nyi di kichüpelü teiu nu puo pelimia nei chü di u pelimia taze kesiermia khunhie phichü di krüta pieu pfü sü sierlie ro puo pelimiako thuo u peli krütamia za chieshü di sümia bu u razou krüta chülieyakezha zo.

Peli donu huomia u medo vi di u pelimia taze keshürhei mu vi tuoya ro sümia sier razou krüta chütaya. Peli lie nu u pelimia khrie kepfümia pehüpeyu zha u tso kevor ki u pelimia thuo u kevi si di krüta zau chiepie u tsüwaya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 112).

4.6.3 Liecielierhie

Liecielierhie

U tsiepfumiakoe liecielierhie pie uko mhatho kemeyietho chü süla mia pete shierei mhachü morokesuo nounyü nyi. Tenyimia zhovi puo ro u thuo u ki u lie nyi phre di u va kracükecüu zo mu zhovi hau pemvü di themia pete shierei thehie chü di mhachü vor the zo. Liecie hurei tekhoulie kecie pie kenieputho chüyakezha *Tenyimia Kelhou Bode* (Sorhie V. , 1993, p. 21) leshüu nu kecapu pedei sepie keba ngulie.

U tsiepfumia liecielierhi di u va kracüketuo kelev se di u rhie chü lietho chüya. Tenyimia mia pele di lhou vor mo, mahjü rei mia ki mhacha cü nyü mo di kethera se di mia ze rüna chü baya (Sorhie V. , 1993, p. 3).

Mia rüsa mo u thuo u kese, Pelie cü rei khruokecü pejü; Khunhie zha rei nou tsopfhü mo di (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 153).

Tenyimia kelhou thau leshü ro kenyikejü rei nyi zo süla u kiülie ba krakecümia pie mhakenyimia chü vor kekreamonyü kiülie kekramiae mhachü pekralie di lhacülhale cie pekralieyakezha la. Keriekimiakoe mha pete nu meteimegei mu mha se si se di lhou sümhie di lie ciekecü nu shierei telha cü di pevü chakecü mu cü pukecü telha tsiako le di cieyakezha dzeüse nyi kekreamonyü kecükekrieko cü rüzieketa sie mahjütayakezha nouleu mia pete gei tuoyakezha la.

Tenyimia lhou keriemiaiko ha telha kiu cü ro pevü cha mu kiu ro merü zitaya shiücüko le kepecü seya sidi telhako kiu u nou tuo chalieya shiü süko lei pekrataya kekreamoü u kinyi bu se pepupeloukecü kelev geinu mhachüyakecü la (Mechülho, 2004, p. 50).

Keriekimiakoe lie ciekecü pie uko mhatho kemeyietho chüyakezha mhie di u niedimiakoe lie kecie rhi kekrekreikecüko kho kekreamieya. Süko huomia la dia, huomia la pengou mu huomia la sorou chüpie keba ngulieya derei liecie thoko tsiu puoteipuolako pete keze puo phreya zo. *Tenyimia Kelhoudze* (Neichüriazo, 2003, p. 18) leshüu nu liecieko kho kekreamie la dia chüpie keba ngulie: 1. Tekhoulie 2. Kesilie 3. Tshülie 4. Shüko mu ganyagara.

U mhatho kemeyietho mu kerieutho-u sü lie ciekecüu zo. Kenyi kevimia rübei zomonyü mhakejütho-u zorei puo lie nyi phre. Terhü teiki zo kemosie morei

thekhruothenyi teiki zo kemosie teisonhie u lie nu tsu mhachüya (Neichüriazō, 2003, p. 18).

Tenyimia kelhou bode (Sorhie V. , 1993) leshü hau nu liecielierhiko kho kekreibie la pengou chüpie keba ngulie: 1. Tekhoulie 2. Nhalie 3. Kesilie 4. Tshülie 5. Shükolie.

U Tsiepfumia teicie nu thekhrü zhako phrü diipie mhatho zhako keza setuoya. U cietho nu kekreibie pengou baya: 1. Tekhoulie 2. Nhalie 3. Kesilie 4. Tshülie 5. Shükolie hako puoteiu kekreibie di mhathoko ketherü di chülieya (Sorhie V. , 1993, p. 38).

Leshü kekreibie puo nu liecielierhieu keza petsepä la sorou chülieyakezha ngulie sümhie di Tenyimia mhathoko kho petsepä sorou: *tekhoulie, nhalie, kesilie, tshülie, shükolie mu tezie* chülieya mu tsiedo rei mhatho hako chü tuoya zo.

Tenyimia liecie puorhi kekreibie sorou baya süko ro: tekhoulie, nhalie, kesilie, tshülie, shükolie mu tezie (Rieu, 2001).

U chie u vükoe u tei se si se di lhou sidi u mhathoko puotei tou-u medzidzi di teicieu nu mhatho kekreibie chü voryakezha uko mhatho rhiko geinu silie vi kekreibie mia puoe puoteiki puo mhathoko chülie mota ro menga ikecü zhovi noule puo nyi phre di kepekro tuoyakezha la.

Siro u tsiepfumia zhovi puo ro mia pete mhachü si mu mhachü morokesuo nounyü u gei ba phreya. Dzünga la rei lievi penie mhachülie kesuo teiko nu zo moro mhatho teiko nu themiako keshürhei se di u mhathoko chü di ba rülicü tei rei jüya zo. Mhatho teiko nu sü nhicu thekhonuoko, kekreibie chü mhachülie suotoketako siro phichümia tsa di tsu mhachülie suotoketako zo moro mia puo rei kiba chü bataya mo. Keriekimia mhatho teiko nu chüwhuorawhuo chü tuotaya mo kekreibie mhatho teiu nu u mhatho chülie mo di mhatho kekreibie chü tuota ro mengayakezha la.

Süla kekreibie chü zota mo ro phichühicu pete tsu tekhoulie nu u thuo u meseu chüchü di miapuorei phenu ba moketa tei nyi phi. Ketsakechiemia morei nhicumia mhachülie sü kemomia rübei zo kemosie mia pete khoutho tei hau rülei baya mo (Neichüriazō, 2003, p. 19).

Phichüta rei u dzü kezei le mo di merhamerüko dolie, u dzüzie ro tsu kiülie nu mhachüshüshü ibayacü ha kide u zha va mvü shi, u krünuo kelhou ha (Kuolie D. , Vilie Kelhou, 2017, p. 5).

Sünhie lietsu tei puo nhie süla themia rei zei-i mu mekriemeza mopfü ba; phenu zocü we themia melie si chie mo; tsu di Tsopourü yiekha pera huo: vüdie, tekhre, thenyie, fürei kemhieko ruo keba pfhe si ba. Ibid., p.1.

U chie u vünuokoe uko tei se si se di lhou sümhie di mhatho teiko nu khriesarüümiako kichüpelie chü di mhatho peteko nu kekhuohikekhoya vor siro mhatho tei hurei khoutho teiu nu khriesarüümiako zo kemo kikru, siezanuomia morei kilha shierei keze peli thenoumvü di u kelhokenyü si mo di u mhathoko chü vor.

Peli ha Tenyimia pete chüyakezha krotho puo. Siezedzüriepeli, siezanuo peli, thetshü peli, kilha peli, isi phre di kepekro di u nei phi di u mhatho pete chü vowaya (Neichüriazo, 2003, p. 20 & 51).

4.6.3.1 Liecielierhie Zhovi

U tsiepfumia zhovi puo ro mia puoe phichü melelie vi par mu mhathomhachüko dojü sedetaya. Mia puoe puo nhicumedzü nunu chülie keviu dojü mu pethapfü siertaya sidi phichü sier kichüpelie teiu tsolie ro kikru khruohi sede lataya. Kelhou tei kekreiekcü kekra nyi shierei kichüpelie tei haue mia puo la dojü mu pethapfülie kevi tei kemeyietho chü vor the zo. Kelhou tei hau nunu mha kekra silieya tsiu mhatho hurei liecielierhie teiu nu puo mhasi chü penyithoshüyakezha uko lisiko geinu silie vi mu hakhrotsatie lisi cayietho huo kecali di hiechiepie kezashüzhie.

1. Thechüko Silieya

Keriekimia lie kecie pie u mhatho kemeyietho chü kevor mhie di liecie mhatho rhiko pete mia puo kelhou nu meyiethorya kekreilamonyü mia puoe mhatho rhiko si kemo sie puo kelhou nu kemezhie mu kemenga tuotayakezha la. Tenyimia thedze puo nu nuokhrienuomia puoe puo krü puo bu puo nhicu teiki mhachü moketa la puoe pukecü, “*u krü u bu mhachü kemo hau u khrie monyü u pese zalie ha*” idi pu tuoya üsi. Thedze hau nu nuokhrienuou krünuo-e puo nuo nhicu nu puo nuo bu mhatho kouri si kezhüko puo teiki silie moketa la dievi hau pu.

Thedze hau nu sikelie mhie di mha pete shierei puo thuo puo tei puo ba phreya kekreamonyü puotei tou-u nu we chü mu dojülie morokesuou chü mu dojülie mota ro puotei süu sie u thuo kemezhiatayakezha la.

Themia kelhou nu thekrüko rei puo nuo tele kelhou sü idi kelhou rhi kelhou zho se puo geshü nyü mo puo bu puo rükhra kechü kelhou nu siertaya; siketa kelhoumia puo nupfü puo nuo bu puo la lhou kemezhie chütayakezha la (Sekhose K. , 2002, p. 30).

Thedze hau pemvü di Tenyimiakoe u nhicumedzü nunu mhatho rhi kekreamküko dojüpfü siertaya. Mia puo kelhou nu thupfhe tei siro kichüpeti tei hanie puo kelhou nu meye seyakezha pesotsatie kecapukeshüko nunu nguliete. Thupfhemia ha puo thuko ze puo ramia tsako nu nha liecü tuoya süteiu nu puoe khunuo/nhamenyie/kijükou kekreamküko kirapuo baya shiü puo dzeüseko pete si pevi selieya.

Siro kichüpeti tei hau nu pelimiakoe kepekro di mhathomhachüko chü di u liezuoliekouko silieya sümhie di mia puoe kichüpeti tei nu puo pelimia ze kepekro kevor nunu mhatho kouriko silieya tsiu mhatho rhi kekreamküko medzi di thechü kekreamküko rei silieya.

Mithu kepfhe geinu u rüna khieümhöu chaciechakouko, u kijü rieko, u kijükouko u thuo u kijüthou mu kijütseiko pete si kelekerülieya. Süsie rei seiünha, kiu-e kijükou kiu nu morei kijü tsei kiu gei lhouya shi pete si phreliya (Neichüriazo, 2003, p. 56).

2. Nhamenyie /Si/Ketsie/Kijü Kerhu Thechüko Cieya Mo

U tsiepfumiakoe mhathomhachü kehoupuo nu rei pemo di chüya mo derei mhatho pete nu kenyü hau pie u chatha kevitho puo chü di kepekro vor sümhie di mhatho tei pete nu menuo se di u mhathoko chü vor theya zo. Keriekimiakoe u mhatho tei pete nu mhatho sede mhodzü kijü, sei, nha, ketsie hako meho menuo se di lie cieya tsiu mhatho sedekelie sie rei thechüu mesa mo üketa sie puo mhathoko kha lakewa rei nyiya. Mhakinu mia puoe lie puo cietuoü rakelieu morei ciepie kebau mesa kemo huo nyita ro süu cie/lie motaya kekreamonyü ukoe pelekecü mesa kemo sükoe kepeka se vorshüakezha peleyakecü la. Lie kesa puo cieketuo la lie pfhü mu mhatho sedekcü nu menuo seya sümhie di cietuoü kebau nu tsu mhatho sedekcü teiki shierei menuo

se di cie sedeya. Tenyimia ha u mho pele se di lhouya sümhie di lie cie sedekēcü nu shierei kemhonyüya, mhakinu u mho suota ro lie cietuoü kebau shierei kha lawaya derei u mho vi ro süu cie sedetaya. Mhatho sedeketuo teiu nu theja chalie perie di mhathoko sedeya. Keriekimiakoe nhalie puo cietuoü ralie zo shierei kijüu nu ketsie kerhu morei seiünha kerhu/mesa kemo huo nyita ro lie süu cie mo lataya kekreamonyü u tsiepfumiako kepele puo ro thechü mesa kemo cie ro themia suo mezieta siro u ciethoko rei rüchülieya kemo peleyakezha la. Siro mhakinu mia puoe lie puo ciepie zhü shierei puoe suomezieta sidi themoumia ki puo kesuo dzeüseko ketso vo di themoumiaie kechü/kesuoue lieu la suo bata üta ro lieu kha lawayakezha dzeüse rei nyiya.

Mhanuü mia puoe lie puo cie ba di suolie mu thuophimia puo lieu la üta ro puo liecie ba zorei meliewaya zo (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 99).

3. Kijü Rhi Si di Tsia Ciekecü

U tsiepfumiakoe therie nunu u mhasi sou se di kepekro kevor uko mhathomhachüko geinu silie vi. Uko mhakehoupuo nu rei pemo di cieya kemo mhie di lie cieketuo nu zo shierei menuo nu kijü rhiko meho menuo se di mhatho sedeya.

Tenyimia-e kijü rhiko perie meho menuowa di u mhathoko sedeya sümhie di kijü kikemhiekoe tsiamenyie kikecü kro puo la kevithotie shiü süko le menuo di u mhathoko chü vor. Siro kijüu kimhieshü ro vi mu mhaliko vazhütie shiü süko le menuo di u nou pete khapie thehie chü u mhathoko rüguo vor. Lhenu teila kekrekrekēcüko: teirüteikhrie, teinia, teiseiteile vazhüketuo le di puotoukecü tsia kekrekrekēcüko cielieya.

Tekhoulie cieketuo la si morokesuotho cayie huo:

Dzü: dzü kelekemekou, siro dzü kevikesuo le di tekhou douya

Dzüyie: dzüyie dou se vorlie kevi rhiu geinu tekhou douya

Teila: tei kelekemekou le di tekhouko dou mu tsia puo vazhükecüko le di cieya

Tsia: kijü rhiu le di tsia cieya

Thechü: thechü kevikesuo rie di tekhou douya

Tekhoulie shierei puorhi kekreikecū kenie nyiya: kenuokhou mu liezuokhou. Puorhi kekreicū hanie ro cha kepenuo mu kepeciekcū geinu kie pekrayakezha silieya derei mhatho rhiko, telha tsiako, dzū tsiu tei kelekemekou kekreitayakezha silieya kekreilamonyū telha tsia puorhi kekreikreikecūko vazhū mu vazhū kemo bayakezha la thechū kekrei di tekhou chūyakezha silieya. Tekhoulie rhi kekrei kenie ro phiedzū mu keso khou: phiedzū khou ro puotei pete nu dzū bu baya derei keso khou ro khoutho tei ze nu dzū pethuyakezha zo.

Siro liecie bahurei nhalie ciecū hau pie mhatho kemeyie puo chū sa kevor silieya. Ukoie nhalie cieketuo teiki pedzüperie thechūko rie menuo se di cieya. Lie pfhūkecū teiu nu thechūu kro mu mokecūko rei rie menuo seya. Lie kekro mehokecū la nyokroko siro zochū buoko rei meho menuo seya kekreilamonyū ukoie pelekecū zochū buo-u zha ba ro thechūu puozhū vi mu krokezhū peleyakezha la. Nhalie ro thechū puo nu cie sei balieya mo derei thechū puo nu teicie 2/3 lieu ciewata ro süsie teicie huo cie la mo di puo bu kro lalie di sie nu cie laya.

Lie pfhū ketsu nhie lieu kro zhūta mo mo shi ikecū nyokroko rei meho menuo seya. Süsie rei teicie 5/6/7 ketso lie pekropie zhū di cie lalaya (Neichüriazo, 2003, p. 20).

Lie pfhūkecū kerietuo-u ro kijū krokezhū meho perietuo Süsie zochū buo kezha mehotuo Zochū buo kezha baro rünyo vi baya mu tsiamenyie leishū ro vilieya üsi (Keyho, The Technique of Traditional Agriculture of Tenyimia, 2006, p. 45).

4. Kijū mu Tsia Hanie Keperokecū Silieya

U tsiepfumiakoe pemo di mhapuorei cieya kemo mhie di liecie la kijūu roriekecū teiu nunu kijūue tsia kikecū kro puo la vituo shiū süu si di tsia puokrutho-u pie cieyakezha dzeüseko silieya. Mhakinu kijūu mu tsia unie kevazhū mota ro tsiau lhoulie motalie vi morei lhou sierlie zo shierei puosei rüchū kemezhūlie motaya. Süla mhatho tei pete nu kijū kevikeso meho menuo di tsia puo vazhūthoketuoko le menuo di kedapie cieya.

Telha huo rale nu vi mu huo dzūkou khou nu viya. Süla thechū kiu nu telha yie kicūpuo puo vazhū shikecū keda di telha leiyakecū la u lieyie ngu pekralieya (Mechülho, 2004).

5. Lhenu Zasiko Si di Mha Ciekecü

Keriekimia mhathoko leshü ro khrülhouzhako phrû di tsiako khashüya si shierei lhenu zasiko ha meye se keba silielieya kekekreilamonyü ukoe lhenu zasiko meho di u mhathoko chü layakezha la.

Huto teguo poukelie ze nu.

Lariyie shie tsiacie tei-o sü (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 114).

Nhalie shie tekhoulie shierei puo thuo puotei tou nunu chülie mo ro u mhathoko puosi rüchülie motayakezha u tsiepfumiakoe si pevi se di u mhathoko chü vor. Ukoeteila kesikemekou si di tsiako khashüya tsiu lhenu zasiko: nha/sei pou, khunuo/pera keruo, khrü, niaki kethu ba hako meho ba di tsiakha tei kekrekrekicü kezikemenuoko silie di u mhathoko puotei tou nu chülieya sümhie di khoutho teiko shierei lhenu zasi huo geinu kezikemenuo si di u mhathoko chülieya.

Tenyimia tsiakhakecü tei: Kera mu Ketshü

Tsia cie: Tsiacie zasi huo

1) *Pera hutu mu kuosenuopfu hanie ruota ro tsia cie vita üya*

2) *Sei ro hutuo teguo pou bata ro tsia cie vite iya.*

Tenyimia tekhou kechü tei: Cacü, Cadi mu Mvüsa

Khoutho: Khoutho zasi huo

1) *Cievü ruo setaya.*

2) *Nourhie pou setaya mu hateiki pie weluo iya*

3) *Pfhesi poutaya derei hau zowe khoutho lienuota üya* (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 39).

No we vor tsiakhatei pesi, N pfheü si tsiakhatei tai, Themianuo bu u mhatho rükra, Bayaluo mu no we Hutu-o (Kuolie D. , Tenyimia Mhaphruo, 2015, p. 95).

Hutuo teguo we kerü ze di,

Themia pete tsiamenyie kese (Shürhozelie, U Teiki Geizo, 2005, p. 15).

Nhapou tsiu pera keruo pfheko süsie khri teiniaki hako geinu teilako silie vorya. Hutuo, Teguo poukezha teiki tsia khashülie ro viya morei Hutu tsurta tse kenyho pfü mo di tsuketuomia üse kemena ütaya. Siro niaki kethu meho di niaki thechü cünu bacü teirütaya, tsia khashüya ikecü si phi tuoya. (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 1).

U Tenyimia khrijü ha pu kemesaya mo, siro mhakipuorei khrijü ze nanyü chü morei mhatho sedekécü chüya mo (Shürhozelie, Phousanyi, 1981, p. 11)

6. U Liecie Bu Vilieketu La Kekhuo Kecha

U niedimiakoe nnhiennhienu mhapuorei pemo di chü vor kemo mhie di puotei pete nu kipurhuo puo preisiei di u mhathoko chü vor. Sümhie di thechü kehourapuo cietuoi shierei mhatho sede mhodzü kipurhuo-u ki theja chakecü chüya siro lhenü kekakemhe tsiu kerekemichieko geinu u mhatho siko pekrukeshü kemengu geinu penie kekrekreicüko pebaya. U tsiepfumia kemerü mu kepele zhovi puo ro ukoe nanyü chütoukelie geinu terhuomia nei chülie di u mhathoko rüchü pevilieyakezha peleya. Nanyü kemeyie huo: lie kepfhü, tsiakrü, mu liedekécü siro kemichie nunu penie kemeyie huo ro teirüteikhrie, prü, teikuo.

Nanyü chü toulie mu pecü di medzikelie geinu u mhatho pete vi pie u tsüyakezha peleya. Pete donu rei mhatho sede mhodzü nanyü chü perieya. Hau ca ro Terhuopfü ki theja chalie di liecielierhi kechü nu rei mhachü sedeya. Nanyü chükecü kemeyieko ro lie pfhükecü, tsiakrau tsiakrükecü, mu liedepfü liedekécü (Keyho, The Technique of Traditional Agriculture of Tenyimia, 2006, p. 7).

Lie cie sedekeshü nhie theja kecha die:

Avu bu kezetuo üte ru,

A bu hau cie di suota kenyü

Avu keze kezhüu chü di

A bu hau cie di nyilie üthienyü (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 35).

Tenyimia mhathoko mehoshü ro kipurhuo puo prei mu puo theja merü di mhachü tuoyakezha mhie di mhatho sedekcü tsiu mhathoko rüchülie ro mha pete nu kipurhuo-u theja kemengu la tsiakrau bu tsia krü sedeya siro liedepfü bu tsu liede sedeya. Siro unie mhatho la tsiu unie theja kemengu la mha pie unie tsü layakezha dze tuo.

Ndunu u zievo zo kemo rüna nu Phichüthopfü bu liede Kerietho chüpie rüna tsüya tsiu rüna nu phichütho-u bu tsia krü kerietho chüpie rüna tsüya (Angami, Natshe Mu Tenyi - Naga Theja-130, 2007, p. 19).

7. Lie Pekrokecü Dorhü

U tsiepfumiakoe liecie rhi kekrekrekrecü sorou bayakezha pesotsatie kepushüte sümhie di keriekimiakoe nnhiennhienu mhatho rhiko si pesou mu morokesuo pete si pedei se di mhathoko chü kevor uko mhatho rhiko geinu silie vi. Keriekimiakoe mhatho hurei tekhoulie hau pie u mhatho kemeyietho mu kerietho chüya. Tekhou kechü mhatho hau ro thechü puo nunu chü sei di rheichie mhatho puo chü tuolieya derei liecie kekrekro ro teicie kenie kese rüso ciewata ro lieu kelieva pekro lapie zhü di cie lalacü chüya.

Tekhou ha sewe mhatho puo kemhie di u rheichie cie tuoya derei puo bu vi kechü salieketuo la thedo kekrekrekicü chü di lieu bu vi kehielieya sümhie di huomia nyorhu kekrekrekrecüko pfü tsu tekhou-u vayakezha silieya mu tsiedo rei mhatho hako chü tuoya zo.

Thiedzütho sünu tekhou kechü do keviko siketa ki ze di nyorhunylhe, mithubuo, thevobuo, thevübuo mu phieko pie nyorhu chülie di hako pie tekhou nu vakelie geinu tekhou nu rünyo puojü mene mu meluo di mhatho rei rüü mu telha rei vikuolieya tsiu u lieyie ngu pekrakelie chü tuote (Mechülho, 2004, p. 50).

Nhalie ha puorhi kekrekrei di va kenie cielieya: Rasa¹⁰ mu Lieli¹¹. Rasa nu telha/kesi cielieya süsie lieli nu tshü, thesu morei ganyagara kekrekrekicüko cie lalieya süsie teicie huo pekropie zhü di cie lalakecü chüya. Lie pekropie kezhü thechüko nu seiboko biewaya mo kekreilamonyü sei lhou kepar geinu kijüu kro pevilieya siro

¹⁰ Rasa-nhalie cie kerieu

¹¹ Lieli-rasa ciekekü siecie nu ciekeküu

nhamenyie kekrekreicüko lhoukeshü geinu kijüu krolieyakezha la seibo siro nhamenyieko chü kemesawa mo di kijüu bu krolieya.

Nhalie rasako nu telha cie phreya mu lieliko nu telha rei cielieyaderei kesi, tshütienuo, shüko kemhieko cie pekraya .Sümho rei tekhoulie kepenuora tse lieliko se thesu lie chü philieya (Keyho, The Technique of Traditional Agriculture of Tenyimia, 2006, p. 44).

U tsiepfumia dzeüseko nunu sikelie lie cielie kevi thechü kekra kebamia ro teicie kekra sie nu lieu cie laya üsi derei kijü kevikesuo geinu lieu cie kezikemenuo chüya sümhie di puokrau ro teicie 5/6/7 pekropie zhü di lieu cie layakezha dzeüse nyi.

Teicie pengou, sorou, thenie ketso lieu pekropie zhü di cie lalaya (Rieu, 2001, p. 29) & (Neichüriazo, 2003, p. 20).

Nhalie ciekecü teicie kenie moro se rüso cielie di lieu kelieva lawaya. Sidi teicie ker morei kerepengou doki lieu pekropie zhüwaya. Rüna kekrekreiekcü ki ze di puozho rei kekrekrei za votaya (Keyho, The Technique of Traditional Agriculture of Tenyimia, 2006, p. 44).

4.6.3.2 Tsiakra mu Liede Mhatho

1. Tsiakrau Mhatho

Tenyimia mhatho Pete shierei keruosuo se di chüyakezha dievi nunu ngulieya, ‘keruosuo moro kuteiü rei telieya mo shie’ (Shürhozelie, Diechie, p. 62). Dievi hau nunu ngukelie u tsiepfumiakoe mha Pete nu kipurhuo puo prei mu michiesiei di lhou siro mhapuonurei pemo di chü vor kemo rhi silieya. Liecielierhie mhathoko nu rei menuo mu keteku se di chüya siro teicie kepra mhatho sedeketuo la rüna nu phichütho-u/tsiakrau bu tsia krü sede seiya süsie nunu mechüue tsia cietuo kekreilamonyü tsiakrau mhodzü u tsia krüketa sie u tsiatho vilie motayakezha peleyakecü la. Siro mha pie tsiakrau tsü moketa sie u tsiathoko rüchülie moketa preiya süla mha pie puo tsüya kezha dzeüse nyi.

Tsiekrau bu teicie kepra tsia krüshü rüna tsüya, puo tsia krüshü kemochie kekreimia puorei bu tsiamenyie khapie kijü shüya mokecü la, puo bu thekhrü

phrü ba di tsia khakeshü tei vorta ro tsiakrüshü süu sie nunu themia kekreiko bu tsia kha kijü shütaya (Yano, 2001, p. 16).

Puo teicie kepra tsiakrüpie rünau tsüya. Rünau rei puo khruo khruo sei tuo. Naciünanyü pete nu themuo yopuo zo rei puo ketso seiya. Chüdi geikelie pete nu puo ya chü di theja chaya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 70).

U tsiepfumia kelhouzhoko nu thepfumia bu tsia krü sede seiya siro lie dekecü ro thepfumia bu mo di thenumia bu liede seiyahezha silieya. Nanyü ca kepfü hanie mu themia kelhou kemejükeshü thepfumiae nuolhou tsia khashüya mu thenumiae penuoshüya sümhie di liecielierhie nanyü kechü nu rei thepfumia bu tsia krüya mu thenumia bu liede seiya.

Tsiakrau Tsiakra Ja:

*“Kevi-u chü,
N mie pekra n zhü pekra,
Rüüruo sierlie” iya* (Angami, Natshe Mu Tenyi - Naga Theja-130, 2007, p. 19).

2. Liedepfü Mhatho

Nnhiennhienu mechü kelhouzhoko ha meyie siro mialiue mechü zhoko vacieya mo kekreamonyü süko vaciekewa sie u kelhou nu kemezhie kemenga tsiu ziezöhülie moketa preiyakezha la. Naciünanyü nu shie liecielierhie mhathoko nu shierei terhuo nei chü di puo theja merü di mhachü phre tuoya mu sümhie di rüna mechü liecielierhie mhathoko chülie di lie melie zo shierei liedepfü bu deshü kemochie mechüue lie deya mo kekreamonyü liedepfü bu lie dekhürshü di jashü ro u lieyie vilieketuo merü mu peleya süsie liedepfü de khürshüta ro mechüue kehouki rei delie vitaya. Keriekimiakoe mha pie ketsükezakecü pie u zhovi puo chü di kepekro u nei vor sümhie di mha pie liedepfü tsükecü noule hau le pezha mu le pesou se di chüyahezha uko mhatho mu kepeleko geinu silie vi. Keriekimiakoe pelekecü puo ro mha pie liedepfü tsü mota ro u tsiathoko vi motayakezha peleya süla mha pie liedepfü tsü seiya.

Teicie kepra puo liede teiu nu liede seituo. Rünau rei puo khruoshütuo. Naciünanyü pete nu themuo khrie puo puo ya chü seituo..Chüdi geikelie pete

puo ketsotuo mu puo japie süu tsüya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 70).

Teicie kepra liede teiu vorta ro puo bu liedeshü rünau tsüshüya. U krü u pfutsa nanyü nu lie mepie re vizhüta shierei liedepfü tsu liedeshü kemochie mechü liedeya mo (Yano, 2001, p. 15).

Liedepfü Liede Ja:

“Hi, (Nouzhie pfhephra)

A liede ze u ramia bu

Kevi-u chü, ketsukemevuo-u chü,

Vitshulie a kho dashü,

Visedeü a kho pieshü, Shu-i” idi puo liede pfü sieya (Angami, Natshe Mu Tenyi - Naga Theja-130, 2007, p. 19).

4.6.3.3 Liecielierhie Nunu Cielieyakezha Kemeyie Huo

Tenyimiae u thuo se morokesuo kecükekrie pete cielieya süla mia puo rei khruocükecü jü. Liecie rhi kekrekreicüko nunu morokesuo pete cielieyakezha mhie di lhacülhale, ganyagara kekrecü kemeyie thakie (Rieu, Tenyimia Tradition On Work Culture And Economy, 2001, p. 26) huo kezashüzhie:

1. Tekhoulie lha:

a. Chakecü lha- thevürü, rosolha, dzüvada, miakrülha

b. Zuthuyakezha kemenya lha- nyamhoü, nyaraü, nyasünuo, niathunya

2. Nhalie lha:

Mezharü, khuorü, chieser, rüyhaü, murü

3. Kesi tsia kekrekreicü:

Siluo, sikhrü, sipa, sibo, kesilienyhü, kitieriemu

4. Tshütienuo tsia kekrekreicü:

Pelheitshü, tshürie, tshüluolie, sokhrielietshü, liera, mezhatschü, tshüzi, ziepie,

5. Shüko tsia kekrekreicü:

Koluo, kosenuo, konya, nhalieshüko, khrüseshüko

6. Tezie nu ganyagara huo:

Dzünüo, rümo, botei, tsütuo, khovie, kerhü, shüdzä, chüsi, rücü, nyietso, gakhro

4.7 Krotho Zhovi Bode: 1. Kichüki 2. Thehoutheba

Krotho Zhovi

Dievi puo pucü, *‘themia ha kepekro di lhoukecü khunuo puo zo’* isi sümhie di u tsiepfumiako shierei puotei pete nu kepetshükepekro di lhou u nei kevor zhovi kekra tuo. Kepetshükepekrokecü zhovi huo ro kechükeli nu, thekhruothenyi nu, u kenei tei nu, nousuo tei nu tsiu kerüükere peteko nu kepekro di huoniehüo khruohikhoya mu kepekro u nei tuoyakezha seyie puo zo.

Tenyimia ha krotho ki u kenei puorei jü. Hau se pezha mu rhu seya. Mha pete nu kepetshükepekro di chüya. (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 64).

Keriekimia kelhouzho nu kekrothocü zhovi-u ro mechü kelhou tsiu miali kelhou peteko chatha tsiu kekhakerepie themia kevi tsiu rüna kevi puo chüshüyakezha zho-u zo. Krotho zhoviko la themia pete shierei thehie chü di krothoko rhu mu medzi di kepekro bayakezha dzeüse tuo.

Krotho bahurei kemeyietho kenie kecapushüzhie: **1. Kichüki 2. Thehoutheba**

4.7.1 Kichüki Zhovi

Kichüpeli teiu nu khinhie khriesarüümiako keze peli tuoya derei theva ro thepfumia u thuo krei di kepekro mu thenumiako shierei u thuo krei di kepekroya sümhie di theva kepekro di zhüyakezha kiu üse kichüki üya. Thepfumia kichüki nu zhüyakezhau üse kichüzhü iya tsiu keze kepekro di zhüyakezhamiako üse kichümia iya. Thepfumiako penie zhaü tei huo nu khinhie kichüki nu vo kepekroya derei si zo mo ro theva geinu kepekro di ba mu zhüyakezha thechü chüya. Tenyimia kelhou nu zhovitho krotho puo ro *kichüki krotho*, u tsiepfumia kelhou teiu nu kichüki krotho hau ro mia puo kelhou nu si morokesuo kekra silieyakezha thechü kemeyietho puo zo.

Kichüki gei khriesamiako vo zhüya, lakipuo ro khinhie rei vo baya, süüsü peniezhava teira zhaü teiko nu vo rülei kezhiukeze rei chü iya (Sekhose K. , 2002, p. 66).

Khriesamia kichüki nunu u ramia zhorüli silieya, keze kichüpeli di mhatho chü di u ramia ziviko kepulieya. Rüümiako kichüki chü di thenumia zhorüli keviko silieya. Khriesamiako kepekro di thenumia kichüki nu vo di ütsaliko chü, themia kelhouzho keviko phrülíeya. Kichüki nunu themia kelhou zhorüli mhasiko ngulieya (Nuh, U Tsiepfumia Mhasi Bodeko, 2003, p. 37).

U Tenymia nhicu khriesa keba ki keze vo kichüki nu zhü di kichüki nunu u kelhou nu si morokesuoko pethapfülieya (TKK, 2011, p. 27).

Kichüki nunu mia puoe puo kelhou nu si morokesuo mhathomhachü, thepfhetheü tsiu zhorüli keviko dojü mu si phrelieya. Keriekimia kelhou teiu mehoshü ro mia puoe puo thuo puo mhatho-u si di kekreamia pele mo di puo zha puo meseu nu thehie chü di kekreamia ze kepekro vor the zo. Mia puoe puo thuo puo mhatho sikelie bodeu liro kichüpeli tsiu kichüki krotho nunu dojüpfülieya. Süla themia pete kichüpeli teiu nu thehie chü mia ze kepekro di mhathomhachüko dojü mu silieketuo noule nyi phre di kepekro tuoya.

Kichüki ha mialiu mhasi chadiu zo sürübei monyü mechüu la rei kemevi kekra nyiya. Krotho hurei kichüki nunu mechü la morokesuoko kepukepfhesilieya, thedzethemieko kezalieya tsiu mhatho morokesuo huo vor shierei kere di mhatho morokesuoko tsiu kerekemichieko nu kere di kekruohilieyakezha mechü zhovi nyi.

Kichüki ha mialiu la kemevi rübei monyü u rüna la rei kemevi kekra baya. Mhatho puo mia kekra keze chü morosuota shierei kichüki nunu themiako kielie di kekruohilieya (TKK, 2011, p. 28).

4.7.1.1 Kichüki rhi kekreikecü: Thepfumia mu Thenumia

Keriekimia kelhouzhoko mehoshü ro mha pete shierei puo thuo puo kru puo tsiu puo thuo puo zho puo mu puo bode puo nyinyi phre di lhou. Sümhie di u tsiepfumia kelhou nu mhasilieketuo chadi puo ro kichüki krotho. Kichüki krotho hau ro miali tsiu mechü la kemevi kekra bayakezha thechü kemeyietho puo zo.

U chie u vünuokoe thepfumia, thenumia tsiu nhicumia mhatho kekrekrei phreya sümhie di kichüki nunu mia puo kelhou nu si morokesuo mhatho dorhüko silieyakezha dzeüse kekra nyiya.

U krü u pfutsanuoko kelhou rhiu pemvü di kichükiko shierei kho kekreibie la kenie chüpie baya sünie ro thepfumia kichüki mu thenumia kichüki.

Thepfumia kichüki

Thepfumia kichüki hau nu liro thepfumia hurei nhicukhriesamiako tsiu kiyamiako rei vo kepekrolieyakezha thechü kemeyietho puo. Siro u tsiepfumia zhokrei puo ro thenumia bu thepfumia kichüki nu vo kenyüya. Kichüki nu kepekroyakezhamiako üse kichümia idi kielieya, kichümiakoe puotei pete nu kepekroyakezha mhie di kenousi pevi selieya sidi ukoe kepekro di thepfhethetüko dojü, mhatho dorhüko kepukekie, thedzethemie/seko kepukekie tsiu morokesuo peteko nu kekhoa di mialiu shie mechüu shierei khruohikhoyalieyakezha krotho kemeyietho puo chü vor.

Khriesamia chadze gei thenumia bu pfü kenyüya, pfüciüu monyü vo khey rei nyü kenyü iya (Sekhose K. , 2002, p. 66).

Khriesamia kichüki nunu u ramia zhorüli silieya, keze kichüpele di mhatho chü di u ramia ziviko kepulieya (Nuh, U Tsiepfumia Mhasi Bodeko, 2003, p. 37).

Keriekimia khriesamia rübei mo di thenu lielieketamia rei vo kichüki nu zhü di nhicu kemedzüko tahitarhokeshü geinu mhasi ngulieya (TKK, 2011, p. 28).

Thenumia kichüki

Kichüki krotho nu thenumiako shierei u thuo u kichüki krei di kepekrolieya sümhie di u kelhou nu si morokesuoko dojü mu pethapfülieya tsiu mhathomhachü morokesuoko shierei silieya. Thenumia kichüki ro thepfumia kichüki mhie monyü thenu rüünuoko rübei vo kepekro di kepekroyakezha zo siro themia kekra kichükecü chüya mo derei miatsa kro puo thuo kepekrolieyakezha zo. Thenumia kichüki nu thepfumiakoe vo rüüko he mu kepekro di ütsaliko chü, keyukenyüko chü idi kepekro u nei vorkecü thechü kemeyietho puo chü kevor dzeüse tuo.

Rüümiako kichüki chü di thenumia zhorüli keviko silieya (Nuh, U Tsiepfumia Mhasi Bodeko, 2003, p. 37).

Thenumia rüünuoko rei u kelhouzha ketou zakecüko mia 4,5,6,7,8 ketso rei keze ki puo nunu kichüki chü di keze zhüya (Neichüriazo, 2003, p. 50).

Rüüko kichüki nunu thenumia la puo kelhou nu chü mu zeli morokesuo thezho keviko pethapfükelie geinu u nei di thepfumia ze lhou tuolieya (TKK, 2011, p. 28).

4.7.1.2 Kichüki Kemeyie

U tsiepfumia kelhouzho nu kepekrokecü krotho kemeyietho puo ro kichüki. Keriekimia rüna pete nu chienuo pete shierei u thuo u kichüki nyi phreya. Thinuo puo nu zo shierei kichüki dia pengou rei baya siro thenumia kichüki ro thepfumiako kichüki ki rei krakuoya. Keriekimia kelhou teiu nu kichüki ha nhicukhriesamiako kepekro di u nei mu mia puo kelhou nu tsiu mechü kelhouzho si morokesuoko dojü mu silieyakezha thechü kemeyietho puo chü voryakezha mechüsi zo.

Keze vo kichüki nu zhü di nnhienu u pfutsanuo phepfhü dze, rüna mu rüna terhü kechü, miavimia kelhou dze, thedzethese neiünei, üca geizo, thepfhethëü, keyukenyü, hai kevo pete kepu kekie mu dojü iya tsiu mechü kelhouzho thiethie zhorüli, khriesa miamonuomia tahitarhocü kechatha mu dojüpfükelie chüya (Sekhose K. , 2002, p. 66).

Tenyimia Kelhoudze (Neichüriazo, 2003, p. 50) leshüu nunu ngukelie Tenyimia-e thepfumia rübei mo di thenumiako rei u kichüki bayakezha silieya derei thenuko kichüki ro thepfuko kichüki mhie mo di ukoe themia rei tsaya sidi keze vo ki puo nunu kichüki chü di keze zhüyakezha zo.

Tsie kecali di kichüki kemeyie cayie huo kezashüzhie:

1. Nhicukhriesamia Kepekrokecü Chü

U tsiepfumia kelhou teiki ro tsiedo kemhie di leshüki/kehoki baya mo derei kichüki liro nhicukhriesamiako kepekro di u nei mu mhasilieyakezha thechü puo tsiu nhicumiakoe u dzüriemia kelhou zhorüli meho mu medzi di mhasilieyakezha thechü kemeyietho puo chü vor.

Keriekimia kelhou-u mehoshü ro thepfumia ükeshü pete vo kichüki nu keze kichü phreya (Neichüriazo, 2003, p. 50).

2. Thedzethese mu Thedzethemieko Silieya

Nnhiennhie kelhou teiu nu nhicumiakoe kichü kevor ki u dzüriemiako khre merü mu u kele pete se u dzüriemiako tsü di lhou vor siro nhicumiakoe thedze rünyükecü hau rei pie u keneitho puo chü di kichüki nu vor kepekro nyüya. Kichüki nu phichümiakoe u krü u pfutsanuo dzeüseko pupie nhicumiako kie baya siro huoki nhicumia kenei dze, huoki theyu dze rei pupie nhicumiako nei chü baya. Sidi nhicumia zomonyü kichümia pete shierei u tsiepfumia dzeüseko sipie u mhasi chü se tuolieya.

Rüna nu kichüki ba di khriesamiako kepekro di zhüya mu kichüki nunu thepfhetheüko dojülie, geizoko tsiu thedzeke kepu süsie u krü u pfutsanuo dzeke rei kepu kekielieyakezha la mu sügeinu u dzeüseko pekru se tuolieya (Sorphie V. , 1993, p. 14).

3. Zhorüli Keviko Dojülieya

Keriekimia kelhou teiu nu themiakoe u nei ketou tsiu kezevi di lhou vor siro bahurei kichüpeli teiu nu zhovi kekra pie kepetha mu ketarho di kepekro tuoya. Kichüki zhovi kemeyietho huo ro: themia se ketoukecü, huohuo rhukecü, kethezie di lhou morokesuo, kedzüngakecü, kenyü zhoviko tsiu kethachümia khruohipie sümia bu u nei mu mia ze ketou di lhou morokesuo nouleko se di kepekro tuoyakecü zhovi hako pete kichüki nunu tsiu kichüpeli teiu nunu dojüpfülieya.

Thetshü krotho morei kichüpeli nunu kekhrie kengumezhie morokesuo, huohuo thezie morokesuo, huohuo rhu morokesuo zhorüli pete dojü voya (Neichüriazo, 2003, p. 50).

U zho nu khriesariüü keze kepekro puo chükecü thezho kezivi se. Keze kepekrokecü nunu kethezie, kerhu, kedzünga mu mhasi kesa rei si salieya (Sekhose K. , 2002, p. 67).

4. Huoniehwo Rhu Silieya

U tsiepfumia pherüna chükecü nu miapuorei kekreamia kemvü chüpie mhachü vorya mo derei u thuo u nou nu chü morokesuoko si di u neisie di thehie chü di kelhou zhoviko pie u zho chü di lhou u nei, kezevi, kedzünga mu kethezie siei di lhou vor the zo. Dievi puo pukecü, “*no prukeshüu n thuo re la zo tuo*” isi sümhie di we kedipuo chüshü shiü u thuo süu re laketuo dieviu nunu ngulie. U tsiepfumiakoe huoniehwo rhu rie nyü kekieya zo ükecü dzeüseko kepu kevor mhie di rüna nu themia pete shierei phichümia mu krütamia rhu seya zo. Sürübei zomonyü nhicumiae u dzüriemia, u krünuo rhu se vor phre. Phichümia tsiu krütamiako shierei u themiako rhu se laya kekreamonyü u zhovi noule kemeyietho puo sü puo themiako thuo u kedapie krüta chü keba leyakezha la. Huoniehwo rhukecü zhovi hako pete shierei kichüpeli teiu nunu pethapfülieyakezha zhovi puo zo.

U chie u vüko teiu nu phichü therhu hau ro mia puoe lhou puotou mu mezhü di phichüzha u vakeliemia rhuya kekreamonyü themia puo puo thuo vi se ba shierei puoe phichü sierlie mo ro puo therhu medzaya sümhie di mia puoe phichülie mo ro puo bu rüna nu krüta pieu shierei pfüya mo.

Nagamia-e phichümia rhuya kekreamonyü phichümiakoe u mhasi sou mu u mhathoko rei mesa tsiu diethomiatho di mia chathayakezha la nhicumiakoe puo rhuya (Nienu, 2015, p. 105).

Kehourapuo tuo rei phichümia ngu ro u rüchü riekecü mese: kekrüketa keprei la. Siro kecükekrie seketa mhodzü rei phichümia bu theja chashü di mha metha rieya (Yhome, 2000, p. 56).

5. U Kekhakere Silieya

Keriekimia kelhou zhoko leshü ro mia puoe puo thuo vi se, nyi se, si se ba shierei mechü medo-u nu tuoya mo ro rüna nu sümia saphrüya mo kekreamonyü keriekimiakoe mechü medo/keleu se di pherüna chü bayakezha la. Süla mialiu thuo vi se ba shierei mechü kelhouzhoko vacieketuo michie mu menga di puo thuo puo kekhakere di mia ze pherüna chü baya.

Tenyimia kro-u nu mechü kekuo zho-u (democratic principle) morei mechü medo(public opinion) icü ha mha kezhatu puo. Rüna kehoupunu rei mechü medo-u sü mechü kekuo-u zo (Yhome, 2000, p. 53).

Kichükiko nunu phichümiakoe mechü kelhouzhoko pie khriekesamiako tahitarholieya süla khriekesamiakoe u thuo u kekhakerepie mechü kelhouzhoko medzi morokesuo nouleu se di lhou phre tuoya zo.

6. Dieze Dojülieya

Pherüna zho nu zhovi kekra ba di silieya sümhie di dieze hau rei zhovi kemeyietho puo zo. Nhicumiakoe kichüki nunu mhasilieyakezha mhie di dieze zhovi hau rei silieya. Kichüki nu nhicumiakoe u dzüriemiako khrüprei siro dieze di mhakehoupuo nu rei thehie chü di thezho keviko dojü siro chathochalieko chü di kepekro u nei vor theya zo.

Dievi puo pukecü, *‘Dieze-e ruosuo kechü ki vikuo’* isi. Dievi hau le pesoukeshü mia puoe dieze kelhou nu ba mo di ruosuo chü keba la puo kemevi ba kemo rhi puo ngulie derei ruosuo kechü süu ki rei dieze nu lhou perie morokesuo dieviu nunu nguliete. Süla mhatho pete ki rei dieze ha meyiekcü la phichümiakoe kichüki nunu dieze pie nhicumiako tahitarho baya kekreamonyü mia puo kelhou nu dieze geinu theja vorlieyakezha la.

Dieze geinu kethezie mu kemiakhriekecü pou mu the par. Dieze la theja nguya, dieze kejüe rüse therhiepfü mharapuorei tuokelie jü. Dieze themia kelhou nu zhorüli kekuo ro kemeteitho puo, süüsü mia puoe mia puo kemvü chüpie dieze nu lekelie chü re (Sekhose K. , 2002, p. 9).

7. Rhithorhirhie, Thepfhetheü Dojükecü Chü

Tenyimia kelhou nu kichüpeti teiu nunu mhathomhachü tsiu kelhou mhasiko dojü mu pethapfü phreliya. U tsiepfumia kelhou teiu nu (Chüterhü kechü tei) kichüki ha tsiedo chüpahimia kebachü puo kemhie di thepfumiako vo kepekroyakezha thechü kemeyietho puo zo. Keriekimia kelhou teiu nu thepfumia khe vo kichüki nunu u kelhou nu si morokesuo mhathomhachü dorhüko, thepfhetheü tsiu rhithorhirhieko

kepu mu dojüpfülieya. Thepfhetheüko siro geizoko shierei kichüzhü geinu kepu mu dojülieya.

Terhü teiki la kichüki ha mha kemeyietho puo te. Kichüzhü nunu chüterhü dzeko kepu, terhü chü ro kimhie morosuo shi süko kepu mu dojülieya. Süsie rei kichüzhü geinu thepfhetheüko pete kepu mu dojü phrelieya (Neichüriazo, 2003, p. 50).

U tsiepfumiakoe thepfumia rübei monyü thenumia rei u thuo u kichüki krei di kepekro vor derei thenumia kichüki ro thepfumia mhie kichüzhü baya mo. Thenumiako rei kichüki nunu u kelhou nu kechükelie dorhüko, thepfhetheü tsiu rhithorhirhie si morokesuoko mu thenumia kelhou zhorüli mhasiko si phrelieya. Thenumia kichüki niepupfüe mhakehoupuo nu rei shürhoshürhei di thenumiapfü puoe kikecü kro puo si morosuoya shiü: terhiterhie, thepfhetheü, kitiekinu merei kekrekrekrecüko pede di pie puo kichümiako tahitarhoshüya.

Kichüki niepupfüe thepfhetheü, thenumia kitiekinu merei kekrekrekrecü thedo pete pie uko tahitarho phreshüya sügeinu u kelhou nu si morokesuo, chü morokesuo pete silieya. Ibid., p.51.

8. Kenousi mu Kenourhe di Kechathalieya

Lhoukeriemiako kelhou thau mehoshü ro mhakehoupuo nu rei kenourhe mu kesietha pevi seyakezha dzeüse nyi siro ukoe phichümiako rhu tsiu krütamiako ze kenourhe di lhou. Tenyimia rünakoe u thuo u sorkari penyi phre di lhou kevor mhie di rüna puo rei rüna kekreamia bu puo kekha vor mo derei puo themiako thuo puo chatha mu kekhekerepie kezevi kevor mechü zhovi nyi.

Tenyimia kelhouzho nu u thuo u sorkari penyi di rüna meza mu kekha vorkecü chü, seyie kekreibuorei u kekha vor mo derei u thuo u kelhouzho nunu u kekha di lhou vor zo (Yano, 2001, p. 11 & 28).

Krütamiakoe thenoumhasi keviko se rüna la mharhü mu pepipie rüna kekhekerekecü chüya mu rünamiaako shierei krütamiako nouleu si di thehie chü kenourhe di rüna zhoko medzi vor the zo. Kenousi mu kenourhekecü chadiu ro kichüki nunu kekrotho di mha peteko kepu mu kepfhesilieyakezha la zo ücü peleya.

Siro mia puoe lhou puotou mo votazhü shierei kichüki nunu phichümiakoe ketarho la di themiau bu mezhü lakelie nyiya. Mhakinu theruokesuo huo nyi di kechükenyü puo chüta shierei kekhuohi morokesuo pie kepetha tsiu themiako bu lhou ketou mu u nei di pherüna chü vor the zo.

9. Shürhoshürhei mu Kethezie di Mha Pete nu Kepeyieya

U tsiepfumia kelhou zhovi puo ro ukoe mha pete nu keshürhei mu kepeyie se di mhathomhachü kehouporei chüya. Uko shürhoshürhei tsiu kedzüngakecü la mhakehoupuo nu rei thehie chü di mhathoko chü vor. Kichümiakoe kichüki nunu shürhoshürhei morokesuo nounyüko se ketarholieya kekreamonyü mia puoe shürhoshürhei di puo mhathoko puotei ki chülie mota ro puo kelhou nu mia sietaya mu süue u kelhouzho nu thenga kezatho puote. Siro kichüki nu sie kemenuomia sü thamelekecü chütaya süla kichümiakoe sie zikecü hau nu rei kepeyie seya üsi. Süla themia pete kichüki nu mhatho shie, mechü mhatho kekrei nu shie, peli lie nu shie morei miali mhathoko nu shierei keshürhei se mu kepeyie se di mhathoko chüya. Keriekimiakoe mhatho kehoupuo chü shierei kedzünga mu kethezie se di mhathoko chüya tsiu kecükekrie nu zo shierei kesuya mo derei kethezie siro phichümia bu mha metha rie seiya.

Mechü mhakecü teiko nu phichümia bu mha metha perieshü mo ro u terhümerü suoketa preiya, kesitheke u vaketa prei, morei hasie ketsokemezie chüketa prei di phichümia mha methakecü pfhe thaya (Neichüriazo, 2003, p. 47).

Mhathomhachü nu, kecükekrie nu rübei zo mo derei mha pete nu kethezie di lhoukecü la kelhou-u lhou u nyieta monyü lhou thenoumvü, huohuo ngu u neithor di lhou vorwe. Ibid., p.61.

Kichüki nu kichümiakoe shürhei se di mhatho kehoupuo nu rei keriekesou di mha chüya sümhie di mhatho bahurei kichüki nu mi chü di kehou reiya süla thenyi zhako nu keze mechü seirie tei baya kekreamonyü sei jükecü hau ro khriesamia nga puokecü la. Sei riekecü tei hako nu themiako kethezie di kemesiko pie kesu tuoya.

We u kelhou nu kethezie se di lhou vorkecü la mhathomhachü tei puo vor zorei a thuo mhatho kere kemesiu chü beitu mu a zemia bu kerüüu morei kemedzau chülietuo ikecü le phre di lhou vor. Ibid., p.60.

10. Kere di Ngumvümia Perhielieya

Keriekimiakoe mhatho kehoupuo nu rei kenourhe mu kedzünga se di lhou sümhie di kikru/rüna kechü nu mia puoe puo thuo puo zha puo meseu chülie mota ro kekreamia dzü menga icü nouleu mia pete gei tuo phreya sidi kepekro u nei se vor. Krotho bahurei kichüki krotho hau nunu themiakoe kelhouzho mhasi morokesuo kekra si mu dojüpfülieya. Thepfumiakoe kichüki hau se pesou mu se kemeyie se kevor u tsiepfumiako kelhou zhorüliko nunu silie vi. *Mehouviü-Morüsa* (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992) rüsieu nunu ngukelie u tsiepfumiakoe chüterhü phou puo nu lhou vor süla chüterhü chü di zayie ramei krakelie hau rei pie mha kesuoü monyü zayie mhokuo mhatho puo chü kevor silie.

Keriekimiakoe kichüki se kemeyie mu se ketherhu se vor the zo kekreamonyü kichüki nunu mia puoe si morokesuoko silie di mia ze pherüna chü tuolieyakezha la. U tsiepfumiakoe chüterhü phou puo nu lhoukecü la hieshiehieruo ngumvümia u perhie kevor tei puo nyita shierei kichümiakoe kere di va puo nunu ngumvümia perhiepetsoukecü chülieya.

Siro kichüki nunu kepekro zhüyakezha la puotei huo nu 'chüterhü' shie; izo rei tsie mu tsie kere di whuokelie chülieya (Yano, 2001, p. 11).

Terhü teiki la kichüki ha mha kemeyietho puo te. Kichüzhiü nunu chüterhü dzeko kepu, terhü chü ro kimhie morosuo shi süko kepu mu dojülieya.

Khunhiekhuzhiü terhümia u whuotuoü di vorzhiü ro kichüki nunu themiako pete sie dojü kemethalie di ta vo terhümia ze keperhie mhalieya. Mu terhü geilie zorei se vo kichüki nunu rüpie cüya (Neichüriazo, 2003, p. 50).

4.7.2 Thehoutheba Kemeyie

Thehoutheba Kemeyie

Keriekimia teiu nu thehoutheba sü krotho kemeyietho puo chü vor zo kekreamonyü rünako nu tsiedo kemhie kehoui, leshüki kemhieko nyi di ketahiketarhokelie thechü

kekrei kejü la. Thehoutheba nu thepfumia phichünhucu Pete vo kepekro di morokesuo peteko kepukerüchü, thedzetheseke, thedzethemiekeo kepu siro diechüdienya huo nyi shierei süko pecapepikēcü thechü kemeyietho chü vor.

Thehouba ha u Tenyimia la mhasi pfhülieyakezha kekhotho puo. Thehouba geinu mha Pete kepulie di u mhasi kezalieya. Thehouba ha u Tenyimia la leshüki kerükrietho-u zo we (TKK, 2011, p. 27)

U tsiepfumiako kelhou teiu nu tsiedo kemhie leshü kesi jücü la thedzetheseke thupie tuo mo derei thehoubako nunu phichümia mu thedze kesimiakoe hako kepu keyielieyakezha la hako si se tuolieya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995).

Thepfumiakoe kichüki tsiu thehouthebako geinu kelhouzho kemeyie kekrekrekicüko kecapulieya sidi keyiepie vor thie kelhoumiako tso. Thehoutheba nu nhicukhriesamiakoe kemharhü di phichümia mhodzü die puya mo derei mha Pete nu phichümia tie merü mu u die rünyüyakezha zo sidi u kelhoumhasi chü pekra miemielieya.

U chie u vükoe thehou nunu mhasi morokesuoko silieyakezha la hau se kemeyieya süla thehou nu mia ze kepekro mezhiyakezhamiae u kelhou nu mhasikuo mu u mhasi sourülekuolieyakezha mechüsi zo.

U nhicu nunu thehoutheba nu lhou kesiermiako, thehoutheba nuo chü kesierko phichü sie kekreamia ki vikuotaya ücü thedzethese nunu pu keyie phi vo (Neichüriazo, 2003, p. 46).

4.7.2.1 Thehoutheba Zhovi

Tenyimia kepekrokecü zhorüliko mehoshü ro mhapuonurei themiako kekhekere pie kemezhie morei kemengakecü nu tuoya mo derei kimhie ro themiako bu kepekro u nei mu rüü di lhoulietuo shi ikecü nouleko pie puo nounyütho chü phreyakezha zo. Themia bu lhou u nei ketoulieketuo la krotho nu thezho huo khapie ketahiketarho bayakezha silieya sümhie di thehoutheba krotho nu shierei zhovi huo khapie themiako bu chü mu medzi morokesuo nyiya. Thehoutheba nu huoniehüo rhu seya sümhie di nhicumiakoe mhakehoupuo nu rei u dzüriemiako tsiu phichümiako rhu mu dieze seya. Phichümiako shierei nhicukhriesamiako khrie di uko petha mu tahitarhokecü chüya.

Thehou nu phichühnicu kepekrolieya derei nhicukhriesamiakoe kemharhü di mhapuya mo derei mha pete nu phichümia tie merü di kepekroyakezha zo.

Siürei khriekesamia thehoubako gei phichümia tie merü mu u die rünyüciü pekraya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 115).

Lhoukeriemiako tie mu zu ha pie u ca kevitho chü vor derei thehoutheba nu miapuorei zukriemeze chü di mha kebvükebouya mo kekreilamonyü zukriemeze kechümia bu thehoutheba nu mha kebvüya kemo la. Thehoutheba nu voya kemomia üse miadomia iya tsiu kefübo/zeketuo themia üdi sümia krenyü tuoya. Süla thepfumia pete shierei thehoutheba nu vo thedzethemie tsiu mhasilieketuo la thehouba gei vo morokesuo pie ketarho mu kepetha tuoya.

Keriekimia teiki thepfumia puoe vo thehoutheba geinu mia ze kehoukepekro mota ro themia süu üse kefübo ketuo themia üdi puo krenyütaya shie. Süla mhasilie nyü ro thehouba gei vo mia die rünyüliecie isiya (TKK, 2011, p. 27).

Thehoutheba nu miapuorei kegeikemeüya mo mhakinu huomia kegeikemeüta ro sümia bu thehou nu mhakebvüya mo derei sümia tepie phawa morei sümia whuokewa chüya tsiu sümia bu kene di süu pie theca chükewa tei rei nyiya. Keriekimiakoe thehoutheba nu zhovizho huo nyi di themiako chathapie kedieze mu puotoukecü cha nu shülieya süla themiakoe thehoutheba rhu mu pele di lhou.

Thezho keviko se thehou zho chüyakezha la themia pete thehou rhu se, prei se mu pele se di lhou vor (Neichüriazo, 2003, p. 46).

4.7.2.2 Thehoutheba Thechü

Thiedzü u tsiepfumia kelhou teiu nu thehoutheba se kemeyie mu ketherhu se vor sümhie di rüna pete nu thehoutheba nyi phreya. Keriekimiakoe mha pete thehoutheba geinu kepfhesilieyakezha la u tei kerüü tsiu thekhruothernyi teiko nu vo thehouthebako tsiu tsiepfhe badzeko geinu kepekro bayakezha *Tsuse* geizo nunu ngulieya. Siro kitiezha kemeyako geinu thehouba chülieyakezha rei ngulie.

Bayielie mu Tsuse tshüimanie

Vüyie lopfü tsiepfhe badzera

Balie hu mu u ro ü Tsuse

Nie kitieo thehouchüo chü (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 16)

Themia kehoupuo shierei thehoutheba penuoyakezhamia mia pfhe mia die kerünyü geinu u mhasimhale sourülekuo sieliyakezha puya. U tsiepfumiakoe chütherhü phou puo nu lhoucü la dahou hau se kemeyie se vor kekreilamonyü dahou kevi kemetei puo chükeliu geinu u ngumvümia dzie nunu u yalieketu pe le mu merüyakezha la.

Dahouko ro thechü u mhitsie kevithoko geinu chüya tsiu süko geinu thehouba rei chülieya. Dahouko geinu zo kemo kitiezha kemeya u mhitsie kevi mekhru, badzeko siro krütamia kitie mu kifükhro rei pie thehoutheba chü di kepekroliya.

Rüna pete nu rei thehouba hau ba phreya: thehouba iro lukihaki balie vi. Thehouba sü kitie dahouko pete, mekhruko gei, thechü kemeyieko gei, ziekieko nu, kitiezha kemechüko nu morei krütamia kitie mu kifükhro rei pie thehouba chülieya (Yano, 2001, p. 58).

U phe u kijü kevimia u kitiezha, bahurei kidzüthotsa nu dahou kemhie ketsie pfüse vor pfhe kerükrielie di thehouba chüya. Kenyimia huo u se sie u kitiezhara nu u mekhru chüwa di süra nu thehouba chülieya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 115).

Keriekimia pherüna kechü zhoko mehoshü ro pemo di mhapuorei chü mu rhü vor kemo pemhilielieya sümhie di thehoutheba zhoko rei menuo mu se ketherhu se vor. Rüna kecükezha rhi nunu thehoutheba ketsakekra baya kekreilamonyü rüna zha meyata ro thehoutheba kra morosuotaya siro rüna kecükoe thehoutheba kraya mo sümhie di rüna nu thino/chienuo pete shierei u thuo u houba nyinyi phre di kehou mu kepfhesi di lhou vor theya zo.

U tsiepfumiako kelhou teiki dieshüdienya pete rei se vo thehouba, dahou geinu kepu di kesimia bu thecathepi chüya. Mechü nyie pete rei mechüu vo dahou geinu kepu di mharhü voya (Sorhie V. , 1993, p. 13).

Thehouba rei thepfü pete nu morei kibvü pete nu puopuo ba phre (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 66).

4.7.2.3 Thehoutheba Nu Kepekrokecü Tei

Keriekimiakoe thehoutheba se ketherhu mu kemeyie se vor kekreilamonyü razou mechü nyie pete thehoutheba geinu rhü mu pecapepi phreyakezha la. Thepfumiakoe

thehoutheba pie u mhasimhale chadiu chü vor süla mhakinu mia huo vo thehouthebako nu kepekroya mo ro sümia pie miadomia üdi thameleya.

U chie u vükoe thehoutheba nu kevo pie u zho chü di kepekro u nei vor siro mha pete nu u tei se si se di u mhathomhachüko puotei tou nu chülieliyakezha uko mhathoko geinu silieya.

U pfutsanuoko kehoukecü puotei chieya mo, thehoutheba nu sü phichühicu pete vo di kehoulieya. Mu süu la huohuo thiya mo, themia neiünei vo di kehoulieya (Yano, 2001, p. 58).

Keriekimiakoe puotei pete zhava u mhathomhachüko chü mo di vo thehoutheba geinu kepekro zo bataya mo derei khise lietsu mhodzü mu theva lievo sie nunu u tei kerüüko pie kepekro kehou di morokesuoko kepukerüchü siro mhahuo pecapepi morosuo shierei sü teiko nunu kerüchü di pecapepiya. Siro thekhruothenyi ki, zhavako mu tere penie teiko nu vo thehoutheba geinu zhate u hie hie puo pie di kehou kepekro baya.

Thekhruothenyi ki, zhavako mu tere penieko thehouba geinu phichümia die rünyü di mhasi miemie lieya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 115).

Thehoubako gei puo teichie jü derei kehouki rei vo di kehoukerüchülieya. Tei kevi ki khise tsuva mhodzü u hie shüpie mu u khoutie kapie vo di dahouko geinu kehou di mha neiünei kepu baya (Yano, 2001, p. 58).

Khise tsuva mhodzü va puo kepenuo kebako pete keze vo kehouya. Penie zhavako nu sü zhate rei u hie pie di thedzetheseke kepu zo baya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 66).

4.7.2.4 Thehoutheba nu Kepekrolieyakezhamiako

U tsiepfumia kepekrokecü ro-u mehoshü ro krotho kekrekreicü kekra nyi di kepekro tuoya sümhie di krotho puoe puo thuo puo zho puo krei mu puo mhathoko rei kekrekrei phreya. Krotho hurei mechü krothoko se kemeyie mu ketherhutho chüya süla mechü krothoko mehoshü ro thehoutheba krotho haue kemeyietho mu se sei bayakezha krotho puo zo.

U pfutsanuoko kehoukecü puotei chieya mo, thehoutheba nu sü phichühicu pete vo di kehoulieya mu süu la huohuo thiya mo (Yano, 2001, p. 58).

Thehouba gei sü phichümia, khriesamia mu nhicumia rei keze kehou di kepekrolieya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 115).

Thehoutheba krotho-u nu ro thepfumia phichümia, khriesamia mu nhicumia hako pete vo kepekrolieya. Mechü nyie la kehoukecüko nu thenuthenuoko thehoutheba nu voya mo derei si zo kemo khatho huo nu ro thenuthenuoko rei vo mia pfhe rünyükecü tei rei nyiya. Nhicukhriesamiakoe vo thedzethemie, thedzetheseke rünyü di u nei mu sü geinu u kelhou nu si morokesuoko silieya siro bahurei mechü kelhouzhorüliko mu thedzethemieko rei silieyakezha thechü kemeyietho-u zo.

Thehoutheba nunu phichümia mu thedze kesimiakoe thedzetheseke kepukeyielieyakezha la thedzeko si se tuolieya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 66).

4.7.2.5 Thehoutheba nu Mhatho Kemeyie

Keriekimia mechü kelhou zhorüliko leshü ro thehoutheba krotho haue mha pete nu mechüu dzevi la kekrotho bayakezha thechü kemeyietho-u zo. Thehoutheba krotho haue mia puo kelhou nu si morokesuoko se pethapfülieya siro mhatho hurei mechü nyieko kepu mu pecapepikécü chüya. Siro mha kerekemichie puo nyita shierei süko perhie mu therhielieketuo la krütamiakoe theva khise thehoutheba geinu themiako tahitarho mu pethalieyakezha thechüu zo.

Thehoubako geinu thepfumiakoe thedzethemieko kepu, thiethie rüliko kepu, u razou dzevi la mharhü kekie idi morokesuo pete kerüchülieyakezha thechüu zo (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 115).

U chie u vünuoko kelhou teiu nu thehoutheba hau ro miali tsiu mechü kelhou la thechü kemeyietho chü vor the zo sümhie di mhacha neiü nu themia la kemevi mhatho kekra chüshüyakezha cayietho huo pekhrotsatie hiechieshüzhie.

1. Thedzethemieko Kepulieya: Ketho Dzeko Kepulieya

Thehoutheba krotho-ue puotei pete nu mechü zhazhü la morokesuoko kepukerüchü bayakezha krotho puo. Phichümia mu thedzethemie kesimiakoe thedzethemieko kepukeyiepie nhicukhriesamiako pekielieyakezha thechü kemeyietho-u zo.

Thedzethese kepukekiekelie geinu nhicukhriesamiakoe thedzethemieko si se tuo di keyiepie siekelhoumia tsü lalieya. U chie u vünuokoe zhaü teiko nu vo thehoutheba geinu keze kehou di thedzethemie bahurei lhou keremiako kimhie di kepekro vor shiü phichümiakoe ketho dzeüseko kepukekielieya.

Phichümiakoe u rüna dzeüseko kepu siro u rüna khrietho huo nyi ro süko kepukekie tsiu huomia ze chüterhü chü keperhie sier shierei thedzethemieko pie nhicukhriesamiako ki kepukeyie mu ketarholieyakezha dze nyi.

Thekhruothernyi ki, zhavako mu tere penieko thehouba geinu phichümia die rünyü di mhasi miemie lieya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 115).

Penie ro phichümia u hie pie di vo dahou gei ba kehou di thedzetheseke pu nhicumia peke baya, süla thehou nuomia thedzetheseke si pevikuoya (Sorhie V. , 1993, p. 13).

2. Razou Mhathoko Rhülieya

Thehoutheba krotho haue puotei pete nu razou mhokuoko mu morokesuoko rhü mu pepipie mhachücü chüya. Mechü la morokesuo huo nyita shierei mia puo kenie thuo kerüchü di rhüwaya mo derei mechü kerüchü di morokesuoko rhü mu pecapepilieya. Thehoutheba hau geinu u tsiepfumiakoe rünamia la morokesuo pete chü kevor mhie di rünamia kerüguo la tsiu theja khakeshü thechü kemeyietho puo chü kevor thedzethemieko kepukeyie vor thie kelhoumiako tso.

Mechü la mharhükecü mu mechünyieko pete thehoubako geinu parya (Yano, 2001, p. 58).

Chüterhü nyita ro thehoutheba geinu ketarho mu whuo patuo ürei thehoubako geinu phichümia bu tarhokeshü zomonyü japie u tsüshü di tuopraya süla thehoutheba ro razou kerüguo la kepukecü mu theja khakeshü thechü thechü rei zo (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 115).

Mhathomhachü, nacünanyü, thie mu thie chü morokesuoko tsiu mhatho tei kekreichüko pete shierei thehoutheba geinu kepfhesi mu kepu di silieya siro rüna mechü nyieko tsiu süko rübei zomonyü miali kelhou nu si morokesuoko shierei thehoutheba geinu kepulielie vor the zo.

Mechü nyie pete rei mechüu vo dahou geinu kepu di mharhü voya (Sorhie V. , 1993, p. 13).

Bahurei thehoubako nunu mhatho teiko rei silieya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 66).

Thehouba nunu rüna kechü nyieko, nacünanyü, chüterhü, liecielierhi tsiu mia puo kelhou nu chü morokesuo dzeüseko pie kepu di thehouba pie kerükrietho thau chü di lhou vor (Neichüriazo, 2003, p. 45).

U tsiepfumiakoe chüterhü phou nu lhoucü la thehoutheba nunu chüterhü dzeüseko siro chüterhü kechü zhoko rei kepu mu dojüpfülieya sümhie di theruo kesuo puo nu ngumvümia huo u petsou vorta shierei thehoutheba geinu morokesuoko rhülie di u razou ya rüguokecü mhathoko chü mhailieya. Siro theruo suo di mia puoe tsopfhü di kemezhiemekengakecü tei puo nyita shierei thehouthebako geinu kepfhesi mhailie di vo kepfhükevaphilieya.

U rüna nu chüterhü kere huo vorta zorei thehoutheba nunu mharhü se ba di morei kepulie di u rüna yalie, u rüna kelalie isi vor. Siro rüna nu ketsopfhü huo nyita shierei thehoutheba nunu kepfhesi mhailie di kekhuohi kevaphi mhailieya (Neichüriazo, 2003, p. 46).

Thehoutheba geinu pherüna kelhou zhorüli morokesuoko kepulieya; bahurei dzünga, kenyü zhovi, ketheziekecü, huoniehüo rhu morokesuo sü kemhieko pete thehoutheba geinu ketarho mu dojüpfü phrelieya.

Thehoutheba nunu themia keze rüna chü di lhou veketue huohuo rhu nyü kerie morokesuo, huohuo thezie di lhou morokesuo zhorüliko pete kepu mu dojü phrelie huya (Neichüriazo, 2003, p. 46).

3. Nhicumia mu Phichümia Huoniehüo Rhu mu Kekhriekcü

Thehoutheba krotho liro thepfumia pete vo kepekrolieyakezha krotho kemeyietho puo zo. Krotho hau nu phichühicu pete vo kehou kepekrolieya derei nhicumia phichümia mhodzü kemharhüya mo derei mhakehoupuo nu rei nhicumiakoe phichümia tie merü tsiu phichümia rhu se di kepekroya.

Phichümia rhuhecü hau medzi pecü phi di lhou vor, thehoutheba nu phichümia puoe vor ro u ba perie pie süu tsüya morei chatiechala nunu u ki kephichümia puo ze kese ro puo rüchü rie moro mengaya (GB, 2014, p. 44).

Dievi puo pukecü, “*Niaki kele tieki rei phichümia dieze/rünyü ro vi*” idi puya, dievi hau nunu ngukelie phichümiakoe khrü teiniaki ngu riecü la u rhu morosuoya tsiu süla rübei zomonyü ukoe kelhoumhasi tsiu mha pete nu dojü mu si tuoyakezha la phichümia dieze, rünyü mu rhu morokesuo dieviu nunu lelie vi. Phichümiae nhicumia khriekcü noule se di mha pete nu ketho-u pupie nhicumiako tahitarho mu petha bayakezha zo. Siro kerhuhecü la nhicumiakoe mha pete nu phichümiako merü mu rüdie di kepekro baya siro nhicumiako shierei thehouba nu theba kevithoko perie pie phichümiako tsüya. Phichümia rhuhecü haue u kelhouzho kemeyietho puo zo.

Phichümia puo kelhou geinu themia kelhou dze phrü di sikelieko se nhicumia pethaya mu nhicumia süu rünyülie ro puo la kemevi ngulieya. Phichümia nhicumia gei puo kekhrieu ba pekraya mu süla suo ükecüko nu dietho-u pu nhicumia pethaya (Shürhozelie, Tenyidie Dze , 1992 , p. 42).

Tenyimia zho nu phichümia rhuhecü ha mechü zho puo. Süla nhicu khriesamia thehou ketshu chü ba rei phichümia puo tuo ler ro theba kevitho-u periepie puo tsü meya (Neichüriazo, 2003, p. 46).

Thehoutheba nu nhicumia puo vo di phichümia puo vor ro nhicu-u siethata di puo ba periepie phichüu tsüya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 75).

4. Dieshüdienya Keciya

Keriekimia kelhouzho nu diethomiathokecü zhovi hau se kemeyie se vor derei tuo di huomia kekrüekediwa morei dovi se di mha kemehou morei thezho kevarhuo mhatho huo nyita ro dieshüdienya chükecü rei nyiya zo. U tsiepfumiakoe pherüna kechü nu

dieshüdienyaki baya mo derei thehoutheba morei dahouko geinu mechüue thenyieko kepukerüchü di u krü u tsiepfumia zhovi se di pecapepiyakezha zo.

Siro dieshüdienya pete rei se vo thehouba, dahouko geinu kepu di kesimia bu thecathepi chüya (Sorhie V. , 1993, p. 13).

Dieshüdienya huo nyi rei thehoubako geinu krütamia bu pecapepi vor (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 115).

Süsie dieshüdienyako, thedzethemieko tsiu mechü pesiketuo mu pheshiekcü pete rei vo thehoubako geinu chüya (Yano, 2001, p. 58).

5. Kepheshie/Rükhrokecü Chüya

Tenyimia ha thehoutheba rhu mu se kemeyieyakezha mhie di thehoutheba geinu mechü la mha morokesuo pete pecapepilieya sümhie di mechü la pesi morokesuo huo nyita ro thehoutheba geinu kepheshiepie rüna mechüu pesiekcü chülieya. Siro morosuota liro nhicukhriesamiako bu dieyie pie kepesi kevo tei rei nyiya. Chüterhü phou nu lhoukecü la puotei kere kemichie huo nyita ro rünamia bu menuo mu rho balie morokesuo pie rünamiako tarholieya süsie morosuota ro nhicukhriesamiako bu dieyie se sonuomiako pesiekcü rei chüyakezha *Mehouviü-Morüsa* rüsieu nunu ngulie.

Chüterhü la themia merie bata shierei thehouba geinu ketarho di u ki rei morokesuo kepesilieya (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 115).

Khriesa II ... Harie! ... Phichüko die putuoüzhie mu va puo kepfhenyü phreshü puo liecie.

Rülhou ...Khriesamia kechielie di tuoshüketuo dojülie, u sonuoko bu u ki rei balieketuo la...

Khriesa I ... Di apfu Rülhou, rüna kiko nu vo morosuotuo ga?

Rülhou ... Kezorükhro, Khuza mu Viswe, siro Kikrü icü vo morosuo (Shürhozelie, Mehouviü - Morüsa, 1992, p. 13).

Mechü nyie bahurei penie kemeyie kekrekreicüko morei thenyizha kemeyieko thehoutheba/tsiepfheko geinu kepheshiepie kepfhesiekcü chü vor. Kepeshiekcü hau ro phichümia mhatho puokecü silieya kekreilamonyü nhicumia morei thenumia bu

chü kenüyakezha la. Mhakinu nhicumia/thenumia bu chüta ro phichümia rüwa di vi motayakezha kepele puo bayakezha la.

Süsie dieshüdienyako, thedzetheseke tsiu mechü pesiketuo mu pheshiekecü pete rei vo thehoubako geinu chüya (Yano, 2001, p. 58).

Thenumia/Nhicumia bu tsiepfhe geinu pheshie kenüy. Sita ro phichümia rüwaya morei reiwaya (GB, 2014, p. 42).

6. Keyukenyü Chü di Kenei Tei Pevolieya

U chie u vükoe thekretheyu u nei phi kevor seyie puo zo sümhie di themia huo theyu chü si secü rei nyiya. Thehoutheba nu shierei thedzethese tsiu ketho dzeko rübei zomonyü thekretheyu kechü tei rei nyiyakezha silieya. *Thekreda* (Liezies, 1998) kenei dieyie nu ngukelie English–mia puo Francis Bacon ükecü leshükethumia puoe pukecü, ‘*Ketho dze thukecü nu themia ha mia nei putuoü ro u diepu nu, “ketho kemo yopuo rei se kereilie ro u neilieya” isi.*

Themia shürho dze kephrü nu u nouleu bu kenei nu ba pekra ro shürhuokuokecü zomonyü rhei cha rei lieya ücü puya, süla keyu ha kenei tsia zomonyü rhei kecha tsia rei sa zo.

Keze seyie chüya hurei Tenyimia ha keyu chü kesitho seyie. Puo yuko vi mu puoca nyi phre. Phichümia pucü, ‘keyu chülie si kemomia sü Zarü zo’ iya (Liezies, 1998).

7. Rüzhüko Dojü mu Chüpie Kepekeya

U tsiepfumiakoe rüzhü kekreichü kekra nyiya süko pete shierei puo thuo puo zho puo nyinyi phre di rüzhüya. Rüzhüko ro nhicukhriesamia rüzhü tsiu phichümia rüzhü huo rei nyiya. Tenyimia ha mhatho teiko nu thecathebieko chü bataya mo derei u tei kerüko nu bahurei thekhruothenyi teiko nu rüzhü pekrathoya. Nhicukhriesamiakoe rüzhükecü pie u keneitho tei chüya sümhie di thekhruothenyi mu penie teiko nu vo thehouthebako morei rülouchüko nunu nhicukhriesamiakoe rüzhü di u kenei tei pebaya.

Thekhruothenyi tei vor ro nhicu khriesamia bu u zieke nunu rüsierülouko mu dothodochüko dojükecü chüya. Siro penie ro themiako rüzhü dojü isi baya. Siro seiketsie morei kidakinyi teiko nu ziekieko nunu tha tha di tuo sedeshüya süsie mhatho-u tseiketa sie rei ziekie nunu rülouko chüwa di kekho lataya (Sorphie V. , 1993, p. 14).

4.8 Dieshüdienya mu Thecathepi

Tenyimia kelhou nu zhovi puo ro diethomiatho di kelhoukecü, u chie u vünuokoe u dietho se pecü mu menuo se di keze pherüna chü vor siro mechüue diethomiathokecü la mhakehoupuo nu rei kepele di kepekro ketheguo mu u nei tuoya. U tsiepfumiakoe lhou diethomiathocü la themia kesuo tsakecü pele tsiu u dietho la capimiako shierei khatho huo zo moro theca chü rüü vor the zo.

U ro u ü mo ro mo üdi,

Süüsü pie thecathepi chü (Shürhozelie, U Teiki Geizo, 2005, p. 150).

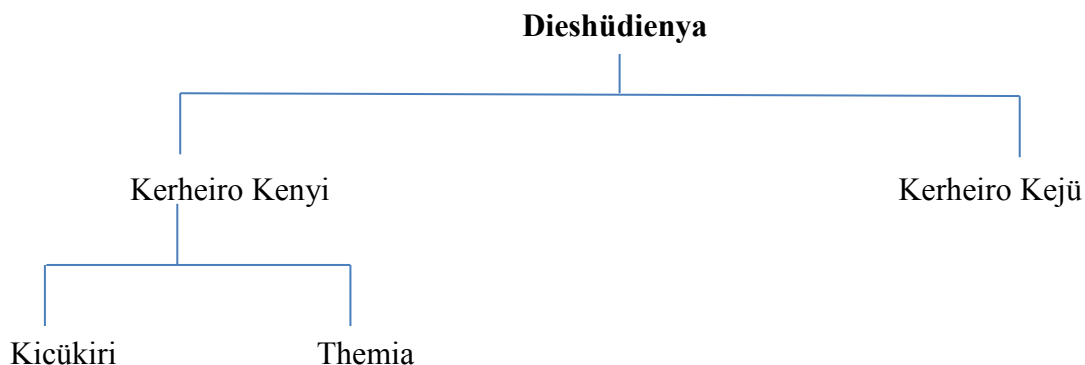
U pfutsanuo kelhou teiu pfhü mu le pesoukeshü phichümiakoe pherüna kechü la thezho kekrekrekicüko pedzüperie kerüchü di thezhoko rhü mu pepipie ba di morokesuo teiko nu pie theca chüyakezha silieya. Pedzüperie thezhothechieko rhüpie batayakezha la mia puo rei vacieketuo le chieya mo sidi thezho süko pie rünamiako kekhekere mu ketekegupie kezevi mu kedieze vor. Mhakinu dieshüdienya huo sier shierei thezho-u thuo mha pete pecapepiwayakezha zo.

U tsiepfumiakoe leshü nunu kethukeru chü di thezhoko thupie ba di pie rüna kekha vor mo, thezho kehoupourei mechü rüchü nunu pepiwaya mu dieu pushüwata ro süüsü thezhota zo, sidi rüna kekha vor (Yano, 2001, p. 1).

U tsiepfumia kelhou leshü ro ukoe mhapuonurei seyie/rüna kekreamia pele di vor mo siro mechüu lhou diethomiatho mu u nei ketou di vor derei pherüna kechü nu themia pete rei u zhorüli kemhie phre zoya kemo mhie di huomia zhosuo mu dovi se pherüna chükecü rei jüya mo süla mhakinu sikecü thenyie huo nyita ro mechü hurei phichü krütamiako bu sümia nyie kecü morokesuo tei nyiya.

4.8.1 Dieshüdienya Rhi Kekreicü

Themiae u thuo u zhazhü la lhou dietholie moketa morei kethezielie moketa geinu dieshüdienya pesiewaya. U tsiepfumia kelhou teiki shierei themia dietho kemo huo rei nyicü la dieshüdienya mu thecathepi la thezho kekrekreicüko rhüpie themia kekha mu theca chü vor. Dieshüdienya/dienya puorhi kekrekreicü nunu kho petselie kevi mirhi 4.12 geinu thashüzhie.

Mirhi 4.12: Dieshüdienya rhi kekrekreicüko

U tsiepfumia teiki shierei dieshüdienya kekrekreicü nunu dienya chütayakezha silieya mu dienya rhi kekrekrei di kho petsepie la kekrekrei di chülie kevi mirhi 4.12 nunu nguliete sümhie di thakie huo khashüzhie.

I. Kerheiro Kenyi Dienya

1. Kicükiri

Keriekimiakoe diethomiatho se di lhou kevor uko kelhouzho geinu silieya si shierei pherüna kechü nu huomia u lhe suo di kerügukerüzhü mhatho chükecü rei jü mo vor zo. Mhakinu huomia mia kicükiri rügulie di kerügu-u silieta ro thezho nu puo bu se thenie suya. Thesuthena zholi hau mehoshü ro rügukelieu mu sü kemhiekcü sorou kesapie se thenie chülie di pie niepumia suya: $1+6 = 7$.

Mia puoe kecülhie di kirinuo dukhriwa morei bie kerüzawata di themiau sitoukelie nhie themia süu bu kirinuo siaketau ma de kenie supie niepumia tsü laya.

2. Themia

U tsiepfumia kelhou nu mhatho kehoupuo shierei puo thuo puo zho puo nyinyi phre di kepekroya. Mia puoe puo thuo puo dovi la mhachüta morei biejobiemou puo nyita shierei thezho ba phre di pecapepilieya sümhie di themia kelhou nu theshiethenyie kekreichü kekra nyiyakezha silieya.

Thakie huo khashüzhie:

Kedukhri nyie, Pieüpiera nyie, Kerügu nyie, Ketsiekevükecü nyie,, Kashükayie nyie, Kishükiya nyie, Kekhokevakecü nyie

4.8.2 Thecathepi Zhovi: Ketouca/Kethoca

Keriekimia kelhou teiu nu shierei dieshüdienya nyi süla dienyako pecapepiketuo la thezho kekrekreikeküko rhüpie ba phreyakezha silieya. Lhoukeriemiaкое dieshüdienyako pecapepiketuo la chazou nu kekreamia ze vorya mo derei rüna nu phichümia/ krütamiako thuo mha pete pecapepiyakezha zo. Dieshüdienya teiko nu phichümia/krütamiakoe u thuo u medo nunu theca chüya mo derei mechüu thezho rhüpie kebako pie mha pecapepi mu thezho tou-u pie kejo kechümia capi chü vor.

U seyie kelhou zhorüli kerünuo kerükrie pete nu kevi mu ketho-u yapietsai, siro themia kehoupuo gei rei thenoumhasi kemeyietho-u se kekhekere tou zo di kekrukecümia pejopeleishüshü the zo.

Cha kekrei kele puo nu la ro setheyie idi huo zho whe, keyapie imoto zo, derei mechü kelhouzho se kethera/kemena chie mo thenou mesampou di lhou vor zo üte (Sekhose K. , 2002, p. 12).

Thecathepi kechü teiko nu krütamiakoe u thuo u medo nunu mhapuorei peca pepiya mo tsiu tietsatie puo ya rei pie pekreitaya mo derei mechüue kehokerüchü di dienyako kecüya sidi mechü kelevu mu thezho tou nunu cashüya. U chie u vünuokoe mha pete la thezho rhüpie bayakezha mhie di mhakinu huomia thezho süko varhuowata ro mhapuorei pemo di pecapepiya mo derei pedzü thezho rhüpie keba zhoko pie puo pejoyakezha zo.

Puotei huo nu mia huomia u thino, u rüna mu seyie zho varhuo di thezho kemo huo chüwa zorei Tenyimia zho nunu pepilie kenjüketu puorei jü kekreamonyü thezho-u thuo dienyau pepiwayakezha la. Mha pete puo thuo puozho puo ba di pepiwawa vor tso (Neichüriazo, 2003, p. 52).

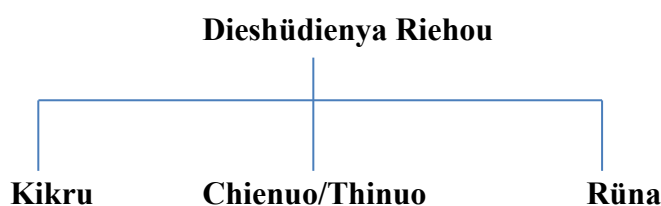
U krü u pfutsanuokoe diethomiatho di lhou u neiyakezha mhie di krütamiako shierei u kevi pete pie rünamia tsü di rüna rüguo tsiu dieshüdienyako pecapepi vor. Kedietho krütamiakoe dieshüdienyako ketoucau pie theca chüshüyakezha zo. *MKS Dieba* (Mezhüvilie, Keduosievi & Shürhozelie, 2001, p. 190) nu Ketouca puocau ngukelie, *Thetou nunu theca chükecü, thetou nu ca*. Ketouca hau ro puotou kemo puo nunu thecau ketou tou di cakeshüu pu ba mo derei ketho-u mu ketho kemo-u si menuolie di tietsatie puo ya rei pie mo di puotou-u pie theca chükeshü-u zo.

Tenyimia peyumia ücüko dienya puo pecapepi zorei tietsatie puorei va pekreira mo di lutsahatsa kejo mu kemezhü le ketou tou di ketouca nunu pepishü meya (Neichüriazo, 2003, p. 52).

Kemiatho krütamia ro ketouca capi chü di u se u yie kesuomia morei kethachü-u bu rei puo mezhü kenymia chülieya (Yano, 2001, p. 55).

4.8.3 Dieshüdienya Riehou: 1. Kikru 2. Chienuo/Thinuo 3. Rüna

U tsiepfumia dieshüdienya zhoviko le pesoushü ro ukoe mha pete nu kekhrie zho-u se di mhachüyakezha zo sümhie di dienya zho/rhi kekreibü kemeyie se nyiya. Zhovi hako shierei puo thuo puo riehou puo ba phre di kecüya.

Mirhi 4.13: Dieshüdienya Riehou

1. Kikru

Keriekimiakoe thenyie puo nyita shierei kekhrie noule nyi di mha pecapepi morokesuo leya siro thenyieko bu meyiemeluokecü chü nyüya kemo lalie vi ukoe thenyieko kerünuotho thau nunu pecapepiketuo rhü di kerüchüya. Kikru hau ro therietho nu kikru nie-e kejo kechümiako ketso di sümia bu kethotou-u pushü di

thedonu kejo vaketsü di mhachü kemezhüketuo dorhü se di kerüchüya. Kikrunie-e kerüchü di thenyieu pecapepilieta ro süu pie puo thela chüwa di kejo vaketsülie siro thesumena huo su morosuota shierei suwa di thenyieu puothela chüwaya.

2. Chienuo/thinuo

Kikrunie do nunu thenyieu puo thela chülie reta ro thenyieu pie u chienuo morei thinuomia bu kecü di pecapepi morosuotaya. Siro thenyieu ro chienuo puo nunu lie vi morei chienuo kekrecü nunu rei lie vi morei thinuo kekrekrecü nunu rei talie vi. Thenyie kecüketuo riehau hau nu ro kejo chükewau chienuo morei puo thinuoko rübei thuo thenyieu meho di pecapepiya sidi thenyieu kepukerüchü di theca khashüya mu lutsahatsa shierei thecau u medo di zeli vi ro thenyieu puo thela chüwaya.

3. Rüna

Rüna nu thenyie puo nyita ro therietho-u kikru donu kerüchü perie di puo kere huo nyita ro süsie nunu chienuo morei thinuo bu pecapepi laya. Mhakinu thenyieu thinuo donu pecapepilie reta ro thelatho-u nunu pie rünamia bu pecapepiya. Krütamia morei phichümiako theca chükecü nu shierei kekhrise mu zhovitho zhoko pie theca chü phre huya süu ro kethoca/ketouca. Keriekimiakoe kekreamia pele di lhou vor kemo la dieshüdienya puo nyita shierei rüna nunu puo thela chüwayakezha zo. Rünamia bu theca kechüu nu kenyakecümia thuo u nei shie mo shierei rüna mechüu theca chükeshüu pie dienia thela chüwaya kekreamonyü u tsiepfumiakoe mia kekreamia puo bu rei u nyieko pecapepi vor kemo la. Mhakinu thenyieu pecapepi re seta ro thelatho nu rüse pie theca thelatho-u chüwaya sidi thenyieu pecapepiwaya.

Rüna nu phichümia bu kecüta ro kekreamia ze vor mha kebvüya mo derei phichüko thuo kecüyakezha rübei zo. Siro chienuomia dienia nu ro puo thuo puo thinuomia rübei nyie kecüyakezha zo (Mair, 1972, p. 122).

Radcliffe-Brown-e dienia zho thukeshü rüna krotho huo ro dienia thezho baya mo derei tsazho huo ba di morokesuoko pecapepilieya mu thepha huo pie süko mvü kemetei mu chü pekuolieya isi. Ibid., p.140.

4.8.4 Dieshüdienya Pepiyakezha Thechü

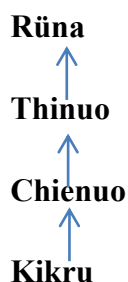
U chie u vünuokoe dieshüdienyaki morei kedieki baya mo derei mhakinu dienya huo nyita ro kikru do nunu pepiwaya siro kikru donu pepilie reketako ro thehouthebako geinu kehoukerüchü di morokesuoko pecapepiya. Thehouthebako ro chienuomia/thinuomia houba morei mechü houbako morei dahouko geinu pecapepikécü thechü chüya.

Tenyimia kelhou nu thehoutheba sü mechü/miali la mhasilieketuo chadiu zo. Mhakinu mia puoe thezho kevarho mhatho chüshü shierei thezho-u thuo puo capi chüwayakezha zo.

Dieshüdienya huo nyi rei thehouba geinu krütamia bu pecapepi vor (Kuolie D. , Miavimia Rüli, 2011, p. 115).

Siro dieshüdienya pete rei se vo thehouba, dahouko geinu kepu di kesimia bu thecathepi chüya (Sorphie V. , 1993, p. 13).

U tsiepfumiakoe mha pete nu menuo se di lhou vor sümhie di hakhro mirhi 4.13 nu thakie khakeshü mhie di dieshüdienya huo nyita di pepilie reta morei theca chükeshüko u medolie mota ro vapuo vapuo ki rükrie zaza zo kho kerükrietho-u rüna mechü bu puo nyie kecü di süu nunu thela chütayakezha dzeüseko pesotsatie kecapushüte.

Mirhi 4.14: Dienya Kecüyakezha Thechüko

4.8.5 Dieshüdienya nu Thecathepi Chüshüyakezhamia

U tsiepfumia kelhou teiu nu krütamia rhu mu prei se vor siro mhakehoupuo nu rei krüta peyumiae pherüna zhazhü medo di mha chüya siro puoe mha se ketou di mha pete peyapfü tuoya. Krüta peyumiakoe rüna nu mha morokesuo pete peyapfü baya sümhie di dieshüdienya puo sier shierei krütamia bu pecapepiya. Nnhiennhienu u chie

u vükoe chazoumia ze vor thecathepi chüya mo derei rüna nu krütapehümiako thuo thecathepi chü kevor zo. Siro mechüu morei dienyakechümia shierei capimia dieze morokesuo noule tuo phreyakezha *Tenyimia Dzeyie* (Sekhose R. , 2011) leshüu nu Ralie dzeu nunu ngu pevi selieya kekreilamonyü krütamiakoe u thuo u zhazhü letaya mo morei tietsatie puo ya rei pie pekreta mo di ketouca/kethocau pie theca chü voryakezha la themia pete krütamia dieze theya zo.

Tenyimiae ukil puorei se di u dienya pepi di lhou vor mo. Derei thecathepi chükecü nu peyumia thuo mha pete meza khruoiwaya zo (Kuotsu, 2005, p. 61).

Süla rüna nu pehüko kieshü di vor kerüchü ru pehüko ki niepupfü-nuoko bu kewi kevi puo pie Yalie/Ralie su nuta, kekreilamonyü puo süu se puo va kraciya ütaci la. Ralie kewi puo zo we puo nou these üdi pu sie derei thecamia dieze morokesuo la kewi puo zorei lielie (Sekhose R. , 2011, p. 17).

Krütamiakoe diethomiatho di rüna se keba teiki rünamiakoe lhou u nei mu kezevi baya derei krütamiakoe dietho mo di u thuo u zhazhü pfhü di mha se ketou mota ro rünau pete kemezhetayakezha mechüsi zo.

4.8.6 U Tsiepfumia Zho Nu Thezho/Theca Keretho/Theletho-u: Rüse

Nnhiennhienu pherüna kechü nu tsazho nunu thezho morokesuo pete rhüpie bawa di thezho süko se mhakehoupuo nu rei thecathepi chü mu kezevi di lhou kevor dzeüse tuo. Thezho süko pete mechü zho phre süla mhakinu mia puoe kejo chü di thezho vaciewa ro thezhoko pie theca chüwaya. U tsiepfumia zhovi puo ro mhakinu mia puoe thezho pie puo pha di puo capi chüwa rei mia puo gei rei rünou kemo morei zhosuo pie kekreamiako petsouperhie laya mo kekreamonyü *thezho-u sü thezho zo u thuo u kejo zo* icü zhovi noule ba phreyakezha la.

Mhanuü mha huo pepi re seta üro rüseu se pepi phrewaya. Mu rüse prei se phrekecü la rüseu pie u tha phita ro michie di u die vakewa rei nyi (Neichüriazo, Tenyimia kelhou dze, 2003, p. 53).

U tsiepfumiakoe dieshüdienya kehoupouonu shierei rüse mo di kezekevi zho puo nyi phreya mu thezho süko se theca chüwa di puo thela chükewa le phreya. Süla

dieshüdienya thecathepi kechüko nu ketouca/kezekevica hau pie theca chü perieya derei mhakinu dienza chü keba tietsa puo morei kenienie shierei u mezhü pu phre di ketoucau ze mvü phreta sidi dienyau pepi re seta ro thela nu rüseu pie theca thelatho-u chüwaya.

Rüse pie dienza capi kechüu nu mia puoe puo thuo puo mezhü phrapie kekreamia ki puyakezha silie siro mhakinu puo diepuko puotou mo di puoe puta ro kechachie puo kelhou bu kekrükemezhie siro kekakemhe tsiu lhou khrielie kemo bu puo kelhou nu vorta rei vi ükecü dielouko pupie rüse phreya.

Rüsekecü teiki die kerhu, kesuo khe pu di rüseya süla mhakinu mia puoe tijü di rüsewa ro lhou mia metoumethalie motaya tsiu lhou vilie motayakezha peleya. Rüse pie dieshüdienya chükecü ro-u nunu rüse ha kedipuo ga? iro *u dietho phrapie mia pekekewa* (GB, 2014) puya.

Siro rüse thopie dienyamia tsüshüyakezhamia rei rüse ha prei mu michieyakezha la pethopie mia tsükewa sie süko/rüsedieko üse puo pethoshü mo derei dienyamia u thuo u la zo üdi pupie kenyakezhamia tsü lawaya.

Mhanuü lutsahatsa rei u mezhü phrü phreta di theca chülie reta ro 'rüse' se thela chüya. Tenyimia ha rüse preithorya mu rüse ha se thepha chüta ro michie di dietho putaya morei u die vawaya (Kuotsu, Traditional Lifestyle of Tenyimia Community, 2005, p. 61).

4.8.7 Rüseketuo La Thezho Kemeyie Huo

Rüse pie theca kechü hau shierei puozho puo nyiya kekreamonyü u tsiepfumiakoe mhapuorei pemo di chüya kemo la.

Lhoukeriemiakoe dieshüdienya kechü nu rüse hau pie thezho keretho-u chüyakezha mhie di *Angamimia Kelhouzho* (GB, 2014) nu rüse zho kemeyie huo chiepie keba cayie kemeyietho huo kecali di chieshüzhie.

1. Rüseketuo Mhodzü Thezhoko

Keriekimiakoe mhapuorei pemo di chüya mo tsiu dieshüdienya puo shierei menuo mo di pecapepiya mo kekreamonyü u tsiepfumiakoe seüdzükewako geinu thezhothechie

kehoupuorei rhü mu pepi vorketa la. U pfutsanuokoe rünamia dzevi la thezhoko pie rünamia kekhakerepie kezevi di lhou siro rünamia shierei rünamia zhoko pie u phata ro panyapara mo di ze morosuotaya kekreamonyü thezho süko mechü dzevi la rhüpie bayakezha la. Siro capimiakoe thezho-u se di theca chüyakezha zocü la capimia gei panyaparakecü die jü kekreamonyü capimiakoe u thuo u medo nunu theca chüya mo derei rünamia zhoko rübei pie theca chüyakezha la.

Thecathepi kechü peteko nu rüse pie theca chü zoya mo derei dieny huo pecapepi reta ro rüse pie theca thelau chüyakezha zo. Rüseketuo mhodzü capimia siro rüseketuomia shierei si morokesuo thezho huo nyia kekreamonyü puocapuolako sitso mo morei puotou mo di rüsekewa sie u kelhou nu theruo kesuo mu lhou puotoulie motayakezha kepele nyiyakezha la. Sümhie di pedzüperie si morokesuotho nounyü huo *Angami Kelhouzho mu Capi Leshüda* (GB, 2014) nu kecali di vatshapie keba huo chieshüzhie.

Rüse puocae u dietho phrapie mia pekekewa üse rüse isiya

Thereitherie rüseko zo kemo sie mekhru gei tha di rüseya mo

Cha metsuo nu tha di rüseya mo

Rüsetuoü ro rüseketuo-u bu sei yopuo morei thevüdzü yopuo these se thatuo

Thepfumia ro puo tsükhru phreiwa mu thenumia ro puo tsütshü phreiwa di rüseya

Niaki kele sie mu khrijü nhie rüseya mo

Nacünanyü teiko nu rüseya mo (GB, 2014, p. 31).

2. Rüse Dieko

Dienya liro miali morei mechü dieny nyia sümhie di theca kechüu nu shierei dieny rhiu geinu pecapepi morosuotaya. Kekrikimiakoe therieu kekhrhie zho pie pecapepi rie seiya derei dienyau pecapepi re seta ro thelatho nu rüse pie pecapepi morosuotaya sümhie di rüse rhi kekriekcü kenie baya: Seli mu Sekie. Dienya huo pecapepilie reta di rüse pie dieny capi chü morosuotaya mu sita ro mia puoe puo thuo puo mezhü phrapie kekreamia ki puya. Mhakinu puo diepuko puotou mo di puoe puta ro kechachie puo kelhou bu kekrukemezhie siro kekakemhe tsü lhou khrielie kemo bu puo kelhou nu vorta rei vi ücü pupie rüseya.

A morei hieko tsie diepu kethako ha ketijükecürü pu tha mo zo, ketijü kecürü kemedä putha ro a morei hieko bu tei mu kijü nie donu lhou mia metoumetha kenyü, thepetheruo, arha arhü, kekakemhe keruo, kerie chü (GB, 2014, p. 32).

3. Rüse Zhakhra

Keriekimia kelhouzho nu rüse hau se kemeyie, se pesou tsiu prei se di lhou vor. Rüna krotho nu morei krotho kekrei nu shierei rüse hau michie se di lhou menuotuoü thehie chü di kekrotho tuoya. U tsiepfumiakoe rüse hau preithor vor süla mia puoe puotou mo di rüsewata ro mechü nu shierei sümia thitayakezha dzeüse nyi. Mhakinu mia puoe mechü zho-u vaciewata ro thezho-u nunu puo nyie pecapepiya derei puoe mechü thezho-u ze mvü beita ro thela nu rüse pie puo pha votaya sidi puoe jota zorei rüseu michie mo di rüsewata ro kejo zhakhra kekrekreicü puo gei morei puo nuosenuoyie gei ketso rei votayakezha nouleu mia pete gei baya. Süla u thuo kata morei u ya suota nyü zo shierei rüse nu ketso vo mo di u die vakewa rei nyiyakezha thedzethese nyi.

Tijü di rüsekwamia gei zasi hakemhie huo vortaya:

1. *Lalhita morei rünyietaya*
2. *Kechü kesuo thekelie kenjükecü kechü u gei vortaya*
3. *Lhou pechalie motaya*
4. *Rüsekwamia gei zo monyü u cü u nuonuo gei rei lhou mia metoumethalie motaya*
5. *U se suota meya (Neichüriazö, 2003, p. 53).*

4. Rüse Kelakecü Zhovi

Pesotsatie kecapukeshü mhie di thiedzü u krü u pfutsanuokoe lhou diethomiatho se di vorkecü uko kelhouzhoko geinu silie vi. Uko kekhrie nouleu tsiu kejo vaketsükecü noule rei nyi di lhou kevor rüse zhoko geinu ngulie vi. Mhakinu mia puoe puo thuo puo zhazhü la morei mia dzü kemenga la kejo kemou chüwata shierei puo kejo-u phrashü mvü beita ro rüse pie theca thela chütaya.

Keriekimia zhovi puo ro mhakinu rüse pie theca chüwata zo shierei rüsekwau puo thuo puo kejo-u si di puo kejo cha mu rüseu kelalashünu puo mezhie melo laketa sie rüseu kela lashü morokesuo zhovi nyiya. Mhatho hau chüwata ro niepumia shierei kejo vaketsüwaya süsie rüsekelieu shierei rüsekelie vieu/ko pie niepumiako tsü

lawaya. U kelhouzho nu rüse kelakecü mhatho hau ro kejo vaketsükecü zhovi kemeyietho puo zo siro mhatho hau geinu kezekevi tsiu vitho ketho-u u themia gei tuolieya ücü kepele puo se di lhou vor the zo.

Rüsepäe kezhi-ue puo rüse kelashü puo tsü nu di cha laketa nhie puo zeu rei puo rüse kelapie puo zeu tsü morosuo taya. Mu puo rüse kela lakewa sie rüsekelie vieu/ko la lapie niepumia tsü lawaya (GB, 2014, p. 33).

Mha pete shierei puo thuo puozho puo penyi phre di chüyakezha mhie di rüsekecü tsiu rüse süu kelalakecü zhovi nyiyakezha silieya.

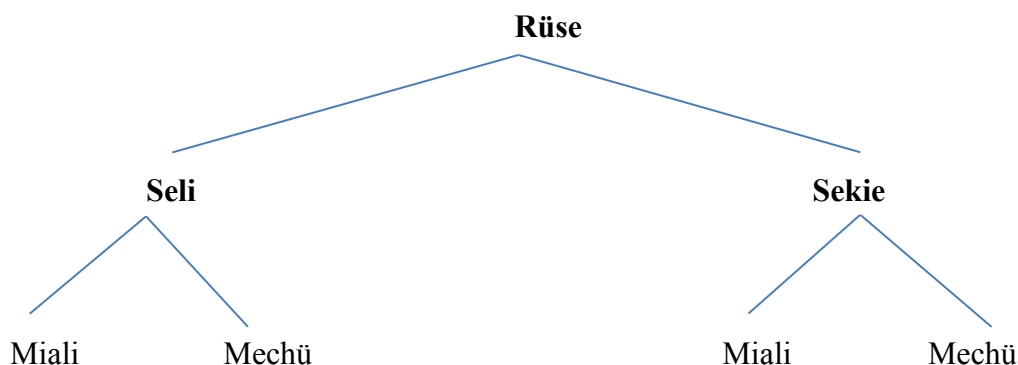
Ngumvümia zorei pepuo-pezu/pepfü-pepfu di ta u ki khrükhro lerta ro gei kenyü (Kuolie D. , Keriekimia Mhasimhale: Kenyü mu Menga , 2018, p. 83).

Tenyimia kelhouzho nu u ngumvümia puo zo shierei u ki khrükhro u pfhü vorta ro puo pepfepevielie morokesuo zhovi nyiya mu sita ro kekreamia bu u ki khrükhro nu puo pechüpenyü morei puo geiwa kenyütayakezha kelhouzho hau mehoshü ro kekhräe u nou keba zasi puo ngulie vi. Sümhie di u tsiepfumiakoe kekhräepie u nou chü se di kepetshükepekro vor mu mhakinu mia puoe thezho vacie di rüsewata sirei mhakinu rüsekewaue puo kejo silie sidi puo kejo phra lawa nyü di puo kejo chata ro va lapie ketsü morokesuo zhovi nyi di medzi vor.

Noe die kere, diesuodierhu, pupie phrapie rüse pie kezhiuko, ae n rüseko vapie n tsüwate ho. Süla a rei mu no rei keviu chüliecie isi di kela la tuo (GB, 2014, p. 33).

4.8.8 Rüse Zho Kemeyie Kenie: Seli mu Sekie

U tsiepfumia kelhouzho nu rüse ha prei mu michie se di lhou kekreamonyü mhakinu mia puoe puotou mo di rüsewa ro puo gei morei puo nuosenuoyie gei ketso rei kejo zhakhau votayakezha peleya süla meda di rüse kenyü idi puya. Keriekimia zho nu rüsekecü hau ro puozho kekreamicü kenie baya sünie ro: seli mu sekie. Siro seli shie sekie shierei miali mu mechü rüse ba phreya.

Mirhi 4.15: Rüse rhi kekreicüko

Dienya huo kecü vo di kecü re seta ro rüse pie theca thelau chü morosuotayakezha pesotsatie kepushüte. Dienya bahurei setherie/kiülie nyie, kerügou nyie hanie ro rüse pie theca chü pekrathoya.

Thenyie hanie lekeshü ki themiako seli morei sekiewa di dienyä thecau chükewa nyiya. *MKS Dieda* (Mezhüvilie, Keduosievi & Shürhozelie, 2001) nu Rüse seli mu sekie hanie ca vatshapie thakie sa khapie keba ngulie.

Seli: Mia puo rüsepie kekreiu pekekecü, mia puo rübei rüsekecü

Thakie: Kijü kesu tha di mia puoe seli rüselieta ro puo thuo kenya ketha kijüko lielieta

Sekie: Lutsahatsa rüse kepekekecü

Thakie: Kijü dienyako ha sekie di kijü rhuo kezacü kra phi (Mezhüvilie, Keduosievi & Shürhozelie, 2001, p. 405).

Tenyimia Kelhou Dze (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995) leshüdaü nu thakie chüpie kebau nunu seli mu sekie hanie kezashüzhie. Kijü dienyä zowe rüse se pepi pekraya. Mhanuü X-e Y lie tsa puo, puo vie üdi puta. Siro Y-e puo lie zo üdi dienyä chüshütuo. Süki Capiu mhaca kenie pepishütuo: Seli moro Sekie.

Capi puou:

Seli:

Capi-ue X bu puo vie zo ücü rüselie di lieu lielie nu di putuo mu süu Y rei puo medotacü sie X-e rüselie di lieu lielietaü derei puoe jote.

Capi kenieu:

Sekie:

Mhakinu dienza chükeshü lutsahatsa shierei ketoucau ze mvü phreta liro lutsahatsa bu sekiewa di lieu kezalie nu tuo mu süu Y rei puo medo ro unie bu sekiewa di lieu kezalietuo sirei X-e jo/phoumata zo.

Rüse cako:

*Hauha a lie zo, A lie mo di a pra tha ro,
A bu keviu chü kenyyü, Lhou mia metoumetha kenyyü,
Tekhu bu rei a te, Terhü bu rei a gei, Teikijü nie donu a be,
Kereikeruo, sidi pu di rüseya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 72).*

4.8.9 Rüseu Se Dienya Pepiyakezha Cayie Huo

U tsiepfumiakoe rüse hau preithorya süla mhakinu dienyau thezho nunu pepi re seta mo ro kekhrie zhovi nunu pepiwaya. Huomia kekrükediwa mo zo shierei morei u mezhü nyi tou, kejo chü mo zo shierei krütamia thezho-u pie theca chüshüta ro rüse keprei la thecau zewayakezha nyiya. Mhakinu dieshüdienya huo pecapepi re seta ro sü ze rüse pie theca thelau chüyakezha zo.

Tenyimia Kelhou Dze (Neichüriaz, 2003) leshü hau nu Tenyimia thecathepi kechü nu rüse se dienza theca chüyakezha dzeüse huo kecapu kemecü sepie ketuo ngulie mu süko huo ro:

1. *Kijü rie dienza huo pepilie reta ro rüseu se pepiya.*
2. *Kerügu nyie huo pepilie reta ro rüseu se pepiya.*
3. *Kedukhri nyie huo rei pepilie reta ro rüseu se pepiwaya.*
4. *U krii u tsae pupie ketuo kehouporei kekreamia puoe süu mo üta ro rüseu se pepiya.*
5. *Dienya kehouporei pepilie reta ro rüseu se pepi phrewaya* (Neichüriaz, 2003, p. 53).

4.9 Nuoyie/Kelhou Bode: 1. Kishükiya 2. Krüünüo/Setheyie kemiakhriekecü

Kelhou Bode

Keriekimiakoe kelhou teicieu medzi di kelhou rüla/tha kekrekreicü nu lhou sieryakezha siliete sümhie di themia puo kijü nu lhou kevor puo teicieu ze di zhorüli kekrekreicü dojü mu pethapfü siertayakezha mechüsi zo. U tsiepfumiakoe kelhou teicieu pemvü di kelhou tha kekrekreicü chiepie bayakezha *Tenyimia Kelhou Dze* (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995) leshüda nu vatsha petsepie keba ngulieya.

Cayie hau nu kishükiya mu krüünüo kemiakhriekecü zhoviko kepu petothoketuo nounyü se hiechieshüzhie.

Kelhou sede ro nuoranuomia yopuo geinu sedeya sümhie di themia puoe nuoranuo chü di phichü sierya sidi puoe kichüveli teiu pralie tse thezho keviko dojülieya. Mia puoe kichüveli teiu pralieta ro puotei pete nu pelimiako ze kepetshükepekro di kekrotho tuotaya. Pelimiako ze kepekrokecü teiu nu pelimiakoe kenousi pevi mu kenoutha di mhakehoupuo nu rei kekhuohi tuoya tsiu huoniehüo zhorüli si pevi mu kenoulie di mhakehoupuorei chülieya mu si tuo di u kishükiya tei vor ro u kishükiya keselie di u kelhou sedetaya.

Kichüveli teiu nunu themiakoe kekhrrie kengumezhie morokesuo, huoniehüo thezie morokesuo, huoniehüo rhu morokesuo zhorüli pete dojü voya (Neichüriazo, 2003, p. 50).

4.9.1.1 Kepeneikecü Teiu

Keriekimia kelhou teiki shierei kerüya mu kepeneikecü nyi sümhie di mia kenie-e u donu kerüya shierei mhotsou u nou die phraketsü mengakecü nyiya süu liro ketheziekecü la morei kedzüngakecü lalie vi. Lhoukeriemiakoe kepenei zo shierei u donu diethomiatho di kepekro vor siro kethezie mu huoniehüo rie prei se di kepekroyakezha *thenu nie we* geizo-u nunu ngu pevi selieya.

Thenu nie we kemhie jü vuo-o , Thepfu a zha kezie nie rüsa; Lerütuo mu hie we nie rie prei. Nie nupfünüo chüketuomianie, Mia thuo dzare mia cü la kelie, Lerütuo mu a se hie sieu (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 33).

Chüterhü chü di vitho pebawa kemo ki huoniehüo vie cüükrie kenyüya siro kepekro morei kesekereikecü rei chü kenyüya. Puotei kere sikecü teiko nu shierei khriesarüü kemenguketa sie puo kekuo re se di kekhotaketuo le re seyakezha *Tso-o* mu *Terhuopudiü* unie khrietho dzeu nunu ngulie.

Thenumia puo mu thepfumia puo kemengukecü mha puo kekuo kere puo zo. Kemengukecü la kesia rei prei motaya, mu u krü die rei ze motaya. Tso-o mu Terhuopudiü unie rei kemengukecü la u krü u bu keze hienu ba zorei rünyü mo di teisonhie unie thu whuo tsu keze tuoya (Sekhose R. , 2011, p. 27).

4.9.1.2 U Krü Dieze Pie Kishükiya Bode Kechü

U tsiepfumia kelhouzho nu dieze ha meye mu se ketherhuthokecü tha puo nu baya kekreamonyü sünu theja bayakecü la. Pherüna kechü nu kikru nu dieze zhovi hau se pecü seya siro bahurei Kipurhuo puo khrüprei mu puo dieze se di lhou phre huya zo kekreamonyü u Rhuo-u diezekelie geinu theja u kelhou gei vorlieyakezha peleyakecü la.

Mia puo kelhou nu chü morokesuo mhatho hurei kishükiya ha se kemeyietho chü mu hau se pesou se di lhouya. U tsiepfumiakoe kishükiya nu khatho huo zo moro u krü dieze chü di u kishükiya keseya. Keriekimia kelhou nu thepfumia rei zo derei thenumia ha kishükiya nu u krü dieze hau se pecü mu pesou seyakezha *Thenudiü* kelhou geinu ngulie tsiu *Sorü* geizo-u nu rei ngulie. Lhoukeriemiako teiu nu kishükiya zhorüliko leshü ro thenuthepfu kesi mo zo shierei u krü u medota ro u nuonuo bu kesekereiketuo la kepfhekho mu kesekereileyakezha nyi sümhie kesi moto zo shierei u nuonuo penyhüpie sojüra rei shüwayakezha *Khrieü* geizo nu tsiu *Morüsa rüsieu* nunu rei ngulie.

Thenudiü: He-i we thenumia sü kedipuo pulieta ? Mha pete rei u krünuo medo ze ru... (Vilhouzhalie, Thenudiu, 1987, p. 5).

Nie puo nie zuo rachü nie penyhü, Kezeira shü sojüra kevo (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 10).

Khriesarüü teiki huoniehüo ze kepeneikecü nyiya sidi huomia we u krü dieze chü di u khriethomia ze kesekereileyakezha *Pelhoubi-o* kiya kesekecüu nunu ngulie vi siro

Avu nei hu geizo nu ngukelie khriesarüü chü kepenei tuoya shierei u krünuo u medo mota ro keze lhoulie kemo rei nyi phiyakezha dzeüse kekra tuo.

Kiya kechü hau mhakipuorei u medo chüya mo derei u krünuo medo ketso di chü phreya. Süla kepenei tuo di u krünuo medo moketa la keze lhoulie moketa nyiya üsi (Vizomenuo, 2000, p. 19).

Kesekereikecü haue themia kelhou bodeu zo sümhie di kiyaketuo la mia krünuo bu mha pete nu kevachie mu kenousi di u nuonuo kiya la morokesuoko chüya. Khriesarüü chü kepenei ba zo shierei mia krünuae u medo mota ro puo kiya teiu nu kekreamia rüsapie u nuonuo kiya chü lawayakezha dze rei nyiya.

Thiedzü rei khriesarüü kepeneikecü dze rei jü mo derei ukoe u thuo u medo chü di kesekerei vor mo. Kiya pete khre rei u krü thuo le di thenu rüsa mu mia pfhekho vorcü ngulie (Thinuokhrieü, Thenupfü, 1996, p. 27).

Avu nei hu kerei nyücaü, U kinumia mo zo u die rhe

Movie idi so kesipfü rha a tsü (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 26).

4.9.1.3 Khriesarüü U Thuo U Donu Kerüya Mu Kepfhekhekecü

U tsiepfumiakoe huoniehüo ngu u nei zo shierei mhotsou rüchüdie nunu phraketsülie kemo la thepfhethüko nunu u nou die phraketsükecü nyiya. Huomia mhotsou kerüchülie zo shierei kethezie mu kedzünga se di kerüchü mu kepekro tuoyakezha *Pelhoubείο* mu *Thenudiü* unie khrietho geinu ngu pevi selieya. Siro kepenei tuo di kishükiya teita ro u krü u siezedzürie, u nia u meimiakoe u bu u kiya kese morokesuo u rüchü mu u ketoukecü chüya. Keriekimiakoe kishükiya nu u krü, u nia u meimiako die ze di u kese pekra vor. Khatho huomia ro khriesarüümiakoe u thuo u donu kepenei tuo di kesekereiketuo rei medolie di kevachielieya derei süu diekho thelau mo thelanu u krü medo rüsa di u krü bu morokesuoko chüyakezha *Thenudiü* (Vilhouzhalie, Thenudiu, 1987) rüsieu nu *Pelhoubείο* mu *Thenudiü* unie kiya zhorüli nunu ngulie.

Tenyimia ha kedzünga di lhoukecü seyie puo, süla ume utie se morei kerüchü mengakecü la huohuo ngu u neikecü thepfhe nunu keli di kerüchükelie geizo kekra rei medopie ketuo ngulie (Neichüriazo, Tenyimia kelhou dze, 2003, p. 28).

Pelhoubeio: A tsiedoo avu kerüchü menuo zashü nyü di zi ler n pfhe thalie.

Thenudiü: (Rürei par puo meho di) Kedipuo üdi shi?

Pelhoubeio: (Puo ziejü zacü mhie zo di) A pfu a pfü unie teisoteizei mha pu a pelhate mu süla tsiedoo n ze kenoupu touthücü lezhie zem... (Vilhouzhalie, Thenudiu, 1987, p. 5).

4.9.1.4 Kesekerei Kenyükecü

Keriekimia kelhou teiu nu ukoe kipurhuo puo prei mu michie se di mha pete nu puo nei chü di theja mengu vor. Rüna zhovi puo ro *kenyü* hau vacie suotokecü noule puo tuoya kekreamonyü kenü vaciekewamia u kelhou nu mia metoumethalie motayakezha peleyakecü la. Sümhie di kishükiya nu shierei kenü huo nyiya mu kenü süko vaciekewamia u kelhou nu mia metoumethalie mo di suotayakezha peleya süla kenüko vacieya mo.

1. Prüu Üpfü morei Chienuo Donu Kesekerei Kenyü

U niedimiakoe kelhou mhasimhale zhovi kenü mu menga ikecü hanie se pesou mu kemeyie se di lhou vor. Siro kishükiya nu zo shierei kenü zhovi hau se pesou se vor. Khriesarüü kepekro mu kepeneikecü sü lhenü zho zo sizo shierei kishükiya keseketuo teiu nu mia krünuokoe mha le menuo se di u nuonuo kiya keseya. Kishükiya kesekücü nu *prüu üpfü morei chienuo* donu kesekereikecü hau u tsiepfumia kelhouzho nu krie seyakezha silielieya kekreamonyü süue *kenyücü* la.

U thuo u üpfünuo lie kenü: u seyie tsata/lhou kekrü votaya morei u ca u va nyilie motaya shie siro chütherü nu u zha suotaya shie (GB, 2014, p. 42).

Prüu üpfü morei chienuomia u thuo u donu keyiekerei kenüya kekreamonyü keriekimiake pelekücü mhakinu kesekereita ro: nuojü preiya, u lhe u lhou vi mia metoumethalie moketa preiya tsiu manyilie moketa rei prei sayakecü la.

Setheyie kepenuothor di keze lhou kenü, sicü kiya nu u se u yie lhou sier zorei umhi cie, unyie rüvü ulhe ulhou vi mia metoumetha mo itaya üdi phichümia donu hicü kiya kha kelho zo. (Sekhose K. , 2002, p. 33).

U tsiepfumiako kelhou teiu nu leshümhasi jü sirei kelhoumhsi sou se di se thezho chü vorya zo. Themia kelhou ro-u nunu kishükiya kechü zho-u mehoshü ro kepenuokecümia kesekerei kenyü ikecü cha kekreditsatie puo le lashü ro themia ha kepecie di kesekerei ro u nuoyie viyakezha peleya sümhie di nuoyie kevi mehoukecü la kepeciekecümia liekecü hau rei zhovi puo üdi u tsiepfumiakoe pele vor. Tenyimia kiya zholi puo ro thepfumia thenu rüsaya siro thenumia bu nyhü se thepfumia ki voya.

U tsiepfumia kiya zho nu thepfumia thenumia rüsaya, rüsa di thenumia mvüta rei thenga jü, süu kelhouzhokecü la (Sorphie V. , Tenyimia kelhou bode, 1993, p. 79).

Derei kishükiya kechü themia yie kepetse ro lhou vikuoya üdi sorüna kepetse phicü nunu rei unuonuo nupfunuo pfhü ze vor iya üsi (Sekhose K. , 2002, p. 33).

2. Chütherhü Thedonu Keba Chie Keyiekereiya Mo

U chie u vünuokoe siedze kelhou le pecie se di mhakehoupuorei chüyakezha mhie di kishükiya nu zo shierei mhale menuo se di u nuonuo kiya keseyakezha silieya. U tsiepfumia kelhouzho nu vitho penyi mo di ngumvümia ze mhapuorei chü kenyüya kekreamonyü vitho peba mo di u ngumvümia ze kekrotho/kevieca/keyiekerei ita ro mezoumezie preiyakezha la. Vitho mhodzü mhapuonurei u ngumvümia ze kepekro keviecaya mo tsiu kishükiya rei chüya kemo *Tso-o mu Terhuopudiü* unie khrietho geinu ngulie vi.

Tso-o sü Sechümia puo mu Terhuopudiü we Meremiapfü puo unie kengu unie neilie di kereiketuo se vo ukrü ki kepu. Derei sü teiki Sechümia mu Meriemia unie donu terhü chü ba. Süla unie krüe unie bu kesekereikecüu monyü unie thu rei whuotsu keze tuocü khata (Sekhose R. , 2011, p. 26).

4.9.1.5 Kishükiya Teicie: 23-25

Tenyimia mechü kelhou thete chüshü liro themia pete shierei mechü krothoko u nei mu u kevi pete pie mechü medzi mu khruohi vor the zo. Mia puoe kichüpeli chü di mhathomhachü reivuo/dorhüko silie ro puo kelhou nu rüü di mhathoko chülieya derei mhatho dorhüko puo teiki dojü mu silie mota ro puo kelhou nu kemezhie tuotaya. Mia puoe kichüpeli chü ba di teicie mepfüepengou meseta ro mhathomhachü pete si

tseilietayakezha kele nunu mia puoe teicie 23-25 pralieta ro u krü, u nia u meimiakoe u rüchüpie u kiya keseshüwayakezha mechüsi zo.

Kichüpelü chü ba di teicie 25 meseta ro mhathomhachü pete si tseilieta ükecükele nunu u krünuokoe unuonuo kiya chüshüwaya (Vizomenuo, 2000, p. 18).

4.9.1.6 Thenu Rüsakecü

Tenyimia kishükiya zhonu thepfumia bu vo thenumia rüsaya siro thenumia nyhü se thepfumia kikru nu voya.

1. Dieliemia Diekuo

U pfutsanuoko kelhou teiu nu mehoshü ro ukoe mhakehoupuo nu rei dierhi kesithomia bu chatha chü rüna pfüüpie vor. Keriekimiakoe chüterhü phou puo nu lhoukecü la chüterhü u zha kevimia pie u rüna zhü chü kevor *Morüsa* kelhou geinu silie vi. Pherüna chatha zomonyü kishükiya la dielie kechüko nu shierei dierhi kesithomia bu dielie chü morosuoya kekreamonyü mhakinu dieliemia dierhi si pevi mo ro mia die rülie mo di rüsa khrielie motayakezha la.

Thenu rüsakecü teiki dieliemiae dierhi si mu u dieko kuo se di thepfumia pu pevi tsiu u kiülieko mu u kinyiko pu pevi seshü di thenumia nyi chülieyakezha dzeüse tuoya kekreamonyü thenumia ha nyhüketa sie vo thepfumia kiülie mu kinyiko pie puo kikru thekerhirho tuotayakezha la. Mhakinu thepfumia kilie vi mota ro thenumia krünuokoe u medo mota di u nuonuo penyhüshü khrieketa nyiyayo pekro derei thepfumia kilie vi ro u nuonuo khrie mo di penyhüshüyakezha dze nyi.

Tsüreü ... No vo mia ki tsolie tse n mo chü di mia kinu lelie sidi no Morüsa chaliemia ücü pushüwalie. Mia kiülie dze we vi rei suo rei ketso tou zotuo ho ...

Lhieo ... Di thenu rüsacü kemelha siya zo memu?

Tsüreü ... Kemelha mo ro kikidi mia kepfülie ta?

Lhieo ... Di sidi mia hasie vor u diepu u zo kemo silie ro kita?

Tsüreü ...Hou Lhieo, thenumia sü khrielieketa sie mha süko rükra motayalie.
(Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, p. 21).

Pfuchazou-o tuo kevi rüna, Mia si mia tsie mia ca vüwhi,

Ba üyie mu hie pieü penyhü, Mia razou shü mia liezu cha tsu; (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 39).

2. Thepfumia Kitsa

Keriekimia kelhouzho nu mia puoe puo kishükiya kesetuoü ro thepfumia bu thenumia rüsa seiya. Mia puoe puo kiya chütuoü ro mha le menuo se di thenu u zhorüli kevimia rüsakecü chüya. Khriesamia puoe kiyalie vi parta ro u krünuo tsiu puo pfü puo thimiakoe puo rüchü di puo kiya chü morokesuo pie puo rüchüya. Mhakinu puoe mvü ba zo shierei puo rüchü puo ketiepie puo kiya chükewa nyiyakezha dzeüse tuo. Thenu rüsaketuo teiki mia puo medo rübei pie rüsaya mo derei kiyaketuou medo, u krünuo medo, u pfü u thimia tsiu u siezedzüriemia medoko rei sanyü phre di rüsaya kekreamonyü thenumia ziviziguo ki rei puo zhorüli hau se kemeyietho chüyakezha la.

Khriesamia puo thenu rüsatho üro thenupfü zhorüli meho menuo seya, thenumia u zho vi u siezezürrie tsiu u krünuo lutsahatsa khrie ketoulie kevimia u zho vi mu menekecümia mehoya. Siro tseiphrei mu shürhoshürheikecümia le seya süsie nunu puo we puo lhou kevi mu puo zivi mehoya (Sorphie V. , 1993, p. 79).

Thenu rüsakecü mhatho hau nu ro dierhi kesitho u nia u meimia morei u kepenuothomia bu chüya kekreamonyü dieu geinu mia rüchü khrielieya morei khrielie motayakezha *Mehoviü-Morüsa* (Shürhozelie, Mehoviü- Morüsa, 1992) rüsieu nunu Morüsa kiya la puo niapfü Tsüreü mu puo kinumia Lhieo unie rüchü dieko nunu ngulieya. *Thenou Rütso* rüsieu nunu rei Ade kiya keseketuo nu Toukhrie diepuko nunu rei silie vi.

Toukhrie : Süsü miapfü chü ro a mese zo derei mha hapfü ha Dieu gei rei ba yie mu vo mia meliewa zotuo monyümu (Zhale K. , 2002, p. 11).

Tsüreü ... No vo mia ki tsolie tse n mo chü di mia kinu lelie sidi no Morüsa chaliemia ücü pushüwalie. Mia kiülie dze we vi rei suo rei ketso tou zotuo ho ...

Lhieo ... Di thenu rüsacü kemelha siya zo memu?

Tsüreü ... Kemelha mo ro kikidi mia kepfülie ta?

Lhieo ... Di sidi mia hasie vor u diepu u zo kemo silie ro kita?

Tsüreü ...Hou Lhieo, thenumia sü khrielieketa sie mha süko rükra motayalie. (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, p. 21).

U tsiepfumiakoe mhapuonurei pemo di lhouya kemo mhie di kishükiya puo chütuoü shierei pemo zo di mhapuorei chüya mo derei thepfuue puo kelhou chü kemesa mu puo phou kenyü menuo se ba di süsie nunu dieliemia bu vo thenu rüsakecü mhathoko chüya. Thepfumiae puo kiya la thevü se puo kenyü siro puo thuophi kevikesuoko meho rüso ba di puo geizie vi mu puo thuophiko vita ro süsie nunu puo kishükiya la morokesuo nyieko chü sedeyakezha *Khrieü* (Shürhozelie, Üca-53, 2004) geizo-u nunu ngulieya.

Khrüpra metsei vü te nie geizie,

Rüso ba di 'tso ke'rü nhie we (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 10).

3. Thenupfü Kitsa

Keriekimia kelhou teiu nu kichüpeli krotho pie krotho kemeyietho puo chü vor kekreamonyü pesotsatie kepukeshü mhie di kichüpeli teiu nunu mia puoe puo kelhou nu si morokesuoko dojü mu pethapfü phrelieyakezha la. Kichüpeli teiu nu pelimiakoe kenousi, kezhosi di u thuo u donu kekhrie mu kepeneikecü rei nyiya. Khriesarüü u thuo u donu kepeneiketuomia shie morei kesi motokecümia shierei kishükiya nu u krünuo bu meza vor theya zo. Thepfumiae thenumia rüsaya mu thenu rüsa kevor teiki thenumiakoe thepfumia u lhe u lhou kevikesuoko ki rei u kiülie kenyi kevimia le pekuo di mia pfhekhoyakezha *Mehoviü-Morüsa* (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992) rüsieu nunu ngu pevi selieya. Thenumia ro chazou mhokuoko mo di

kitiekinu meza tsiu kiülie perhiepfü di kikru mezakecü pie u mhatho kemeyietho chüyakezha la dieliemia u rüsa kevor tei ki kiülie dze pie kenieputho chüya.

Mehouviü zuopfü ... Derei u thenumiapfü sü thepfumia ze terhü whuolie lhoe...; mia kilie chü mia kinu kesetie... mu...mia kiülie kedipuo mhie di lhouya shi? (Shürhozelie, Mehouviü - Morüsa, 1992, p. 30).

Thenumia rei thepfumia u rüsa vo ro thepfumia zho kevikesuo sanyü mu puo kilie kevikesuo dze si nyüya. süla thedze thewe mu ziviu ki thezho keviu le pekraya (Sorhie V. , 1993, p. 79)

Keriekimia kelhouzhoko mehoshü ro thepfumiakoe mhokuomhohieko pie di lhou kevor bahurei *Morüsa* kelhou nunu ngu pevi selieya. *Thenudiü* (Vilhouzhalie, 1987) rüsieu nu shierei ketsau *Kelhoucha* mu puo tsuyo *Kekhrieselie* unie rüchü dieko nunu ngukelie u tsiepfumiakoe chüterhü mhokuo nyiya shierei kekhrie zho se di lhoucü rei nyikecü Sakra mu puo puo unie rüchü dieko tsiu *Kelhoucha* mu puo tsuyo *Kekhrieselie* unie rüchü dieko geinu ngukelie kekhriezho se di lhouyakezhamia lhou vi, mia u khrie tsiu u ketsukelhou rei nyilieyakezha dze tuo.

Kekhrie zho se di lhouyakezhamia kruolietuo mu sidi rüna chülieya (Shürhozelie, Mehouviü - Morüsa, 1992, p. 8).

Kelhoucha : No we hieko n pfu n pfutsa-nuoko mhieta hie: chüterhü mehouhie. Chüterhü gei zayie chü tha rei u ketsukelhou kejümia vi zhadze ho. Süla n phou khrielie mu kekhrie se di lhoulie, kekhrie se di lhouyakezhamia mia rei u khrielieya ho (Vilhouzhalie, 1987, p. 90).

Thepfumiakoe mhokuomhohieko mehoukezha teiu nu zo shierei thenumiakoe kitiekinu rüliko pie u mhatho kemeyietho-u chü tsiu kekhrie zho se di u kikru se sieryakezha silieya. Kikru zuopfü thezho kevi mu dieze se u nuonuoko petha tarho tuoyakezha kemhie di khunhie u nuonuo khriesarüü kishükiya teiu pralie tse menuo nu u nuonuo kishükiya kesepie puotoukecü thau nu shü phre huya zo. Lhoukeriemiako kelhou teiu nu kishükiya kechü zhonu mehoshü ro thenumiakoe u krünuo die ze theyakezha silielieya. Thenumiae rünuo mene tsiu u krü kutopfü di u krü dieze se lhou theya zo siro u krü die ze mu u krü medo-u nunu nyhü se kehourapuorei vo morosuotayakezha mechüsi zo.

Hie pie ciethie thenyhü moluole;

Zo ba mo di zo sie mia pfhekho (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 10).

Mehouviü ...Kiea apfo, mha huo me?

Puo zuo ...N pfu-o hienie tsiedoü mia pfhekhawate ho

Mehouviü ... Di tsiedoü vorcüü rünamia zo mhie?

Puo zuo ... Ulie, Kidimia shie. Morüsa-nuo liemia n ketso vor mu hienie mia pfhekhawate (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, p. 36).

4.9.1.7 Thenyhü Tei Chiekcü.

Keriekimiakoe thenu rüsa di kepfhekholieta ro thenyhü tei chie pecieya mo kekreamonyü ukoe pelekecü puoteiu chie peciethorwa ro thedonu mha kesuo vorketa keprei la morei thepfu-u morei thenupfü rei thenou rüdi laketa keprei la thenyhü teiko chie pecieya kemo *Morüsa* dieliemia rüchüdieko nunu silie vi.

Lhieo ... Derei mha hapfüha kerüchüta chiecü sie se pechacü vi mo mu puotei chie mhaiwa zotse vituolie. Mo di hai ba di thepfu-u rei thenupfü rei u nou puo krei lalie tse nko a bu tsokhimezhie chüwatie ...; a rei kedadie tuo mo zolie (Shürhozelie, Mehoviü - Morüsa, 1992, p. 33).

Mia kilie tho mia kinu kese, Kelie jüü mia chaliemia nie, Sievolienu mia die re rüli (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 15).

4.9.1.8 Kesekereikecü Teiko: Ziephie, Rüde mu Doshü

U pfutsanuoko kelhou mehoshü ro ukoe mhatho tei pete shierei puo thuo puo tei puo baba phre di mhathoko chü vor theya zo sümhie di kishükiya zo shierei puotei penyiya. Kishükiya ha teiso teiko nu chüya sümhie di teiso tei bahurei Doshü-u khrü peba pekrathoyakezha dzeüse nyi kekreamonyü thekhrü kekreiko nu ro kekriekenyhü chülie rei khrielie kemo morei thedzükezei chüketa tei niyakezha la. Siro Kezeiu khrü ro thedzü zeiketa preiya morei kiya khrielie moketa preiyakezha silieya. Cayie kekrei puo ro Doshü-u khrü ro puotei vikecü la, lhacülhale nyi di thephreithehe chüpie mia tsülie vi bayakezha la. Kerau khrü ro u kera di tatayakezha dzeüse huo nyiya süla kerau khrü rei kishükiya chüya mo. Süsie Ketshüu khrü chü ro

themia kethetshü di ze nyükuo tayakezha la hau khrü rei chüya kemo silieya tsiu metsü gei rei chüya mo.

U tsiepfumiakoe Ziephie, Rüde mu Doshü hako nu kishükiya chü pekrathoyakezha silieya. Puotei haki ro teila vi, themiako rüü za siro bahurei kejüketsopfhümiako shierei kecükekrie nyi phre di thehethemie rei chülieyakezha la ha teiki nu kishükiya chü pekrathoya.

Kezei, Kera, Ketshü, Cacü, Cadi, Mvüsa mu Tsiarie ro metsü la kishükiya chüya mo. Tenyimia kishükiya kechü zo we Ziephie, Rüde mu Doshü hakiko nu chü pekraya. Bahurei kejü ketsopfhümiako ha teiki uca uva nyi bayakezha la rei sa (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 18).

4.9.1.9 Pfhekhodie Varhuo Laya Mo

Keriekimiakoe mhakehoupuo nu rei diethomiatho se di keze pherüna chü vor sümhie di kishükiya nu zo shierei diethomiatho siro kishükiya chütuoü pfhekholieta ro u pfhekhodieko se tsai mu thenou rüdirüli kemo se di kishükiya kese vor.

Thedonu kepfhesi jo di pfhekho die thurhuo lacü dieca puorei petuoya mo (Sekhose K. , 2002, p. 25).

4.9.1.10. Kishükiya Zho

Pesotsatie kepukeshü mhie di thepfumia u geizie kenyü menuo seya siro puo mho kevikesuo rünyü ba di puo nanyüko vi mu puotou ba ro süsie dieliemia ketsepie thenupfü kikru nu voya.

U tsiepfumia teiki tsanako zowe kishükiya ha pekhre se di chüya. Thepfumia geiziekcü rübei zo mo derei puo mho rei rünya saya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 18).

Thepfumia u geizielie mu u mho rünyü di u nanyüko puotoulie ro süsie dieliemia bu vo thenumia rüsa voya sü teiki thepfumia kevi dzeko siro kiülie dzeko kepu idi dieliemia kengumeshieshü nu u mezhiemeluoya. Süsie thenupfünuo kikru rei u thuo u donu rei kepukerüchü tsiu thenupfü bu puo mho rünyü perie di puo mho vi ro süsie nu u medo üdi kepfhekholieya. Süsie lutsahatsa shierei kemhonyüya sidi u mho vi phrelie ro morokesuo nanyü kekrekko chü sedetaya derei kerüchü ba shierei latsa puo

u mho vi mota ro kemelie lacü rei nyiya. U mho vi phrelieta ro hieshü lielie sidi thenyü tei chielieya.

Dieliemia kevozhü pfheko zoya mo derei thenupfü bu puo mho rünyü la perietuo. Sidi dieliemia va kenie kevo-u mu puo mho vi mota ro meliewatuo mu puo mho vi ro pfhekho pfülietaya sidi thenupfü bu vokatuo la teisozhako chielietaya (Zhale K. , Tenyimia Kelhou Dze, 1995, p. 18).

Siro thenyhü teiu vorlie ro nyhüzemiakoe yasapfü ze yasau ki vorlie liro nanyü morokesuoko chülieya süsie kikru kesa puo sedelie di mia ze pherüna chü lhou sede tuotaya.

4.9.1.11 Thenumia U Dzüzei Mo Di Tuotayakezha Noule

U tsiepfumiakoe mha pete nu nacünanyü nu menuo se di u kenyü di mha chüyakezha mhie di kishükiya nu shierei menuo se di u kelhou sedeya. Kiyaketuo-ue puo kiya la nanyü kekrekreicüko chüpie puo kenyü menuolieya sidi puo kiya chülieta ro misu se kreilie di miphu kreitaya siro nha rhopie ki kenyülie di thenupfü ze lhou tuotaya süla thenumiae u dzüzei mo di thepfumia kinu lhou tuotayakezha *Sorü* geizo-u nunu ngulieya.

Nha rho kikhrie kharü shü vaya, Misu zieshü hie phou kenyü krei,

Kelie la nu dzüzei moya shie (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 15).

Khrüpra metsei vü te nie geizie, Rüso ba di 'tso ke'rü nhie we. Ibid., p.10.

4.9.2 Krüünüo/Setheyie Kemiakhriekecü

Nnhiennhienu kishükiya ha kikru/chienuo/thinuo/rüna kenie bu keze puo chü di kemiakhrielieyakezha chadi kemeyietho puo chü vor the zo derei siezedzürie morei chieniuomia u thuo u donu kesekereilieya mo. Mia puoe puo kiya chü ro kikru/chienuo kekrekü kenie chü kesapie kepenuo mu kepero pevi sakuolieya. Thinuo morei rüna kekrei di kerei ro thinuo/rüna kenie unie geinu kepenuo mu kepero pevisakuolieyakezha dze tuo.

Kikru kechü nu kethezie mu kekhrie se di lhou morosuoya sümhie di u tsiepfumiakoe kimianupfu, kikru pete kekhrie siro huoniehüo kinumiako rhu mu se ketou phrekecü zhoviko se di lhou u nei mu kezevi kevor dzeüse nyi.

Themia kelhouzho nu sü mia kenie kesekereilie ro thenupfüe thepfu-u kinumiako thezie di lhou mu thepfu-u rei puo kimia kinumiako thezie di lhoukecü meseya (Thinuokhrieü, Thenupfu, 1996, p. 50).

U pfutsanuokoe chüterhü phou puo nu lhou vor zo ketho derei kekhrie noule hauha sou se bayakezha mhie di mia puoe kishükiya chü ro kikru kenie chü kesapie kepenuo mu kekhriekuoshüya. Keriekimia kelhou teiu nunu huoniehüo khrie morokesuo noule hau se kemeyie vor mu sümhie di kikru puoe huoniehüo khrie morokesuo le phreya. Thepfuue thenupfu kikru khrie morokesuo puonou baya sümhie di thenupfü shierei puo nupfu kikruko khrie morokesuo noule ba di mha pete nu huoniehüo kekhrie zho hau pie lutsahatsa khrie phre di lhou u nei vor.

Huoniehüo kekhrie zhovi hau ro kiya kikruko rübei monyü mechü kelhouzho nu shierei kekhrie zho hau se pesou seyakezha *Puo A Meho Tha Zo* (Shürhozelie, Puo A Meho Tha Zo, 2004) noudodzeu nu *Savihu mu Daru Kesepfü* unie kelhou geinu ngulieya.

Themia hauha a puo rei zo, a prüu rei zo mu a nupfu rei zo (Shürhozelie, Puo A Meho Tha Zo, 2004, p. 51).

Kiyakelie nie kekrurhe/kephukru keneithotsai di lhouta. Unie krü lutsahatsa unie la kemiakhrieto phrelie di lhou ketheguo vor üya (Sekhose K. , 2002, p. 25).

Huoniehüo khrie huoniehüo thezie, Keziekere pete kekhoya, Mia puo bu rei lhou kemenga mo, Kenyimia rei kejümia, Kesimia rei si kemomia rei, Huoniehüo la mhale phi di lhou (Shürhozelie, Thenou Rütso, 1993, p. 53).

Thenumiae lhou mene mu puotou nu lhoushü ro puo thuo puo kikru, puo siezedzürrie tsiu rüna, thinuomia pete chü kemalieya kekreamonyü thenumia ha thepfumia mhie mhokuomhohie noule se monyü puo themiako bu lhou kezevi mu mene balieketuo nouleu se di lhou pekrayakezha la.

Seyie/rüna/kibvü/thinuo kekrekreicü kenie, Themia kenousi mo zocü kenie

Melou kepetse toucü kenie, Keperokelie ze themia mhasi kekuo vorya (Sekhose K. , 2002, p. 25).

Thepfumiae rüna mhokuoko pie di mhachücü pekra derei thenumia ro themia bu lhou mene baketuo kele se di mhachücü pekraya (Thinuokhrieü, Thenupfü, 1996, p. 51).

Pherüna kechü nu thenumia ha puo kekuo nyi se di mha chüshüyakezha silieya siro kikru nu shierei thenumiae mha pete pechapeyapfü tsiu kikru teshüpie keze puo chü balieyakezha la thenumia vi ro kikru, chienuo, thinuo morei rüna pete shierei puo kevi merü di keze puo chü baya. Phichümia thedze pukecü thenumia geinu siezedzürie kezevi, kemiakhrie balieya derei thenumia kikru nu puotou mota ro pfüüchienuo rei chükhwayakezha se ketarho tuoya.

Thenumia vi ro puo siezedzürie chü kemalieya, mu thenumia suota ro puo siezedzürie, pfüüchienuo pfüphrowaya ükecü die hau se diebo puo chüya (Sorphie V. , 1993, p. 79).

Thenumiae lhou menuo mu kekhrie nou se di puo pfüüchienuo ze lhouya ro puo siezedzürie tsiu pfüüchienuo la mha rhü mu mha kevi chü tuoya. Siro kekhrie zho se di lhouya ro kikru dzevi le se di lhouya. Sümhie di kishükiya haue kekhrie chadiu zo süla thenu kevipfüe kekhrie zho süu le pesou di hau geinu kikru kenie bu huoniehüo khrie mu kepero pevi sakecü zhoko rei pfhüshüyakezha *Thenudiü* puo prüu kiya chükeshü geinu ngulie.

Thenudiü-e kiya tuota rei puo prünie dzevi le terü tuoyakezha la Pelhoubei-o unie keze lhou pecha mo ürei pelhoubei-o niapfü Dieliaviü nuopfü, Khrienuo rüli sib a di thenu kevi hapfü rüsapie puo prüu Viyielie tsüshü. Hau geinu Pelhoubei-o unie kekhotu rei kikhrie bu kepero la tuokelie cha pfhüshü (Kuolie D. , Tenyimia Diemvü Thete Kerieu, 2004, p. 193).

4.9.2.1 Thenu Kevipfüe Chütherhü Khalieya

Pesotsatie kecapukeshü mhie di, ‘*thenumia vi ro kikru/chienuo/rüna pfhü kengushüya derei thenumia vi mota ro kikru/chienuo/rüna pfüphruowaya*’ idi phichümiae pie ketarho tuoya. Dievi hau le pesoukeshü ki kethotou zo ükecü pulie vi kekreamonyü thenupfüe puo kikru khrie mu meho menuolie ro puo kikru tsiu puo themia pete

kekhr̥ie noule pie meho mu ch̥ü kemash̥üya derei mhakinu puoe puo kikru meho menuolie mota ro kikru donu kezesuo mu noune ba motaya sidi kikru kepf̥üphruotaya. Thepfumiakoe kikru tsiu chazou chienue/thinuo/rüna mhokuoko la thehie ch̥ü merei tuoya derei thenumia die lie se di lhou laya süla mhakinu thenumiae vi ro mha kesuo puo u ki vortuoü bata shierei thenumiakoe menuo nu thepfumia rüch̥ülie ro thepfumia rei u mhokuoko: ch̥ütherh̥ü noule sh̥ükhre lalieya sidi kemezhiekecü morei ch̥ütherh̥ü shierei kekhalieya tsiu keze kekhr̥iekengumezhie la di lhou mene kevor dzeüse nyi.

4.9.2.2 Krüünüo Kepfh̥ü Kevaphikecü

U tsiepfumia kelhou teiu nu mia puoe puo kiya keselieta ro puo thuo puo kikru kese sedetaya sümhie di puo kikru thuo kiülie nu mhathoko siro u cü u nuonuoko thekierhirhokecü pie kezhattho ch̥ü di kerüli tei jü zo di puo kikru meho bayakezha mech̥ü zhovitho puo zo. Kish̥ükiya kech̥ü hau nu huomia nyh̥ü se sojüra votaya siro huomia we u thuo u rüna nu baya zo derei mhatho kere la puotei pete nu kepf̥ühükevaphi sei zo baya kemo mele huo ngulielieya.

Kesiakejü puo zo moro krüünüo siezedzür̥ie ch̥ü shierei puotei pete nu kepf̥ühükevaphi zoya mo derei thekhruothenyi teiko nunu kepf̥ühükevaphi pekrathoyakezha zo sümhie di thekhruothenyi teiko nu kecüekerie kevi khe: zu mu themuo se ketsükezakecü ch̥üya. Puotei hako nu krüünüo ch̥ü kepecie tuoya shierei kepf̥ühükevaphi la di u kenei tei pebayakezha silieya. Phousanyi tei puo nu *Kekhrieselie* mu puo pfo *Thenudiü* unie phere *Kekhrieselie* pfutsao *Kelhoucha* vasikecü ro-u nunu ngukelie kepf̥ühükevasikecü hakoha thenyi teiko nunu mia nuonuokoe u krü u prünüo sü peli pfü mu themuo ka pfü di u krünüo pfh̥ü di kepf̥ühükevaphi tuoyakezha dze nyi.

U ramia nie khruonyi nyi-o nyi, Hie pie we pfü kenienue ki vo (Shürhozelie, Üca-53, 2004, p. 27).

‘Verü mo mu suo tuo mo nhiemu, Tuo di khunhie ‘veke’rü nhie we,

Ki kenyü ü kharü shü vaya. Ibid.,p.10.

Thenudiü : Cu tsieu va Phousanyiu nu we n pfutsa unie sü pelipfü vo di unie vasishütuo (Vilhoushalie, 1987, p. 81).

4.9.2.3 Kayie

U tsiepfumia kelhouzho puo ro kashükayie hau pie mha kemeyietho puo chü vor. Nnhiennhienu zhovi puo ro chüterhü kechü teiu nu zo shierei huomia u kitiekinu u pfhü vorta ro sümia pepfepevie moro kenyü icü noule se di sümia khrüüyalieya. Siro u ngumvümia ta mia kinu vota ro mia ki nunu puo bie kenyütayakezha zhovi nyi. Nniennhienu kashükayie ha thepfumia bu weyakezha süsü u kelhouzho kemeyietho puo chü vor the zo. Kashükayie vieko zecüzezie kenyüya kekreamonyü süko zecüzezewata ro u dze vi motayakezha peleyacü la. U pfutsanuoko kayie zho hau se pecü mu kemeyie seya siro u nuoyie kayie hau shierei thepfumiakoe u thuo kehoupuo chü tuo shierei puo thuo puo yie pfhü mu mengu latayakezha *Saperü* (Kuolie D. , Noumvüzou) kelhou geinu ngulie tsiu *Sokrotsou* kelhou nunu rei ngulieya.

U tsiepfumia kelhouzho nu nuoyie kayie ro-u mehoshü ro u nuo mo di pevie kenyüya süsie u yie melie kenyüyakezha dze tuo. Sümhie di *Saneile* mu puo nuo *Saperü* unie rüchü die geinu ngukelie thepfumia ha khunhie morei khunhie puo rüna ketho morei puo puo ketho-u pfhü latayakezha ngulie.

Thepfumia sü puo thuo puo zie ketho-u nieputayie ru; khunhie puo we tuo moketa sie nu mia u pese rei silie lho zemu a thie pushü khrie tha rei khunhie puo keprei la molie kenjüte (Kuolie D. , Noumvüzou, p. 42).

Sokrotsou la vo puo kepenuo rüna nu lhou di puo kiya chü tuota üsi (Sekhose R. , 2011, p. 12).

Thenudiü (Vilhouzhalie, 1987) rüsieu nu *Kelhoucha-e* puo kayieko pupie puo tsuyo *Kekhrieselie* tsükeshü geinu ngukelie themia ha mhanyamhara kayie nyiya derei sürübei monyü chüüzie kayie hau le pesou mu kemeyie seya kekreamonyü u nuonuo thepfumia jüta ro u se u yie jütayakezha la. Mhanyamhara kashükayie ro u nya u ra siro kiülie kijüko puyakezha rübei zo derei nuoyie kayie ro u nuonuo thepfumiako puya.

Kelhoucha : Menuo di lhoulie ... a ki a lie mu a vie ketuo pete sü n vie zo mu n pfo dieze di pecü ziezhü di mha hako meho menuolie morosuo ho.

Kekhrieselie : O

Kelhoucha : Siro nko pfutsanuoko yie sü n rübei zote, n geinu zo kemosie nko yie jüte (Vilhoushalie, 1987, p. 90).

Thenuthepfu nie keze lhou tuo di unie nuo thenu huo nyi derei thepfu unie ki unie lie, unie vieko wekelie jü di siata ro unie krüe kiülie kijü huo unie shiephruo shiezakeshüko we kayie vie mu se u siezedzüriemia u kepenuotho kayiemia tsü sei zotuo (GB, 2014, p. 25).

U tsiepfumia manyamhara kayie kezakecü zhovi puo ro kikru nu phichütho-u la lie kevitho-u pie puo shiephruoya siro nhicutho-u bu puo krü ki wekecü chüya. Keriekimia kelhouzho nu mhakinu mia puoe puo nuonuo thepfumia jü ro puo puo se sie puo kayieu/ko pie puo kepenuotho thepfumiako tsü lawayakezha silieya kekreibamonyü u kelhouzho nu kayie vieko pie thenumia tsüya kemo la.

Thepfumia kilie mu u nya u rako kezapie u nuonuo thepfuko tsüya mu hau üse kayie isiya. Kayie ro thenumia ya baya mo mu süla thenumiakoe kayie weketuo thezho ba mo, Kayie sü thepfuko la rübeiya zo (Yhome, 2000, p. 7).

Thepfumia u krü u pfutsa kegeimia khepu la di zayie kracü nyi. Thenumia sü sikelie jü, süla kashükayie pete thepfumia bu weya (Sekhose K. , 2002, p. 31).

4.9.3 Keriekimia Mha Pie Ketsükezakecü Zhovi

Lhoukeriemiako kelhou thete chüshü ro uko zhovi puo ro mha pete nu kethezie mu kedzünga di lhou kevor silielieya sümhie di mha pie ketsükeza tsü u pfhe u die nunu shierei huoniehüo rhu se di keze pherüna chü ketheguo vor. Keze pherüna kechü nu nhicumiakoe phichümiako rhu seya tsü phichümiako shierei nhicumiako khrie mu u dzevi noule se di nhicumiako tahitarho tuoya. Siro chathelanu rei mediemerhie huoniehüo rüchü tsü kekhuohikecü mechü zho zo. Mha khapie ketsükezakecü mhatho hau ro khakeshüu mu piekelieu unie donu khrietho-u chü pevi mu kepero peviku salieketuo mhatho kemeyietho puo zo.

Chathelanu kesekedzükelie, kesi rei kesi mo rei kerüchü mo di huohuo ketherhietaya mo. Ketheluo die zorei huoniehüo vasivanyü, huo noucanounyü rünyü iya.

Kemediekemerhie rüli haha u phiyha u dzie mhodzü ketsükezakecü zho therietho-u. Mediemerhiekcü themia donu khriethokhriechü kepfhü chadiu zo (Sekhose K. , 2002, p. 62).

Mha pie ketsükezakecü zhovi hau ro u chie u vünuoko kelhou tei nunu kenyu shie kejüu shierei thejakepfü kelhou mengu phre di lhou. U tsiepfumiako kepele puo *Üca-53* (Shürhozelie, *Üca-53*, 2004, p. 21) geizo dau nu ngukelie ‘*Kelieu ki mia ketsüu vi*’ ikecü zhovi puo ngulie sümhie di mhakevi chü di mha pie ketsükezakecü geinu theja ngulieyakezha peleya. Uko noule kevi puo ro mia vie pie cükecü ki rei mha pie mia ketsüu theja keba pele di mha kevi chü vor. Süla kenyimiakoe u kinyi kezapie mechü pehe di mhakevi chü vor the zo. Keriekimia kepele puo liro themia gei mhakevi chükeshü geinu themia theja tsiu u Rhuo-u theja ngulieyakezha peleya sidi mhanyi miemie kholieyakezha peleya.

U seyie donu ketsükeza sicümia mhanyi miemie khoya shie! Puoca kethotho nu zapie mia tsü kra mu la keler krakuokuociu. Süla puo kinyiko kezapie mechüu ze cü mu krie di ketheguo vor siro mechü pephreipehecü mhatho haha mho themianuo pete Terhuopfü ja chashü puo tsü phrecü thezho shie! (Sekhose K. , 2002, p. 63).

Mhakevi chüpie mechü pehekcü nu peyo zo di chüya mo derei u kenyu menuo se di chüya. Nacünanyü kechü ki theja kemengu la menuo se di u kenyükcü mhathoko chüya kekrelamonyü nacünanyü kechü nu menuo mota ro theja monyü rüse u kelhou nu vorketa preiyakezha la.

Theja pfü sei volieketuoe kelhou zho rüdiapie lutsahatsa va kevo-u mo derei u keseu setsa di metei thakelie puya.

Theja sü kinyi zo, kinyi sü u seyie kayie ketho zo. Kayie lheni mhaphruo kewetho. Seyie lhou keba chie kayie rei zo Tei kijü jüta kemochie kayie seyie gei tuo tsotuo (Sekhose K. , 2002, p. 8).

1. Siezanuomia Mha pie Ketsükezakecü Zhovi

Keriekimiake pherüna kechü nu puo krü puo nu kemiakhrie se di lhou vor siro siezanuomiako shierei huoniehüo khrie tsiu kekhuohi si se di lhou. Siezanuomiakoe

siezedzürieko ki rei kepenuokuotayakezha ro-u geinu dievi puo pukecü, *siezanuomiakoe siezedzürie ki rei niepukuotaya* isi, dievi hau cau ro siezedzürie kechü hau ro chüüzie ro-u geinu kepenuokecü puo ba seiya zo derei u kishükiya chülieta ro huomia puotei huo sie lhou ketsieya kepetsetaya süsie kekrotho petsa mu kenousi petsataya sidi kekhuohi kevaphi kezhü teiki shierei kevaphilie motayakezha sü mechüsi zo. Siezanuomiakoe puotei pete nu kese, kehou, kenousi, kezhosikuo tsiu kekhuohi sikuotaya siro huoniehüo kekhrrie rei soukuo tuotayakezha dzeüse nyi.

Siezanuomiakoe mhatho kehoupuo nu rei kekhuohi di huoniehüo mhathoko chü vor siro puotei pete nu kedzünga mu kethezie seikecü zhoviko se di lhou. Siezanuomiakoe puotei pete nu kepfhükevaphi bayakezha mhie di kecükekrie cü vi shie cü suo shierei tsiu tsa shie kra shierei u thuo u rübei cüükrielie menga morei khriekecü noule puo ba di siezanuomiakoe mhakehoupuo shierei keze keza cüükrieya di u nei vor. Mia puo chüwhuorawhuo puo chü shierei morei ketsanu gada shierei lielie ro tsa rei kra shierei se vor siezanuomiako ze kezacü di u nei mu kethezie di lhou vor the zokecü dze tuo.

Ganyü these dziekha puo rei,

Chüsi kevü liva puo rei, Tathutaru kekhrre, kechü, kelhe

Siezanuo ze zacü zakrieyaluo! (Sekhose K. , 2002, p. 63).

2. Kenyimiae Ketsükeza Morokesuo Noule Baya

Lhoukeriemiakoe mha pete nu ketekuto di u rhuo-u preisiei di lhou vor siro mia puo terhuo puo khrie di lhacülhale, kicükiri kruo sier di mhanyilie shierei puoe mhakipuorei puo kinyi la kemiakotaya mo derei puoe puo kinyi kezapie kekreamia tsüshü morokesuo noule nyi di mhakevi chüpie kekreamia tsüya. Kinyi kezapie kekreamia pehekeshü geinu theja puo gei vorlieyakezha peleya mu mhatho süu sie kinyi theja kekreakreikecüko u rhuo-ue japie puo tsü lashüyakezha peleya süla u mephruomevo di mhakevi chüpie mechü pehe vor the zo.

A bu a tele nepie cünü krienu molie! Rei, N tie N hiezu ha se N mianuo

Ze zacü zakrienu phruo a tsülie! Kepepoukepelou ja rüluo a tsoyi! (Sekhose K. , 2002, p. 63).

THUTHE V

ZHOVI KELHOUSHO NGUKELIE MU THEKHADIE

5.1 Kelhouzho Zhovi Ngukelie Caüko

1. U tsiepfumiakoe mhatho kehoupuo shierei diethomiatho mu kethezie tsiu kedzünga se di lhou u nei vor the zo.
2. U mhatho tei pete nu Terhuo thezie mu preisiei mu puo nei chü sei voyakezha dzeüse kekra silie sümhie di mhatho tei pete nu puo theja merükecü la puo ki kekhruo cha seiwakezha dzeüse kekra ngulie. Süu cae kepele nu kijü nu kelhou ki rei Kepenuopfü ze kepero pevi di lhoukecü cau zo.
3. Keriekimiakoe chüterhü phu nu lhou vor ürei vitho mhathoko se pesou mu kechachie vitho chüyakezha dzeüse kekra rei nyi.
4. U tsiepfumiakoe u thuo u va kracükecü pie nounyütho chü di lhou süla u kelhouzho nu mia puoe puo thuo puo va kralie mota ro thenga kezatho puote süla themia pete shierei thehie chü mhachü vor the zo mu zhovi süu la u donu khruocükecü jü.
5. Pherüna kechü zhoko nu kenyü zhovi haue mha pete bopie miali tsiu mechüu bu lhou kezevi, kekhrue mu puotoukecü kelhou nu bayakezha silie.
6. Kichüki mu thehoutheba krotho hanie-e rünamia kepfhekeya tsiu mechü rüguose balieya.
7. Keriekimia kelhou thete chükeshü ukoe diethomiatho se di lhou vor the zo derei huomia mechü zhoko medzilie mo di u thuo u dovi mu u zhazhü kepfhü rei nyi süko nu pherünamiakoe pedzü thezho rhüpie ba di kejo kechümia pejo mu pecapepi tsiu kekhakere tuoyakezha mechüsi zo.
8. U tsiepfumiakoe dieshüdienya huo nyi di ketoucau nunu pecapepilie kere huo nyita ro thezho keretho rüse pie theca thelatho-u chüyakecü mechü zho zo si shierei rüse kela lalieya.
9. Pherüna kechü nu kruoüthelie kevi theja kemeyietho-u ro seichape kevi puo shükeliu zo.
10. Nnhiennhienu kelhou thau leshü liro kenyikejü rei nyi zo derei süu pie kezha chüya mo derei themia pete shierei lhou u nei ketou di keze pherüna chü vor.

5.2 Phrü mu Pfhü Pesou Sa Morokesuo

5.2.1 Mhathu hau phrü mu thu kevo teiki u tsiepfumia kelhou zhovi kekra ngulie siro kijü nu themia kelhou rüli phi kesieso vo tse mha pete rüdi rükri se mu ta kewhuo sekezhü tei hau nu u Nagamia kijü nu leshümhasi tsiu Khrista nanyü hanie-e mhachü kedi seshü keba ngulie. Lhou rüdi sekezhü tei hau nu mhasi tsiu nanyüu sapie u kelhou zhoviko ze kemvülie di u kelhouzho keviko pekru la morokesuo lelie kekreamonyü mia puoe u kelhouzhoko pejuwa ro puoe mhasi kesoutho-u pejuwayakezha la. Kelhouzho hurei rüna mu rüna idi huora kekrei zaza keba la pede süko pfhüpie kemejü vo ro u tsiepfumia mhale kesou neiüko chie salie vi. Nagamia hurei Tenyimia nuosenuoyieko tsiu puo kelhoubo mvüdzeko pfhü pesou sa morokesuo caüu chieshüzhie.

5.2.2 Diebo-u pemvü di zhovi neiüko pfhü pedepie mhathuda hanu keshüko u krü u pfutsanuo rülika pekra. Phichümiako gei u tsiepfumia zhovi kekra se tuo zo derei khriekesamia kekra süko caüla mu puo keviko si mo thetazhücü la siekelhoumia rüli la thie kelhoumiako gei zhovi süko seyakezhamia geinu mhasimhale kesa pfhü pesou salie vi.

5.2.3 Tenyimia zomonyü Nagamia pete khre Khrista nanyüu se tuote. Nanyü kesa mu kepele kesa thau nu u tsiepfumia zhoviko puoma kenyi thau rei le mu pfhü pesou sa zhü.

5.2.4 U tsiepfumia zhoviko kekratsa Ketholeshü nu zhoviko ze kemhie zo, süla kelhouzho mu zhorüli keviko chiepie Khrista nanyü kevi dze sa kemejü di u themia bu u mhale mu kepele rei metso tuota zhü.

5.3 Thekhadie

Mhathu hanu diebo-u ro, *'Tenyimia Diemvü Nu Zhovi Rülika'*, cayie hau kedakecü nounyütho-u ro u kelhouzho keviko peju thewazhüketa la thedzethemie kesi phichümia baluocü nu u kelhouzhoko pekrupie siekelhoumia chatha la morokesuo noule se di cayieu kedalie. *'... Zhovi Rülika'* icü cau liro u kelhouzho medziyakezhako nu vi ücüko süko mu kedipuo ca la vi üya shi tsiu puochapuro kiko nunu chiese parya shi süko dzeüse lekholechiepie kepukeshüu zo. *'Zhovi'* iro *'kelhouzho'* mu *'kevi'* icü diecanie kesapie **'zhovi'** (*žóvī*) icüu kie ba.

Mhathuda hau kezapie thuthe pengou chüpie ba:

Thuthe kerieu nu Nagamia dzeüse hurei u tsiepfumia rüve tsiu vor Nagamia kijü nu pherüna sedekelie dzeüseko mu Tenyimia diemvü dzeüseko chiepie ba. Tenyidie khuthu diemvü sede mhathoko mehoshü ro medzü se ba zoluo kekreamonyü menuo ze Kekramia Dieliekevi Kepethako (America-mia) u kijü nu kevor ze sedepie u themia shiephruokeshü la. Thuthe therieu nu mhathudau sededie chiepie ba siro seyie puo chükecü nu puo kelhoubo dze meyiethor süla u tsiepfumiako rüve cayie kemeyie huo chiepie kecali di chieshü. Seyie puo kechü nu puo dieu geinu kepfhesi mu kenousi pevilieyakezha mhie di Tenyidie mu puo kikru dzeüseko chiepie tuo. Diemvü hau liro kelhouzhoko pie puo mvüdze chü di pelhoulieya süla die mu kelhouzho hanie liro kepero sei tuoyakezha ngulie.

Thuthe kenieu nu liro mhathuda hau thu kevo nu puo chaüro kekrekrekrecü mvüdzeko tsiu kethu dorhüko, mhathudau mhirüko mu kemeviko chiepie ba. Mhasi kesa dzephrüda puo thu kevo ki puo riehou puo pemvü di thuya süla mhathu hau liro diemvü kekrekrecüko nu kelhouzho zhoviko pemvü di thulie.

Thuthe seu nu kelhouzho mvüdze lisi kemeyie huo chiepie kecali di vatshapie ba. Kelhouzhoko leshü ro zhovi kekrekrekrecü kekra nyiya sümhie di Tenyimia shierei zhovi kekra medzi mu chü tuoya. Zhoviko thuo puo themiako chathapie ketho-u nu shü tuoya zo. Kelhouzho mvüdzeko geinu ngukelie kelhouzho peteko kho kekrepie la kenie chülie kevi ngulie sünie liro: chazou kengu mu thenou ngulie kelho kelhouzho bayakezha chiepie kezashü. Kelhouzho puorhi kekrekrecü kenienie puotei pete nu kepero sei tuoya kekreamonyü puoe puo sa moro tsei mokecü la.

Thuthe diau nu u tsiepfumia kelhouzho nu zhoviko pede chiepie puo cabo kekrekrecüko hiechiepie vatshapie ba. U tsiepfumia kelhou zhoviko mehokeshü geinu ngukelie ukoe lhou ketheguo mu u neithor di kepekro vor, kekreamonyü ukoe puotei pete nu zhovi hako ze lhou tuoyakezha la. Keriekimiakoe zhovi kekra chü mu medzi di lhou siro zhovi süko pete shierei kepero phre tuoya. Mia puo kelhou nu zhovikoe themiau kekhakerepie themia kevimia puo kelhou thau nu khoshüyakezha mechüsi zo. Zhovi rülika kecali di chieshüzhie: zhorüli kinyi zhovi, mhasimhale ro, kepele mu zhorüli bode, mhokuo meleko, theja mhatho, mhathomhachü zhovi, krotho zhovi bode, dieshüdienya zhovi mu kelhou bode.

Thuthe pengou-u nu tse mhathudau thu kevo ki zhovi ngukelieko kecali di hiechieshü tsiu siekelhoumia bu chiekeshü dieboko pemvü di mhasitsa le mu pfhü kehie sa volie kevi chaüro cayie huoyo pethoshü. Süsie rei thekhadieu nu mhathudau nu caüko hiechiepie vatshapie ba.

Thelanu mhathuda hau thu kevo teiu nu leshüda kekreibecü phrü di kekhuohikelieko dieda kethu nu dielou mu diecako petha kesieso tou voyakezha rhiu nunu chie phreshü.

Kekhruohi Leshüko:

ABCC. (2004). *Kephrüda Kerieu*. Kohima: ABCC.

ABCC. (2010). *Kerhei Dzükru: ABCC Teicie 125 Seweda 1885-2010*. Kohima: ABCC.

Academy, U. (1987). *Neteya*. Kohima: Ura Academy.

Academy, U. (2005, June). Ura Dze. *Ura Dze*, p. 1.

Academy, U. (2010, August - Sept). Ura Dze. *Ura Dze*, p. 8.

Academy, U. (2012, April-May). Ura Dze. p. 28.

Academy, U. (2012, Jun-July). Ura Dze. *Ura Dze*, p. 28.

Academy, U. (2014). *Seweda: Ura Academy Teicie 75 Nyi*. Kohima: Ura Academy.

Academy, U. (2005, June). Ura Dze. *Ura Dze*, p. 1.

Albert, E. (1979). *History of English Literature(Fifth Edition)*. Delhi: Oxford University Press.

Angami, V. (2007). *Natshe Mu Tenyi - Naga Theja-130*. Kohima: Angami Vilhousielie.

Ao, T. (2012). *The Ao - Naga Oral Tradition*. Dimapur: Heritage Publishing House.

Arnold, M. (n.d.). *Culture and Anarchy*. Agra: Lakshmi Narain Agarwal.

Athickal, J. (1992). *Maram Nagas: A Socio-Cultural Study*. New Delhi: Mittal Publications.

Basumatary, P. (2005). *An Introduction to the Boro Language*. New Delhi: A Mittal Publication.

Beilieü. (1999). *Tenyimia Diemvü Dze*. Kohima: Ura Academy.

Beilieü. (n.d.). *Teiziepfü Sierte: Seweda*. Kohima : Ura Academy.

Belho, N. (1976). *Diekhuda*. Kohima: Ura Academy.

Birchal, G. H. (2009). *New Cultural Studies*. Hyderabad: Orient Blackswan Pvt. Ltd.

- Board, K. T. (2009). *Environmental Impact Assessment Report*. Khonoma: Khonoma Tourism Development Board.
- Bright, M. S. (n.d.). *North-East At A Glance*. New Delhi: Bright Group Of Publications.
- Brunk, J. O. (2013). *The Ethics of Cultural Appropriation*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Channa, S. M. (1992). *Nagaland: A Contemporary Ethnography*. New Delhi: Cosmo Publication.
- Chase, T. (2006). *Kijü Kevira Kevo Rüve*. Kohima: Ura Academy.
- Chatterjee, S. (1985). *Mizoram Under The British Rule*. Delhi: Mittal Publications.
- Choudhury, B. (2012). *English Social and Cultural History*. New Delhi: PHI Learning Pvt. Ltd.
- Culler, J. (1997). *Literary Theory: A Very Short Introduction*. Oxford : Oxford University Press.
- Culture, D. o. (2009). *Fables from the Misty Mountains: Folklore of the Nagas*. Kohima: Department of Art and Culture, Govt. of Nagaland.
- Dahou, N. (2004). *Thejhiunuo Dze*. Kiruphema Village: Neingukhotuo Dahou.
- Das, B. K. (2014). *Twentieth Century Criticism*. New Delhi: Atlantic Publisher & Distributor.
- Dietho-o. (2001). *Keshürho Mhasi*. Kohima: Ura Academy.
- Edwards, T. (2007). *Cultural Theory*. New Delhi: Sage Publications.
- Frankena, W. K. (2011). *Ethics (Second Edition)*. New Delhi: PHI Learning Pvt. Ltd.
- GB, A. (2014). *Angami Kelhouzho mu Capi Leshüda*. Kohima: All Angami GB Association.
- Giridhar, P. P. (1980). *Angami Grammar*. Mysore: CIIL.

- Gracy, N. P. (2016). *Women's Writing from North-East India*. Guwahati: MRB Publishers.
- Graham, G. (2006). *Eight Theories of Ethics*. London: Routledge.
- Grierson, G. A. (2005). *Linguistic Survey of India: Vol. 3 (Part 3) Tibeto - Burman Family*. Delhi: Low Price Publications.
- Grierson, G. A. (2005). *Linguistic Survey of India: Vol.-3 (Part 2) Tibeto Burman Family*. Delhi: Low Price Publication.
- Grierson, G. A. (2005). *Linguistic Survey of India: Vol.-I (Part I) Introductory*. Delhi: Low Price Publications.
- Grossberg, L. (2012). *Cultural Studies in the Future Tense*. New Delhi: Orient BlackSwan.
- Gupta, R. S. (1998). *Studies in Indian Sociolinguistics*. New Delhi: Creative Books.
- Harris, M. (1999). *Theories of Culture in Post Modern Times*. Lanham: Altamira Press.
- Harvey, K. (2010). *History and Material Culture: A Students Guide to Approaching Alternative Sources*. London: Routledge.
- Horam, H. (1992). *Social And Cultural Life Of Nagas: The Tangkhul Nagas*. Delhi: Low Price Publications.
- Horam, M. (1988). *Nagas Old Ways and New Trends*. New Delhi: Cosmo Publications.
- Hudson, W. H. (2004). *An Introduction to the Study of Literature*. New Delhi : Kalyani Publishers.
- Hutton, J. H. (2003). *The Angami Nagas*. Kohima: Directorate of Art and Culture, Govt. of Nagaland.
- Hutton, J. H. (2007). *The Sema Nagas*. Kohima: Directorate of Art and Culture, Govt. of Nagaland.

- Imsong, M. (2011). *God-Land-People: An Ethnic Naga Identity*. Dimapur: Heritage Publishing House.
- Iralu, E. (2000). *Folk Elements in Achebe: A Comparative Study of Ibo Culture and Tenyimia Culture*. Kohima: Ura Academy.
- Iralu, E. (2003). *A Naga Village Remembered*. Kohima : Ura Academy.
- Iralu, E. (2007). *A Terrible Matriarchy: A Novel*. New Delhi: Zubaan.
- Iralu, E. (2009). *Naga Folktales Retold*. Norway: Barkweaver.
- Islam, M. (1985). *Folklore: The Pulse of the People*. New Delhi: Concept Publishing Company.
- Jamir, L. S. (2012). *Ao Naga Customary Laws and Practices*. Dimapur: Heritage Publishing House.
- Kevichüsa, M. Y. (2007). *Aspects of Tenyidie(Angami) Syntax*. Delhi: Unpublished Ph.D Thesis, Department of Linguistics, University of Delhi.
- Keviyiekielie. (1992). *Tefü Dzeda*. Kohima: Keviyiekielie.
- Keviyielielie. (2003). *Nagamia Kijü nu Mvüu* . Kohima: Keviyielielie.
- Keyho, K. (2006). *The Technique of Traditional Agriculture of Tenyimia*. Kohima: Unpublished MA Dissertation, Tenyidie Department, Nagaland University.
- Keyho, K. (2015). *Lisi Mhathu*. Dimapur: HeritagePublishing House.
- Keyho, K. (2015). *Tenyidie Diemvü Kephriü*. Dimapur: Heritage Publishing House.
- Khiangte, L. (2008). *Mizos of North-East India: An Introduction to Mizo Culture, Folklore, Language ane Literature*. Aizawl: L.T.L Publications.
- Khiangte, L. (2012). *A Brief History of Mizo Drama and Theatre*. Aizawl: L.T.L Publishers.
- Khiangte, L. (2014). *A Study of Mizo Novel*. Delhi: ISPCK.
- Khiezie, L. &. (n.d.). *Rüivemia Rüve Dze*. Kohima: Angami Baptist Church Council.

- Khonoma, C. M. (2007). *Khwiinomia Nanyii Dze*. Kohima: Centenary Mission Society, Khonoma.
- Kire, E. (2011). *Forest Song*. Kohima: Barkweaver and Ura Academy.
- Krose, V. (2007). *Kenei Zha*. Kohima: ATTBC & ACLS.
- KSU. (2009). *Kiruphema Tsiempfumia Ütsali*. Kohima: Kiruphema Students' Union.
- Kuli, J. J. (1998). *The Missing: Their History and Culture*. Guwahati: Ayir Publications.
- Kumar, B. B. (2005). *Naga Identity*. New Delhi: Concept Publishing Company.
- Kuolie, D. (1992). *Diemvü Thete Zho*. Kohima: Ura Academy.
- Kuolie, D. (1994). *Tenyidie: Lekezhü Die*. Kohima: Ura Academy.
- Kuolie, D. (1997). *Kerheingunuo*. Kohima: Ura Academy.
- Kuolie, D. (2004). *Tenyimia Diemvü Thete Kerieu*. Kohima: Ura Academy.
- Kuolie, D. (2006). *Strcutural Description of Tenyidie: A Tibeto-Burman Language of Nagaland*. Kohima: Ura Academy.
- Kuolie, D. (2001). *Uramia Geizo*. Kohima: Ura Academy.
- Kuolie, D. (2011). *Miavimia Rüli*. Kohima: Ura Academy.
- Kuolie, D. (2008). *Kelhou Dzevi*. Kohima: Ura Academy.
- Kuolie, D. (2008). *Tenyidie Khuthuzho*. Kohima: Ura Academy.
- Kuolie, D. (2015). *Tenyimia Mhaphruo*. Kohima: Ura Academy.
- Kuolie, D. (2017). *Kelhou Geizo*. Kohima: Ura Academy.
- Kuolie, D. (2017). *Vilie Kelhou*. Kohima: Ura Academy.
- Kuolie, D. (2018). *Keriekimia Mhasimhale: Kenyü mu Menga* . Kohima: Ura Academy.
- Kuolie, D. (n.d.). *Noumvüzou*. Kohima: Ura Academy.

- Kuotsu, M. (2005). *Traditional Lifestyle of Tenyimia Community*. Kohima: Unpublished MA Dissertation. Tenyidie Deptt., Nagaland University.
- Lanunungsang, N. T. (2005). *Naga Society and Culture: A Case Study of the Ao Naga Society and Culture*. Mokokchung: Tribal Research Centre, Department of Sociology, Nagaland University.
- Leruo, K. (2001). *U Pfutsanuo Naweu*. Kohima: Ura Academy.
- Lhousa, Z. (2015). *Strange Country: My Experience in Naga Nationalism*. Kohima: Zapuvisie Lhousa.
- Lhousinyü. (2016). *Nagamia Rüpfhünuoko China nu Kevo*. Kohima : Ura Academy.
- Liezie, V. (1998). *Thekreda*. Kohima: Vizonyü.
- Liezietsu, V. (2001). *U Kinyi*. Kohima: Ura Academy.
- Lillie, W. (2003). *An Introduction to Ethics*. New Delhi: Allied Publishers Pvt. Ltd.
- Lohe, K. (2011). *Naga Village: A Sociological Study*. Guwahati: EBH Publishers.
- M.Meguo-o. (2008). *Uramia Liweko*. Kohima: Ura Academy.
- MA Tenyidie, 2.-2. (2011). *Mhasi Theja: Geizo Da*. Kohma: Ura Academy.
- Mair, L. (1972). *An Introduction To Social Anthropology*. New Delhi: Oxford University Press.
- Mechülho, N. (2004). *Economic Products Of Tenyimia And Their Usage*. Kohima: Unpublished MA Dissertation , Tenyidie deptt., Nagaland University.
- Meguo-o, M. (2008). *Uramia Liweko*. Kohima: Ura Academy.
- Mere, V. K. (1999). *Kekhrieketho*. Medziphema: Gase Publications.
- Mere, V. K. (2005). *Kepruorou Dze*. Kohima: Ura Academy.
- Mezhüvilie, Keduosievi & Shürhozelie. (2001). *MKS Dieda*. Kohima: Ura Academy.
- Mills, J. P. (1980). *The Lotha Nagas*. Kohima: Directorate of Art and Culture, Govt. of Nagaland.

- Mills, J. P. (1982). *The Rengma Nagas*. Kohima: Directorate of Art and Culture, Govt. of Nagaland.
- Mills, J. P. (2003). *The Ao Nagas*. Kohima: Directorate of Art and Culture, Govt. of Nagaland.
- MLA. (2009). *MLA Handbook for Writers of Research Papers (Seventh Edition)*. New Delhi: Affiliated East-West Press Pvt Ltd.
- Mor, M. (2013). *Compounding in Tenyidie*. Hyderabad: Unpublished M.Phil Dissertation, Department of Linguistics, English and Foreign Languages University.
- Mor, M. (2014). *Affixation in Tenyidie*. Kohima: Ura Academy.
- Murthy, V. R. (1982). *Telugu Folk Lyrics: An Introduction*. Andhra Pradesh: Sita-Kumar Publications.
- Nag, C. R. (1993). *The Mizo Society in Transition*. New Delhi: Vikas Publishing House .
- Nagaland, D. o. (1989). *Folk Tales From Nagaland*. Kohima: Directorate of Art and Culture Govt. of Nagaland.
- Nagi, B. A. (2015). *A Tenyidie Khrieya Me?* Kohima: Ura Academy.
- Nayar, P. K. (2014). *An Introduction to Cultural Studies*. New Delhi: Viva Books.
- NBCC. (1997). *From Darkness to Light*. Kohima: NBCC.
- NBSE. (2007). *Nagaland*. Kohima: NBSE.
- Ndang, R. E. (2014). *Zeliang Customary Laws*. Kohima: Zeliang People Organization Nagaland.
- Neichüriazo. (2003). *Tenyimia Kelhou Dze*. Kohima: Ura Academy.
- Nekha, K. N. (2015). *The Nagas: Culture and Education*. Dimapur: Heritage Publishing House.

- Nienu, V. (2015). *Naga Cultural Milieu: An Adaptation to Mountain Ecosystem*. Noriega: Dorylus Publishing Group.
- Nuh, V. K. (2003). *U Tsiepfumia Mhasi Bodeko*. Kohima: Ura Academy.
- Nuh, V. K. (2015). *The Origin Of Naga*. Kohima: V .K. Nuh.
- P.K.Bandyopadhyay. (2005). *The North-East Saga*. Nw Delhi: Publications Division.
- Padinjarekuttu, I. (2010). *A Journey Through Christian History*. Kohima: St. Joseph's College Publication 2010.
- Panchal, R. K. (2007). *Social Anthropology*. New Delhi: Vishvabharti Publications.
- Pheluopfhelie. (1998). *S.W. Rivenburg: Chaha Ketsau Dze 1857-1936*. Kohima: ACLS: ABCC.
- Pielie, V. (2015). *Phonological Study of Gariphema and Tuophema Dialect*. Kohima: Ura Academy.
- Puro, R. K. (2018). *Introduction to Academic and Creative Writing*. Kohima: CUE Publishing House.
- Ravindran, N. (1974). *Angami Phonetic Reader*. Mysore: CIIL.
- Rieu, V. (2001). *Tenyimia Tradition On Work Culture And Economy*. Kohima: Unpublished MA Dissertation, Tenyidie Deptt., Nagaland University.
- Rivenburg, N. (1941). *The Star of the Naga Hills*. Philadelphia: The Americam Baptist Publication Society.
- Rose, V. (2010). *Niathu Mhale Geizoko*. Kohima: Ura Academy.
- Rowe, C. (1976). *An Introduction to Greek Ethics*. London: Hutchinson & Co Publishers Ltd.
- Rüphreo, T. (2007). *A Rüli Rükraashücie - I*. Kohima: Ura Academy.
- Rüpreo, T. (2015). *A Tsüre Rügukelieu*. Kohima: Ura Academy.
- Sekhose, K. (1982). *Seweda*. Kohima: Ura Academy.

- Sekhose, K. (2002). *Zhozho*. Kohima: Khrieü Sekhose
- Sekhose, M. (2001). *English - Tenyidie (Self-Taught)*. Kohima: Menuokhrielie Sekhose.
- Sekhose, R. (2011). *Tenyimia Dzeyie*. Kohima: Ura Academy.
- Sekhose, R. (2014). *Diesouko*. Kohima: Ura Academy.
- Sekhose, R. (2014). *U Kenei Dze*. Kohima: Ura Academy.
- Sema, H. (1986). *Emergence of Nagaland: Socio-Economic and Political Transformation and the Future*. New Delhi: Vikas Publishing House Pvt Ltd.
- Shürhozelie. (1981). *Phousanyi*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1982). *U Tsiepfumia Rüve*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1989). *Diekhu mu Dierozu*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1989). *Jüketa Nuou*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1989). *Ketho Dze Rüsie: Jacob mu Puo Nuonuoko*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1989). *U Niedimia*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1992). *Tenyidie Dze* . Kohima : Ura Academy.
- Shürhozelie. (1992 & 1994). *Kijürü Kenie-u -I,II,III*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1992). *A Puo Kekhrie*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1992). *Mehouviü - Morüsa*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1992). *Tenyidie Dze*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1993). *Gandhi*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1993). *Methuophemia*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1993). *No Penuo Kesa La Morosuo*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1993). *Pejokewau*. Kohima: Ura Academy.

- Shürhozelie. (1993). *Thenou Rütso*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1994). *Telhe Mote*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1995). *Ruokuothopfü*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (1996). *Yuwe*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (2004). *Puo A Meho Tha Zo*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (2004). *Üca-53*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (2005). *U Teiki Geizo*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (2011). *Kerheimvü*. Kohima: Ura Academy.
- Shürhozelie. (n.d.). *Diechie*. Kohima: Ura Academy.
- Singh, B. P. (2009). *India's Culture: The State, The Arts, and Beyond*. New Delhi: Oxford University Press.
- Solo, V. (1999). *Mhakesiu Üzo*. Kohima: Ura Academy.
- Sorhie, N. (2017). *A Nei Kezivi - I*. Kohima: Neisevituo Sorhie.
- Sorhie, V. (1989). *Kijü Lha Thenie*. Kohima: Ura Academy.
- Sorhie, V. (1993). *Tenyimia Kelhou Bode*. Kohima: Ura Academy.
- Thepfulhouvi. (1989). *Tenyi Diezho (Angami Grammar)*. Kohima: Thepfulhouvi.
- Thinuokhrieü. (1996). *Thenupfü*. Kohima: Ura Academy.
- Thomson, A. (2001). *Critical Reasoning in Ethics: A Practical Introduction*. London : Routledge.
- Thong, J. S. (2012). *Head-Hunters Culture*. New Delhi: Mittal Publications.
- TKK. (2009). *Mhasi Si*. Kohima: Ura Academy.
- TKK. (2011). *Dzerhe*. Kohima: Ura Academy.
- Trust, K. E. (2015). *Key Words*. Kohima : Kohima Educational Trust.

- Vakha, M. (2015). *Diezho mu Kezo Mhathu*. Kohima: Ura Academy.
- Vilhouzhalie. (1987). *Thenudiü*. Kohima: Ura Academy.
- Vitso, A. (2003). *Customary Law And Women: The Chakhesang Nagas*. New Delhi: Regency Publications.
- Whiso, K. (2015). *Hope: Seasons Along Life's Journey*. Kohima: Pen Thrill Publication House.
- Winkler, E. G. (2008). *Understanding Language: A Basic Course in Linguistics*. Chennai: Continuum Edition.
- Wright, P. W. (1949). *A Critical Introduction to Ethics*. New York: The Odyssey Press.
- Yano, L. (2001). *Traditional Politics and Leadership of Tenyimia Society*. Kohima: Unpublished MA Dissertation, Tenyidie Deptt., Nagaland University.
- Yashü, N. (2001). *Krijünuoyo*. Kohima: Neilalie Yashü.
- Yashü, N. (2000). *Mia Ü Noule*. Kohima: N.Yasütsu.
- Yhome, K. (2004). *A Nei Ketho Zo -II*. Kohima: Kekhrievoü Yhome.
- Yhome, K. (2009). *Kedietho Capiu*. Kohima: Kekhrievoü Yhome.
- Yhome, V. M. (2000). *Ancestral Culture of The Angamis*. Kohima: Unpublished MA Dissertation, Tenyidie Deptt. Nagaland University.
- Zetsuvi, K. (2003). *A Ra Kezievi*. Kohima: Khonoma Rüffüno, Kohima.
- Zhale, K. (1995). *Tenyimia Kelhou Dze*. Kohima: Ura Academy.
- Zhale, K. (2002). *Kelhou Rütso*. Kohima: Ura Academy.
- Zhale, K. (2005). *Kenyü*. Kohima: Kiezotuo Zhale.
- Zhale, K. (2006). *A Sie Petie Lakeshü*. Kohima: Kethoselie Zhale.
- Zhale, K. (2010). *Tenyimia Mhasi Kerieko*. Kohima: Kiezotuo Zhale.
- Zhale, M. (2013). *Udzürieu Ketekegei*. Dimapur: Heritage Publishing House.

Zhale, M. (2014). *Kenienuo Dzewe*. Dimapur: Heritage Publishing House.

[https://www.brainyquote.com/quotes/jawaharlal nehru](https://www.brainyquote.com/quotes/jawaharlal%20nehru)

[https://www. Sapir-Whorf Hypothesis](https://www.Sapir-WhorfHypothesis.com) <https://study.com/academy/.../what-is-culture-material-and-nonmaterial-culture>

https://prezi.com/togozna18_yb/culture-functions-characteristics-classification/

[https://www.brainyquote.com/authors/marcus garvey](https://www.brainyquote.com/authors/marcus%20garvey)